KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

BICSOK ZOLTÁN
BOTÁR ISTVÁN
DEMÉNY PÉTER
FAZAKAS LÁSZLÓ
FODOR JÁNOS
GAAL GYÖRGY
GIDÓ CSABA
HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY
KÓNYA-HAMAR SÁNDOR
LAKATOS ATRUR
MATEI LÁSZLÓ
MOLNÁR ZSOLT
NAGY BOTOND
NOVÁK KÁROLY-ISTVÁN
ORBÁN ZSOLT
SZIKSZAI MÁRIA
SZŐTS P. ZSUZSA

KÉRDŐJELEK KÉNYSZERÉBEN

VÁZLATKÉPEK A SZÉKELYEK TÖRTÉNETÉBŐL

12

III. FOLYAM
2021.
DECEMBER

KORUNK
FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY
HARMADIK FOLYAM • XXXII/12. • 2021. DECEMBER

TARTALOM

HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY • Új nemzedék – régi és új kérdőjelek 3

BOTÁR ISTVÁN • A székelyek megtelepedésének kérdései 7

BICSOK ZOLTÁN • Katonáskodó életmódra utaló motívumok a székely nemesi családok pecsétábrázolásain 17

ORBÁN ZSOLT • A székely identitása(i) 29

NOVÁK KÁROLY-ISTVÁN • Udvarhely, a „boldog békeidők” jellegzetes székely városa 38

NAGY BOTOND • Községek háztartásai a dualizmus kori Háromszéken . . . 50

GIDÓ CSABA • Utak és vasutak Székelyföldön (A reformkortól a második világháborúig) 62

FODOR JÁNOS • Bernády György, a „székely főváros” és a székelyek 74

SZŐTS P. ZSUZSA • A profán zsoltárból lett *Székely himnusz*. Egy 100 éves dal története 85

■ **MŰHELY**

SZIKSZAI MÁRIA • Az antropológiai jelen műhelytitkai 1. 94

■ **KÖZELKÉP**

MOLNÁR ZSOLT • Köztereinken élő Trianon 100

■ **TÉKA**
DEMÉNY PÉTER • Hiába mentek el (*Sasszé*) 112
FAZAKAS LÁSZLÓ • Szalonok – a kifinomult társasági érintkezés fórumai 114
GAAL GYÖRGY • Egy főnemesi család sorsfordulói 116
KÓNYA-HAMAR SÁNDOR • A lélegző vonalon túl, szavak lélegzete 122
LAKATOS ARTUR • A Horthy-korszak – egy gyorsan változó társadalom 123

■ **ABSTRACTS** 126

■ **KÉP**
MATEI LÁSZLÓ

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Tiszteletbeli elnök: DEGENFELD SÁNDOR
Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem) ■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF (főszerkesztő-helyettes, irodalom), CSEKE PÉTER (médiatudomány), KESZEG ANNA (társadalomtudományok), RIGÁN LÓRÁND (filozófia, a Korunk–Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)
■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT, Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON
■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, ILIA MIHÁLY, KOVÁCS ANDRÁS, POMOGÁTS BÉLA, ROMSICS IGNÁC, TÁNCZOS VILMOS, ZALÁN TIBOR
■ Kiemelt támogató a Communitas Alapítvány és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség.
A megjelenéshez továbbá támogatást nyújt a Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Államtitkársága, a Nemzeti Kulturális Alap, a Bethlen Gábor Alap, a bukaresti Művelődési Minisztérium, a Kolozs Megyei Tanács és az Amerikai Magyar Koalíció – Cultural Foundation for Transylvania
■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.
Telefon: 0264-375-035; 0742-061-613; ■ Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;
Internet: www.korunk.org; http://epa.oszk.hu/00400/00458; e-mail: korunk@gmail.com
■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407
■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egyévi előfizetés díja 100 RON.
A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi;
a lap megrendelhető a következő telefonszámon: 06-303-539-724, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com
■ Revistă culturală finanţată cu sprijinul Ministerului Culturii
■ Revistă editată de Asociaţia de Prietenie Korunk
(400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284)
■ ISSN: 1222-8338

HERMANN GUSZTÁV MIHÁLY

ÚJ NEMZEDÉK – RÉGI ÉS ÚJ KÉRDŐJELEK

Amikor a *Korunk* főszerkesztője felkért egy székelység-történeti tematikus lapszám összeállítására, első gondolatom az volt, hogy meg kell keresnem azokat a munkatársakat, akikkel együtt – bő öt éven keresztül – dolgoztunk egy terjedelmes szintézis szerkesztésén és megírásán. Midőn hozzáláttunk, valamennyien tele voltunk kérdőjelekkel. Tudjuk-e tartani a szűkös határidőt? Lesz elég pénz a kiadásra? Képes lesz-e egy kisváros (Székelyudvarhely) önkormányzata egy ekkora lélegzetű tudományos vállalkozást sikerre vinni? Hiszen ez a „projekt" 1872-től fogva – amikor a gondolat szintjén megszületett – oly sokszor elbukott háborúkon, impérium- és rendszerváltásokon, válság okozta pénzhiányon, a szakma belső súrlódásain. A történelmi tapasztalat semmi biztatót nem ígért tehát azoknak, akiknek éppen a történelem kutatása a kenyere. Végül 2011-ben három intézmény összefogott annak érdekében, hogy ezúttal létrejöhessen egy több mint 2000 oldalas szintézis a székelyek történetéről: az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja, az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum. Utóbbi látszólag ugyan kilóg a sorból, szerepe viszont meghatározó volt, hiszen ezen keresztül tudta a székelyudvarhelyi önkörmányzat biztosítani a vállalkozás anyagi forrásainak túlnyomó részét és szervezési kereteit. Több magyarországi központi intézmény (az Országos Levéltár, az Országos Széchenyi Könyvtár, a Nemzeti Múzeum)

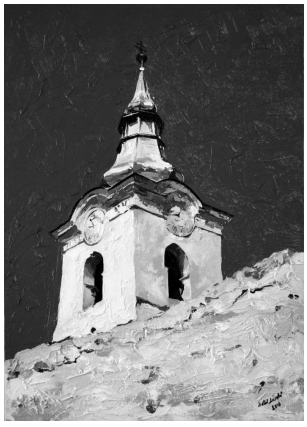

Minél inkább oszlik a mitikus köd a székely múlt körül, annál több kérdésre kell magyarázatot adni. Több esetben is a kutatás csupán annyit ért el, hogy kizárta egyes korábbi vélekedések valószerűségét, de biztos választ a régi kétségekre nem tudott adni.

biztosította támogatásáról a kezdeményezőket, illetve felajánlotta gyűjteményeinek fényképeken történő jogdíjmentes használatát, ami fontos volt egy minőségi illusztrációs anyag összeállítása szempontjából. Ezután természetes, hogy e felajánláshoz csatlakoztak a székelyföldi múzeumok, illetve más, gyűjteményeket kezelő intézmények is. Így már a szerzői gárda nagyobb bizalommal állhatott az ügy mellé, és 2016-ban, méltó technikai kivitelezésben kerülhetett az olvasók elé a *Székelyföld története* három vaskos kötete.

Gondolom, senki sem csodálkozik azon, hogy erről nem tudok elfogultság nélkül írni. Mint ahogy arról sem, ami a megjelenés után történt, vagy inkább nem történt. Volt némi kritikával társult bagatellizáló próbálkozás, ami természetes, senki nem gondolta, hogy az utójáték csupa fáklyásmenet lesz. Tény, hogy az igen magas szerzőszám dacára sem kaphatott mindenki szerepet, és nem létezik az a tárgyilagos válogatás, aminek ne volna kisebb-nagyobb szubjektív árnyéka. Ez mindig így volt, amióta többszerzős szintézisek születnek.Voltak és vannak továbbá radikális határozottsággal megszólalók – főleg a tájegység szakmán kívüli köreiből –, akik azt követelnék, hogy márpedig „a székelyek történetét székelyek írják", kifogásolva a magyarországi szakemberek, de akár jelen sorok írójának a szerepvállalását. Az is várható volt, hogy előbb-utóbb a román véleményformálók „nemzetféltő" csoportja is talál valami fogást a munkán, ami végül némi időeltolódással bekövetkezett. Az elégedetlen és kritikus hangoknál viszont sokkal furcsább volt – és egyben meglepő – az a mélységes (el)hallgatás, ami a kötetek megjelenését követte helyben, illetve szerte a Kárpát-medencében. És ebben már nem a szakma volt a fő ludas, meghazudtolnánk viszont szakmai önmagunkat, ha elkezdenénk összeesküvés-elméleteket gyártani. Igazából, túl a nyilvánvaló dolgokon, (jobb is ha) nem tudjuk, mi történt pontosan.

A „háromkötetest" tehát kortárs történetírásunk jelentős megvalósításának tartom, belemagyarázott és valós hibáival együtt. Hiszem, hogy lényegesen megkönnyíti az utánunk következő kutatónemzedékek dolgát. És ezen a ponton jutunk el oda, hogy az olvasó miért nem találja – jelen szám tartalomjegyzékét áttekintve – a „háromkötetes" szerkesztő- és szerzőgárdáját. Nem azért, mert arra gondoltam (mert persze, gondoltam), hogy ezek közül lehetetlen mindenkit bevonni egy korlátozott terjedelmű lapszám megírásába, vagyis akár újabb sértődések láncolata kezdődhet. Azon is gondolkozom viszont – a „háromkötetes" megjelenése óta egyre többet –, hogy az utóbbi 30 évben „beérett" egy, a korábbinál sokkal jelentősebb létszámú, alkotó módon aktív és Székelyföldön nevelkedett történésznemzedék. És ami ugyancsak fontos: többen közülük vállalták a székelyföldi létet, távol a kutatóközpontoktól, egyetemek székhelyeitől úgy, hogy változatlanul tartani tudták szakmai igényességük mércéjét. Ők lényegesen többen vannak, mint mi voltunk pályánk kezdetén. A Bolyai Egyetem megszüntetése után, az 1980-as évek elejéig évente csak két-három, legfeljebb öt-hat hallgatónak volt lehetősége Romániában (részben) anyanyelvén tanulni a történelem szakon, mígnem teljesen felszámolták a kolozsvári kar magyar alcsoportját. Gondoljuk csak meg: 1960 és 1980 között – információink szerint – Székelyudvarhelyről senki sem végzett nappali tagozaton a romániai egyetemek történelemkarain! Ez a húsz esztendő – még történelmi mércével is – nagy idő! Középiskoláink az egyetemekre és főiskolákra való biztos bejutás célját követve irányították végzőseik pálya*választását* – talán kissé cinikus ezt „*választás*nak" nevezni – és készítették őket a felvételi megmérettetésére. Sok volt tehát a Székelyföldről induló boldog egyetemista, de ugyanakkor sok az értelmiségi kényszerpálya is.

Akik pedig nekimentünk a falnak, meg valamiképpen túl is jutottunk rajta, kevesen voltunk ahhoz, hogy „nemzedéket" alkossunk, csak az idősebb pályatársakkal együtt tudtunk bármilyen közös, többszerzős vállalkozásba belevágni... Már amikor erre lehetőség adódott, 1990 után, midőn felnyithattuk végre azokat a fiókokat, amelyekbe addig sülyesztettük jegyzeteinket, fércmunkáinkat. Egyben szerencsések vagyunk, mert megérhettük azt, hogy sikerüljön valamit a nyomtatott betű hatalmával élve is közvetíteni kortársaink és a következő nemzedékek felé.

1990 után tehát megnyíltak a zsilipek, aki történész szeretne lenni, illetve anyanyelvén elsajátítani a szakmát, az megteheti. Jöttek és jönnek azok a kollégák, akik inkább csak anekdoták szintjén találkoztak Bodor András szigorával, Jakó Zsigmond kíméletlen következetességével és Imreh István lenyűgöző előadásmódjával. Nyitva állt és áll viszont előttük – csakúgy, mint oktatóik előtt – a „Világ". Nem csupán „hálóként", hanem tanulmányutak, ösztöndíjak, élő szakmai kapcsolatok formájában is. A Székelyföldre visszatért végzettek közül többen napi teendőik mellett kutatnak és publikálnak. Megfelelő fórumok is alakultak erre, mint a csíkszeredai és sepsiszentgyörgyi múzeumok évkönyvei, vagy az udvarhelyi *Areopolisz* kötetek sorozata. Arról se feledkezzünk meg, hogy ők jóval többen vannak, mint akikkel jelen *Korunk*-szám lapjain találkozunk, akár egy intézetre is telne belőlük. Természetesen tudjuk, egy intézet több, mint a hozzáértő emberek puszta összessége (az alapítási kísérletek kudarca is bizonyítja ezt), így e megjegyzést nem ötletnek szántam. Valamiféle szakmai kapcsolattartás, esetleg csoport létrehozása viszont – úgy vélem – nem lenne a valóságtól elrugaszkodott gondolat. De ezt talán bízzuk rájuk...

Azt se feledjük, ez a nemzedék nem csak korcsoportként különbözik az előtte járóktól. A 18. század végétől kezdődően, amikor a letűnt korok iránt fogékony literátorok először szembesültek azzal, hogy a székelység múltja tele van mítoszokkal, amelyek megfejtésre várnak, újabb és újabb kérdőjelek merülnek fel. Minél inkább oszlik a mitikus köd a székely múlt körül, annál több kérdésre kell magyarázatot adni. Több esetben is a kutatás csupán annyit ért el, hogy kizárta egyes korábbi vélekedések valószerűségét, de biztos választ a régi kétségekre nem tudott adni. A véletlen is szerepet játszott például abban – de nem csupán a véletlen! –, hogy a „háromkötetes" első kötetében, a székely eredetkérdés ismertetése során két, egymásnak ellentmondó elmélet is részletes bemutatásra kerül mint lehetséges megoldás. És nem csak a leszármazás és letelepedés kutatásával állunk így! Kérdőjelek feszülnek a kiváltságok eredete, a nemek és ágak rendszerének gyökerei, a székek és fiúszékek létrejötte, a társadalmi berendezkedés alakulása, a kollektív nemesi státusz tekintetében és tovább, kétségek kísérik a kutatót egészen a jelenkorig. És ennek kapcsán – valljuk be, az érthető türelmetlenség hangján – szólal meg a szakmán kívüli érdeklődők tábora, mondván, hogy „lám-lám, rombolni tudtok, de megoldást kínálni nem". Hányszor kellett ezt hallanunk, többé-kevésbé baráti beszélgetések alkalmával!Mi viszont hisszük, hogy a felszínre kerülő új típusú források, módszerek, technikák, a segéd- és társtudományok fejlődése által nyújtott lehetőségek, a megnövekedett kutatói állomány meg az évek során csak-csak halmozódó tudás és tapasztalat reményt adnak arra, hogy lassan e kérdőjelek pontokká alakuljanak. Ez vár hát a székelyföldi, illetve a székelység történetével foglalkozó új kutatónemzedékre.

Az itt sorba rendezett nyolc tanulmány összeválogatásánál tekintettel voltunk arra, hogy időben minél szélesebb sávot fedjenek le, tematikájuk révén pe-

dig képet adjanak arról, milyen irányú kutatások folynak jelenleg a székelyföldi történészberkekben. Eleve elzárkóztunk attól, hogy itt a „háromkötetes” székelységtörténet rövidített változatát adjuk, de azt sem szerettük volna, hogy más szerzőgárda révén feltétlenül annak meredek alternatíváit, netán épp cáfolatait tárjuk az olvasó elé. E válogatás csupán egy keresztmetszet, mely távol áll attól, hogy teljes legyen. Eleve nem lehetett az, de az eredeti tervhez képest is néhányan, objektív okokra hivatkozva, menet közben kimaradtak a sorból. Továbbá nem szólítottuk meg ezúttal azokat, akik bizonyos specifikus kutatási területen tevékenykednek, mint a művelődés- és művészettörténet vagy hadtörténet. Az ő seregszemléjük talán egy (vagy több) másik összeállítást kívánna, illetve tenne indokolttá.

Ezekkel az elöljáró gondolatokkal adjuk át a szót – egyelőre még nem a stafétát – a kötet szerzőinek, próbálván egyben megnyugtatni az aggodalmaskodókat: „a székelyek történetét székelyek [is] írják...”

BOTÁR ISTVÁN

A SZÉKELYEK MEGTELEPEDÉSÉNEK KÉRDÉSEI

■ Az utóbbi időszakban megjelent kétkötetes *A középkori Székelyföld* (2012), illetve a háromkötetes *Székelyföld története* (2016)[1] összefoglaló igényű monográfiák után az olvasó méltán kérdezheti, hogy van-e létjogosultsága egy újabb, a székelyek korai történetével foglalkozó írásnak. Van olyan részlet, amit a kutatás nem tisztázott kellőképpen? Mint az alábbi sorokból látni fogjuk, Kelet-Erdély Árpád-kori története, és hangsúlyosan a székelyek beköltözése az új monográfiákat követően is számos megoldatlan részletet, kérdőjelet tartalmaz, és bőven hagy feladatot a jövő történész-, régésznemzedékeinek is. E kérdések némelyikére kívánunk a következőkben kitérni.

A székelyek eredetének kérdésében ez eddigi, lassan több évszázados múltra visszatekintő kutatás nem jutott egységes álláspontra. A székelység magyar eredete mellett felsorakozott vélemények ma talán többségben vannak, de továbbra is vannak támogatói az idegen gyökerű (kabar, török, bolgár stb.) és utóbb elmagyarosodott székely etnogenézisnek is. Abban azonban a mértékadó álláspontok egyetértenek, hogy bármi legyen is a székely eredetkérdés megoldása, ez a történeti folyamat nem a mai Székelyföld területén zajlott le. Éppen emiatt, e kérdés boncolgatása helyett a székelyek jelenlegi települési területének létrejöttéről, a székelyek Székelyföldre történő letelepedésének kérdéséről szólunk az alábbiakban.[2]

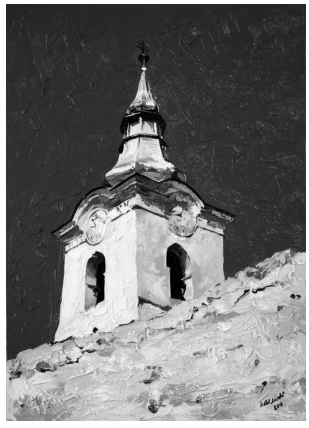

...mi (volt) a székely az Árpád-korban? Önálló etnikum, foglalkozás, magyar eredetű vagy csatlakozott népesség, az Árpád-kori társadalom több régiójából és társadalmi rétegéből megszervezett népcsoport?

A székelyek székelyföldi megtelepedésének problémája tehát e közösség eredetétől független, második talány, amelynek a maga részéről lassan szintén könyvtárnyi irodalma van. Ennek alapvető oka, hogy noha a székelyek kifejezetten kiterjedt területeket szálltak meg valamikor az Árpád-kor folyamán Erdély keleti felében, erről az eseményről és/vagy folyamatról egyetlen korabeli oklevél sem számolt be. Történészek, nyelvészek, régészek igyekeznek tehát ezt az írott adatokban nem szereplő népmozgást saját forrásaik, illetve az eltérő forráscsoportok összevetésével keltezni. Azzal az érdekes jelenséggel állunk szemben, hogy a székelyek valós vagy rekonstruált eredetéről, a magyarsághoz való csatlakozásuk igazi vagy feltételezett körülményeiről szólnak krónikáink, találni olyan adatokat, amelyek ezzel összefüggésben hozhatók. Arról azonban, hogy ez a népcsoport mikor és hogyan került a Kárpád-medence keleti határvidékére, egyetlen közvetett híradásunk van: 1213-ban Vilmos erdélyi püspök egyik oklevelében jelzi, hogy a püspök igényt tartott a Barcaságba majdan költöző magyarok és székelyek tizedére.[3] A 13. század elején tehát éppen folyamatban lehetett magyarok és székelyek költözése a Barcaságba, a német lovagrend területére. Ennyi és nem több. A székelyeket említő további Árpád-kori forrásaink vagy csak a Kárpát-medence eltérő pontjain hadakozó vagy ténylegesen ott tartózkodó székelyekről szólnak, ideértve a dél-erdélyi székely csoportokat is, vagy már kelet-erdélyi, mai székelyföldi jelenlétükről számolnak be. Hogy e két állapot között mi zajlott, azt csak rekonstruálni lehet.

De elsőként nézzük a székelyek hagyományos történetírás szerinti betelepülési modelljének részleteit: az oklevelek, helynevek és nyelvjárási adatok alapján a Kárpát-medence peremvidékein, több területén azonosítottak székelyeket: délnyugaton Valkóban, Baranyában, Somogyban, Tolnában, nyugaton Vas és Zala megye területén, illetve északabbra Moson, Sopron és Pozsony megye területén, az ugocsai Sásvár térségében, illetve tömegesen Biharban is. Erdélyben korábbi szállásterületeiket írott adatok és helynévi megfontolások alapján Szászsebes, Orbó és Szászkézd környékére valószínűsítik, elsősorban az alapján, hogy a háromszéki székelyeket utóbb sebesinek (sepsinek), kézdinek és orbóinak hívták. Az udvarhelyi székelyek nyelvjárása valkói és baranyai kapcsolatokat mutat, de 13. századi adatok alapján Biharban, Mezőtelegd környékén sokáig és jelentős számban élhettek, ahonnét a telegdi székely megnevezésüket kapták. A keleti medencék (Háromszék, Kászon, Gyergyó és Csík) nyelvjárási és helynévi kapcsolatban állnak az Őrvidékkel, míg a marosi székelyek szintén őrségi és pozsonyi nyelvjárásokkal mutatnak szoros összefüggést, de esetükben a korábbi szállásterületek azonosítása sokkal kevésbé ismert.[4]

Nem lehet feladatunk a nyelvjárási problémák tisztázása, az azonban némi kételyt ébreszt, hogy e gondolatsor alapján a nyugat-magyarországi „ős-székely" területek több tömbjén a székelyeknek jó sokáig és nagy számban kellett élniük, hogy az itteni nyelvjárást oly alaposan magukévá tették (illetve adták át) környezetüknek, hogy a Kárpát-medence túlsó felébe tartó elköltözésük után majd egy évezred múltán is felismerhető, kinyomozható azok nyugat-magyarországi eredete, kapcsolata. Ezzel párhuzamosan az egykori székelységgel azonos nyelvjárást beszélő dél-dunántúli, őrségi helyben maradt népesség a tatárjárás, török hódoltság, újkori betelepítések és számos további történeti hatás ellenére szintén megőrizte (volna) 11. századi nyelvjárását. Bizonyosan csak népcsoportok szét- és elköltözésével magyarázhatók a Kárpát-medence legszélső perifériái közötti, ráadásul majd ezer évet áthidaló nyelvi egyezések?

Ez a tetszetős és lassan dogmává merevedő többlépcsős települési rekonstrukció (Baranya/Bihar/Udvarhely, ill. Őrvidék/Belső-Erdély/Háromszék, Csík, Gyergyó) számos kérdést vet fel. Eszerint ugyanis például az udvarhelyi székelyeknek Dél-Magyarországról egy hosszabb bihari tartózkodást követően kellett jelenlegi lakóhelyükre kerülniük. Friss vélemények szerint bihari tartózkodásuk már a 11. század végétől feltételezhető,[5] azaz a baranyai nyelvjárási kapcsolat kialakulásának felső időhatára Szent László uralkodása. Ezt követően írott források egyértelmű adatai alapján a 13. századig (1217-ben a Váradi regestrum a *székelyszáz* nevű katonai egységet említi) bizonyosan Biharban tartózkodtak.[6] Ez az időszak elégségesnek tűnik, hogy (egyik?) itteni központjukról, Mezőtelegd nevéről telegdinek nevezzék el őket. Amennyiben azonban a legújabb vélemények szerint a 12. századi Udvarhely környéki templomok építését is hozzájuk kívánnánk kötni, azaz a 12. századtól számolnánk székelyekkel a Küküllők mentén (ld. alább), akkor újfent nagyon, tarthatatlanul összepréselődik a rendelkezésre álló időrend.

A hagyományos történetírás szerint a keleti medencék (Háromszék, Csík, Gyergyó) székelysége elég hosszas őrségi tartózkodást követően, ahol igen jelentős, több száz évig fennmaradó nyelvjárási hatást kaptak, illetve hagytak maguk mögött, Dél-Erdélybe költözött. Itt szintén hosszabb ideig élhettek a Kézd-, Orbó- és Sebespatakok térségében, hiszen innen, immár kézdi, orbai és sebesi/sepsi jelzőt felvéve költöztek át a Keleti-Kárpátok hegyközi medencéibe legkésőbb a 13. század elején, sőt újabb vélemények szerint már a 12. században. Akárhogy nézzük, ezek a kronológiai keretek feszesek, nem életszerűek, akárhányszor is írták le őket.

A rekonstrukció legnagyobb problémája éppen a kiindulópont, magyarán az, hogy például a nyugati őrvidék, a későbbi Őrség a 10–11. században még jórészt lakatlan.[7] Amennyiben valóban éltek itt székelyek, akkor ittlétük kezdetének legkorábbi időpontja a 11. század második felére, végére tehető. Így tehát ha a Kárpát-medence két legtávolabbi sarka közötti nyelvjárási egyezéseket tényleges népmozgással kívánjuk megmagyarázni, akkor feltételeznünk kellene, hogy az Őrségben a székelyek több generációnyi időn keresztül laktak. A 12. század elején az Őrségben és Belső-Erdélyben is párhuzamosan lakni még a mozgékony székelyeknek is lehetetlen kihívásnak tűnik, de ha a 12. századi Háromszéken és Csíkban is székelyeket akarunk találni (ld. alább), akkor tényleg csak dobbantásnyi időt hagyunk nekik egy-egy szállásterületen.

Arról, hogy e két-három helyszín (Dunántúl, Dél-Erdély és a későbbi [mai] Székelyföld) között mi történt a székelyekkel, hallgatnak az írott források, így ezzel a kérdéssel foglalkozó tudósoknak és érdeklődő közvéleménynek hosszú évtizedek óta biztosítanak kutatni- és vitatkoznivalót. Nincs olyan, a hatalmi entitások bármelyikétől (király, püspök, egyéb) származó kortárs vagy későbbi oklevél, amely megemlítené a székelyek keletre költöz(tet)ésének szándékát, tényét, vagy emlékét (adományozás, világi vagy egyházi kereteket létrehozó oklevél), sem olyan erdélyi oklevél, gazdasági vonatkozású forrás, amely a költözésről közvetlenül vagy közvetve beszámolna (pl. a székelyek beköltözése miatt kiváltott határvita, adásvétel, jóvátétel). A betelepedés idejéről, jellegéről a székelyek által vagy miatt kibocsátott korabeli vagy későbbi forrásanyag sem tesz konkrét említést, ezért a mai Székelyföld kialakulásának több fontos részletét továbbra is homály borítja.

Hosszú ideig szinte kizárólagos álláspont volt több tudományág részéről (Györffy György, Kristó Gyula, Entz Géza), hogy Kelet-Erdély első, magyar nyel-

vű népességében a 13. században beköltöző székelyeket látták. Ugyanakkor a történeti nyelvészettel foglalkozók közül Kniezsa István már 1941-ben jelezte, hogy *„Csík és Kászon a 12. század közepe előtt még nem székely, hanem más magyar magyarság területe”*,[8] de ez a véleménye olyannyira eltért a fősodortól, hogy visszhangtalan maradt. Benkő Lóránd a marosszéki korai helynevek alapján feltételezett „a székelyeket ott megelőző magyar lakosságot”, de a keleti medencék esetében (Háromszék, Csík, Gyergyó) továbbra is csak 13. századi székely beköltözéssel számolt,[9] vélhetően azért, mert ez akkor még vállalhatatlan következtetésekhez vezetett volna, holott „korai” helynevek e keletebbi régióban is vannak.

„Igazi” honfoglalókhoz köthető sír, lelet az utóbbi évtizedekben sem került elő Székelyföldön, így lassan mindenkinek is el kell fogadnia, hogy a mai Székelyföldre csak utólag, valamikor az államalapítást követően került magyar nyelvű népesség. Kérdés, hogy mikor. Székelyföld székelyeket megelőző népességi viszonyairól általános álláspont maradt, hogy a 13. században beköltöző magyar nyelvű székelységet a hegyközi medencékben csak szláv alaplakosság előzte meg, akiktől a térség szláv eredetű helynevei származnak. Ebből viszont az is következne, hogy a kelet-erdélyi szlávoknak elég nagy számban meg kellett érniük a székelyek 13. századi beköltözését, hogy helyneveiket átadhassák. Ennek az elvileg 13. századig továbbélő szláv népességnek a temetőit, településeit a régészet eddig nemigen találta meg, azaz leletekkel nem bizonyítható egy korábbi szláv „alapnépesség” kontinuitása, 11–13. századi jelenléte. A székelyföldi szláv helynevek keletkezése tehát más forgatókönyv szerint is feltételezhető. Lehetségesnek tűnik, hogy a Magyar Királyság keleti térnyerése során vegyes, magyarul és részben szlávul is beszélő népesség költözött ide, és így szláv helyneveink nem (csak) egy korábbi szláv alapnépességhez köthetők, hanem a 11–12. századi határőrök között szlávul beszélő csoportokat is valószínűsíthetünk.

A fő kérdések tehát a következők: mikortól számíthatunk a Keleti-Kárpátok vidékén a Magyar Királyság térnyerésére; milyen nyelvűek voltak az első középkori betelepülők; amennyiben magyar nyelvű népesség érkezett elsőként, akkor ezek között már eleve székelyeket kell-e keresnünk, vagy a székelyek netán később, egy második ütemben érkeztek jelenlegi lakóhelyükre?

A fent jelzett, 13. századi székely letelepedéssel kapcsolatos összhangba a régészet rontott bele, ugyanis a keleti medencékben a hetvenes évektől kezdődően egyre-másra kerültek elő 11–13. századi régészeti leletek.[10] Ezzel az új régészeti horizonttal kezdeni kellett valamit, mert egyre nagyobb ellentmondást okozott a korábbi, hagyományos történeti rekonstrukciók és a régészeti tények között. Ha a székelyek csak a 13. században költöztek be, akkor kikhez köthető a korábbi, 11–12. századi régészeti leletanyag, mely népességhez? Továbbélő szlávokhoz, korábbi Árpád-kori magyarokhoz vagy netán mégiscsak korábban beköltöző székelyekhez?

Ez az új helyzet a régészet mellett (erről később) a társtudományokat is lépéskényszerbe hozta, hiszen egyre sürgetőbbé vált a kérdés: igazolható-e történeti források vagy helynevek alapján ez a 13. századnál korábbi korai lakottság; van-e helynévi nyoma ennek a 11–13. századi népességnek? Ebből a szorításból a történettudomány viszonylag könnyen kimagyarázhatja magát, joggal mentegetőzve azzal, hogy nem kerültek elő olyan korábban ismeretlen 11–13. századi történeti források, amelyek e kérdésben kialakított álláspontjának alapvető megváltozását indokolttá tették volna. A hagyományos történetírás tehát ez esetben átadta a terepet (és a felelősséget) a szélesebb forrásbázissal rendelkező társtudományoknak.

A történeti helynévtannal kicsit más a helyzet, noha természetesen esetében sem kerültek elő újabb, 11–13. századi adatolású helynevek, amelyek az előző évtizedekben megfogalmazott történeti helynévtanra alapozott székely településtörténeti rekonstrukciót, nevezetesen a székelyek késő Árpád-kori beköltözését illető következtetéseket lényegesen megváltoztatták volna. Nyelvészeti oldalról ezzel összefüggésben két szempont merült fel. Egyrészt az fogalmazódott meg, hogy a nyelvészet nem lehet a történettudomány alárendeltje, nem feladata, hogy az újabb és újabb régészeti-történeti hipotézisekhez igazítsa a maga álláspontját, és nyelvészeti adatokkal szolgáljon településtörténeti kutatásokhoz.[11] A másik egy módszertani észrevétel, kritika: az (esetünkben székelyföldi) helynevek nagy többsége a 16. századtól adatolható, és ezek alapján nem lehet, legalábbis bizonytalan, az Árpád-korra vonatkozó településtörténeti következtetésekre jutni. E vonatkozásban azért megemlíthetjük a kettős mércét, hiszen az általános megközelítés szerint a korábbi szlávok hagyhattak ránk szláv helyneveket, de az „archaikus" magyar helynevek nem lehetnek koraiak…

Az újabb nyelvészet módszertani észrevételek és jogos kritikák tudomásulvétele ellenére a helynevek vallomása és a régészeti adatok közötti egyre mélyülő eltérés továbbra is magyarázatra vár. Azt ugyanis el lehet és el is kell fogadnunk, hogy írott adatok hiányában a történész nemigen tud a 13. század előtti keleterdélyi településtörténeti kérdésekben újat mondani. Azzal azonban nehezen lehet mit kezdeni, hogy a keleti medencékben régészetileg igazolt 11–13. századi népességnek ne lenne helynévi nyoma, illetve hogy a térség legkorábbi helynévi emlékei a 14–15–16. századból származnának. Három út áll előttünk: a) feltételezzük, hogy a 11–12. században, a későbbi Székelyföld területén létrejött településeknek nem maradtak fenn a nevei; b) elfogadjuk a korábbi települések neveinek létét és esetleges folyamatosságát, de módszertani megfontolások alapján lemondunk arról, hogy a 16. századtól adatolt székelyföldi helynevek Árpád-korra vonatkozó történeti forrásértéke lehet; vagy c) előítéletek nélkül megnézzük, hogy e 16. századi, illetve későbbi adatolású helynévi rétegnek milyen mondanivalója van az Árpád-kori települési viszonyokról.

Ezt a harmadik lépést jelen sorok régész szerzője tette meg két kényszerítő tényező miatt.[12] Egyrészt az utóbbi két évtized régészeti kutatása nyomán a Csíki-medencében is egyre-másra kerültek elő 11–12–13. századi leletek, lelőhelyek, így ezek történeti értékelését nem lehetett megkerülni. Ezzel párhuzamosan alakult ki az az álláspont(om), hogy mivel a helynevek írott forrásokban történő, korai vagy kései rögzítése a helynevek kialakulásától független, esetleges körülmény, vállalni kell azt a feltételezést, hogy egy adott település területén előkerülő régészeti lelőhely és a falu neve között összefüggés lehet. Másrészt meglátásom szerint, a régészeti adatoktól teljesen függetlenül, a székelyföldi helynevek között számos olyan településnév (de akár külterületi földrajzi név is) akad, amelyek vizsgálatától a történeti helynévtannal foglalkozók eltekintettek, vélhetőleg azért, mert e helynevek a hagyományos történeti modellt, nevezetesen a kései 13. századi magyar/székely megtelepedést megkérdőjelezték volna.

Azokról a helynevekről van szó, amelyek formailag Árpád-kori, archaikus személynevekkel egyeznek,[13] illetve bizonyára e körbe vonható a *-d* képzős helynevek egy (jelentős?) része is. A helynévadási szokások divatjának időhatárai nem kezelhetők merev korlátként, de abban a nyelvészek többsége is egyetért, hogy az Árpád-kor végén a korábban általánosnak vehető archaikus személynevek előfordulása drasztikusan visszaesik a keresztény nevek javára.[14] Ebből következ-

zik, hogy az ilyen személynevekből alakult helynevek keletkezésének felső határa szintén az Árpád-kor végére tehető. Kivételek természetesen mindig lehetnek, de nem tűnik valószínűnek, hogy akkor születtek volna nagy számban puszta személynévből alakult helynevek, amikor a névadás alapjául szolgáló „korai" személynevek már ismeretlenek voltak. Az oklevéltárakban szereplő székely személyneveket vizsgálva is jól megfigyelhető az a Kárpát-medencében is általánosnak tekinthető tendencia, hogy a 13. század közepét követően erőteljesen visszaszorulnak az archaikus, egytagú nevek és túlsúlyba, mondhatni egyeduralkodóvá váltak a keresztény személynevek.

Az egymástól független régészeti adatok és helynévi adatok összevetése tehát egy irányba mutat: egyértelműen vannak Árpád-kori, a 11. és a 13. század eleje közé keltezhető lelőhelyeink, és számos olyan helynevünk van, amely tipológiai, történeti, névdivati megfontolások alapján ezekkel a lelőhelyekkel egykorú, összetartozó lehet. Írott források híján természetesen nem állíthatjuk bizonyosan, hogy az archaikus, „pogány", egytagú település „korai" nevét a területén előkerült Árpád-kori lelőhelyek lakói adták, de ezt a legkézenfekvőbb lehetőséget módszertani megfontolások miatt elutasítani tudománytalanabb, mint lehetőségét feltételezni. Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy számos esetben a „kései", -falva utótagos vagy templomcímből alakult helynévvel bíró településeken is vannak korai, 11–12. századi leleteink, így az ilyen estekben valószínűnek tűnik, hogy bővüléssel (-falva utótaggal való kiegészüléssel) vagy teljes névcserével is számolhatunk.

A székelyföldi helynevek korai rétegének azonosítása azonban nem ad választ arra, hogy valójában kik is adták ezeket a helyneveket. Az ugyan világos, hogy az archaikus helynévanyag túlnyomó része magyar ajkú közösségek névadása nyomán jött létre, nézetünk szerint már a 11–12. század fordulójától kezdődően, de e helynevek szétválasztása a legelső, legalább részben magyar anyanyelvű határőrök és a későbbi, szintén magyar nyelvű székelyek között még a hozzájuk köthető régészeti leletek elkülönítésénél is problematikusabb feladat. Szerencsésebb esetben vagyunk az összetett -falva utótagos és templomcímes (Szentmárton és társai) helynevek esetében. Természetesen itt sem nyelvészeti megfontolások, hanem sokkal inkább időrendi okok miatt gyaníthatjuk, hogy az ilyen típusú helynevek többsége talán már a székelyek beköltözését követően jött létre. Az összetett helynevek keletkezésének csúcspontját ugyanis a 13–14. század fordulójára, illetve ez utánra teszi a történeti nyelvészeti kutatás. Másrészt a -falva összetételű és a templom védőszentjének nevéből alakult helynevek nagyobb arányt tesznek ki a székelyföldi helynevek között, mint a Kárpát-medence más régióiban, és ennek, az általános történeti folyamatoktól eltérő, helyi vonatkozású eseménysor lehet a háttere. E kései típusú nevek vélhetően azért születtek az ország más régióival összevetve nagyobb számban Székelyföldön, mert itt ekkoriban olyan településtörténeti folyamatok zajlottak, amelyek máshol kevésbé voltak intenzívek. E különbség magyarázatában a 13. századi székely beköltözés hatását gyanítjuk. A székely beköltözés nyomán gyaníthatóan újabb falvak sora jött létre vagy települt újra (és kapott új nevet), több új templomot építettek vagy szenteltek újra, így ezek a települések, a korszak névdivatjának megfelelően alapítóik nevéhez idomulva, illetve erőteljes egyházi hatásra szintén a kor szokásaihoz igazodva a templom védőszentjének nevét vették fel, olykor a korábbi, archaikus név kiegészülésével (pl. Csobod + falva) vagy gyanítható cseréjével (Csíkban pl. Bedecs/Szentimre).

A helynevekre alapozott fejtegetések egyik végső konklúziója tehát az, hogy Székelyföldön, ideértve a keleti medencéket is, vannak olyan helynévi nyomok, amelyek egyértelműen Árpád-kori, magyar nyelvű népességre utalnak. Ugyanakkor az összetett helynevek nagy aránya a korszak végére, a 13–14. század fordulóján zajló jelentősebb népességi, településtörténeti átrendeződésre utal, amit legalább részben a székelyek beköltözésével hozhatunk összefüggésbe.

Visszatérve a korai, 11–12. századi régészeti adatokra, ez az egyre gyarapodó leletkör a térséggel foglalkozó régészeket is megosztotta. Ennek alapvető oka, hogy mindeddig nem sikerült sajátosan székely régészeti jellemzőket megragadni. Mai tudásunk szerint nem volt tipikusan „székely" háztípus, temetkezési szokás, viseleti elem, anyagi kultúra, amely a székelyeket a kortárs, Árpád-kori népességen belül jól felismerhetően elkülönítette volna. Érthető tehát a kérdéssel szembesülő régész elődök bizonytalansága e kérdésben. Székely Zoltán az 1989 előtti kommunista időszakban a 11–12. századi megtelepedésről írt ugyan, de a történeti értékelést óvatosan megkerülte. Utóbb azonban a zabolai és petőfalvi temető kapcsán világosan amellett foglalt állást, hogy ezekben a temetőkben a székelyeket megelőző magyar lakosság emlékeit láthatjuk. Ezzel szemben Bóna István 11–12. századi „határőr" falvakról ír, illetve „korai magyar megtelepedést" említ, amit ő a nyugatról keletre telepített székelyekkel hozott összefüggésbe. Benkő Elek keresztúrszéki kutatásait 1992-ben összegezve jutott arra a következtetésre, hogy a székelyek 13. század eleji beköltözését megelőzően a későbbi Székelyföld területén vármegyékkel, magyar településekkel kell számolni: *„A településrend változását, a lelőhelyek számának hirtelen, mintegy két és félszeres növekedését kimutató régészet topográfiai kutatás alapbizonyítékot talált a terület székely betelepítésének kérdésben. A fenti minőségi ugrást ugyanis már nem tulajdoníthatjuk spontán népszaporulatnak, hanem új népesség, a telegdi székelyek megjelenésével hozzuk kapcsolatba. A jelenleg rendelkezésünkre álló régészeti megfigyelések azt sejtetik, hogy az új betelepedés a 12–13. század fordulóján vagy a 13. század elején történt meg."*[15] Ehhez igazodva friss udvarhelyszéki adatok is sorakoznak.[16] Ez az álláspont kielégítően feloldotta a hagyományos történetírás által vallott 13. századi székely beköltözés és a korábbi leletek közötti ellentmondást, majd két évtizedig uralkodó felfogássá vált, és úgy tűnt, hogy legalább ezt a részletet illetően végleges konszenzus alakul ki. A magam részéről vannak fenntartásaim a statisztikai igénnyel fellépő érvelésekkel szemben, de amennyiben így van, akkor régészeti oldalról egyértelmű új, jól keltezhető nyoma van a székelyek 13. század eleji beköltözésének.

Az utóbbi két évtizedben meginduló székelyföldi kutatások és az ezek nyomán látványosan gyarapodó Árpád-kori, jórészt 12. századi régészeti adatok (ideértve a jól datált telepnyomokat és C14-es keltezésekkel is megtámogatott 12. századi templomokat, temetőket is) hatására Benkő Elek módosította korábbi álláspontját, és a székelyek 13. század eleji beköltözését korábbra helyezte, újabb munkáiban a legkorábbra keltezhető templomokat a 12. században már itt élő székelyekhez kötötte: „a korai […] templommaradványok többségében a beköltöző székelyek első egyházait kell látnunk", illetve „ezek az egységes méretű és alaprajzú templomok egy új, a 12. század második felétől megszilárduló […] településhálózat megszületését jelzik, amely folyamat nem lehet független a nyugatról és délről Erdélybe telepített székelyek […] ideköltözésétől." Ezzel egy időben Udvarhelyszék „vélhetően a Székelyföld legkorábban székelyekkel benépesülő" vidékévé vált,[17] holott adataink nem erre utalnak. Ezzel kapcsolatban le-

gyen elég itt arra utalnunk, hogy a legnyugatabbi Aranyosszéket bizonyosan legkésőbb, a 13. század végén szállták meg a székelyek.[18] A székelyekkel kapcsolatba hozható marosi régészeti adatok szintén a 13. század második feléből származnak. Nyárádszentlászlón a 12–13. század fordulóján háromhajós családi monostort kezdtek építeni, azaz ekkoriban a Nyárád mente még bizonyosan nem székely terület. A régészeti adatok tehát e térségben sem korábbiak a keleti székek hasonló emlékeinél, ráadásul az írott források Marosszéken szintén csak a 13. század második felétől, végétől jeleznek székelyeket a térségben. Ezzel szemben a kézdi főesperes első említése fél évszázaddal korábban, 1199-ből ismert.[19] Pár évtized múlva, 1252-ben már egy sepsi székely nemes kapott magánbirtokot Háromszék közvetlen szomszédságában.[20] Ezek fényében a székelység fokozatos, nyugatról kelet felé haladó megtelepedésének elve téves.

De térjünk vissza a korai templomok és temetők kérdésére. A korábbi, 12. századi székely beköltözés elméletének egyik indítéka a petőfalvi és zabolai temetők székelyekhez való kapcsolása: „…a petőfalvi és zabolai temető népességében, miként az udvarhelyszéki Árpád-kori templom körüli temetők halottaiban is, székelyeket lássunk”.[21] A petőfalvi és zabolai temetők székely meghatározása azonban több szempontból is erősen kérdéses. Elsőként tudatosítanunk kell, hogy egész Székelyföldön kivételesek, párhuzam nélküliek, elszigeteltek, nem illeszkednek a térség településhálózatába. Használatuk nem folyamatos, nem rendelhető hozzájuk egyértelműen templom. Ez alapján akkor is meg kellene kérdőjeleznünk székely meghatározásukat, ha erre egyéb fogódzónk nem lenne.[22] Az embertani elemzések közlése óta azonban immár természettudományos, konkrét adataink vannak arról, hogy a Petőfalva/Zabola embertani csoport nem kötődik sem a csíki, sem az udvarhelyszéki népességhez, legközelebbi embertani párhuzamai nyugat-magyarországi államalapítás előtti, illetve morva területekhez kapcsolják. E két temetőben tehát egy idegen eredetű, elszigetelt és a tatárjárás nyomán (?) eltűnt etnikai enklávé emlékét láthatjuk (a két temető mellékleteiből hiányzik például a korszakban általánosan elterjedt gömbfejes hajtű is), így a székely eredetkérdés szempontjából jelentőségük nem releváns. Legalábbis addig, amíg esetleges kapcsolatuk a későbbi, immár valóban székelynek gyanítható háromszéki 13–16. századi embertani anyagokkal nem igazolódik. Ez egyben azt is jelenti, hogy embertani szempontból Háromszék középkori népessége továbbra is ismeretlen, így fokozatosan megnő a háromszéki templomok körül újabban végzett ásatások jelentősége.

Ugyanakkor e két temetőnek annyiban valóban van mondanivalója a székely megtelepedés körülményeiről, hogy egyértelműen jelzik: a 12. században számolnunk kell a térségben a Magyar Királyság határvédelmét ellátó, a székelyeket megelőző, nem székely eredetű népességekkel. Miért van ennek jelentősége? Azért, mert a kutatás hajlamos abból kiindulni, hogy a középkori székelyföldi embertani anyag csakis székely eredetű lehet. Nem kapott kellő figyelmet a történeti helynévtan, és részben a régészet által is igazolt korábbi szlávok, az írott forrásokban adatolt rutén falvak, a helynevek és régészeti leletek alapján adatolt korábbi magyar határőrök, illetve szász és egyéb csoportok (pl. ruszok), népességek hozzájárulása a középkori székelyföldi embertani anyag létrejöttében. E tényezőket egy majdani genetikai vizsgálatsorozat esetén is hangsúlyosan tekintetbe kell venni, főként ha az recens mintákat céloz meg (a képet ebben az esetben késő középkori cigányok, újkori román zsellérek, szász eredetű elemek, örmények genetikai öröksége is színezheti).

És itt el is érkeztünk egy kényes, de nem megkerülhető kérdéshez: mi (volt) a székely az Árpád-korban? Önálló etnikum, foglalkozás, magyar eredetű vagy csatlakozott népesség, az Árpád-kori társadalom több régiójából és társadalmi rétegéből megszervezett népcsoport? A most rendelkezésre álló régészeti, nyelvjárási és antropológiai adatok között ugyanis komoly ellentmondások feszülnek. Csík/Gyergyó embertani képe hasonló az udvarhelyihez, de nyelvjárásuk eltérő. Az udvarhelyszéki középkori embertani anyagnak nincs dél-dunántúli kapcsolata, holott nyelvjárását és a népesség eredetét évtizedek óta arrafelé keresi a szakirodalom. Mellbevágó az antropológusok következtetése: „Nem találtunk az udvarhelyszékiekhez hasonlót sem [sic!] a szorosan vett Duna-Dráva torkolat vidékén", illetve a csíki és udvarhelyi székely embertani anyagok „valószínűleg nem Dunántúlról valók".[23] Mi a helyzet akkor a feltételezett baranyai, valkói, őrségi korai székely szállásterületekkel? A konkrét régészeti és embertani adatok, illetve a kevéssé kézzelfogható (?) nyelvjárási adatok nem fedik egymást. Az eddigi rekonstrukciókban tehát valahol hiba van, vagy ismereteink még mindig erősen hiányosak…

Egyáltalán elvárható-e, hogy antropológiai (illetve netán genetikai) módszerekkel körvonalazható lesz egy vagy több székely ősi szállásterület? Ez kimondatlanul is arra a prekoncepcióra épül, hogy a székelyek elkülönülő népcsoport, ami a csatlakozott nép eredetmagyarázat irányába mutat, amit viszont elutasít a kutatás jelentős része. E vonatkozásban annak is lesz jelentősége, ha a székelyföldi középkori embertani anyag illeszthető lesz vagy elkülönül a kortárs Kárpát-medencei temetők anyagához, anyagától.

A gondolatmenet végső következtetése az, hogy a hitelesebb kép kialakításához további régészeti, embertani, nyelvészeti, illetve genetikai vizsgálatok szükségesek, mindez egy prekoncepciók nélküli többszereplős, összehangolt kutatási folyamatban.

A címben feltett kérdésekre válaszolva azt mondhatjuk, hogy a székelyek beköltözése egy már korábban lakott, egyházi és világi szempontból nyilvánvalóan megszervezett területen valósult meg, amelynek Székelyfölddé alakulása hosszabb folyamat volt. Az írott adatok csak a 13. századi megtelepedést valószínűsítik, ezt a konkrét régészeti adatok megerősítik, a helynévi nyomok a beköltözés nyomán megváltozó településrendet is érzékeltetik.

Az udvarhelyi székelyek előző szállásterülete Telegd környékéig követhető biztosan, ott, ahol 1217-ben még a Váradi regestrum említi a Székelyszáz egységbe tartozó székelyeket. Ideköltözésük a 13. század elejétől valószínűsíthető. Háromszékre kissé korábban, már a 12. század végén költözhettek székely csoportok Belső-Erdélyből, hiszen számukra 1199-ben már új főesperességet szerveztek. Ez a folyamat azonban bőven belenyúlt a 13. századba. A csíki és marosi székelyek előző szállásterületei kapcsán annyi mondható, hogy a korábban felsorolt adatok fényében a nyelvjárási egyezésekre alapozott korábbi területi lokalizálás legalábbis bizonytalan, de jelenlegi lakóhelyeiket a 13. század folyamán bizonyosan megszállták már. Amennyiben az antropológiai és nyelvjárási hasonlóságokat és eltéréseket (pl. Csík és Udvarhely esetében) fel kívánjuk oldani, az tűnik kézenfekvőnek, hogy azonos eredetű, de széttelepített népcsoportként a Kárpát-medence más-más régióiból a mai Székelyföldön került egy területi szervezeti egységbe a székelység a 13. század elején. Ekkor és emiatt alakult ki a korábban más-más fennhatóság alatt álló székelyek fölé a székely ispáni tisztség (a 13. század első évtizedeiben), ekkor és emiatt hozhatták létre számuk-

ra a telegdi főesperességet. A székelyek keleti letelepedését követően a 13–14. század folyamán fokozatosan felszámolódtak a korábbi berendezkedés emlékei, csak a leglátványosabbakat említve: megszűnt az udvarhelyi királyi udvarház, a rikai belső vámhelyek használata, a legtöbb korábbi várat felhagyták, félbemaradtak a nyárádszentlászlói és székelykeresztúri kéttornyos, bazilikális templomok építkezései, az újkorig nem épültek újabb külterületi magánkápolnák sem. Ekkor, a 13–14. század folyamán rögzült a máig fennmaradó településhálózat és egyházi berendezkedés, ekkor alakultak ki azok az új gazdasági és társadalmi viszonyok, amelyek mai értelembe vett Székelyföldet kialakították.

JEGYZETEK

1. Benkő Elek: *A középkori Székelyföld.* I–II. Bp., 2012. (a továbbiakban Benkő 2012); *Székelyföld története.* I. Szerk.: Benkő Elek – Oborni Teréz. Székelyudvarhely, 2016 (a továbbiakban SzékTört). Jelen tanulmányban szereplő kérdések (eredet, írott és régészeti források, kutatástörténet, nyelvjárás, megtelepedés stb.) szakirodalma e könnyen hozzáférhető kötetek irodalomjegyzékében elérhető, ezért itt csak a legfontosabb, újabb, vagy nem idézett tételeket tüntetem fel.
2. Botár István: *Havasok keblén rejtező szép Csík. A Csíki-medence középkori településtörténete*. Bp., 2019.
3. Erdélyi okmánytár I. 62. regeszta, 140–141. oldal (Ezentúl EO I.)
4. Benkő 2012. 15–47, Benkő Elek: *Székelyek a középkori Magyar Királyságban*. In: SzékTört 129–168.
5. Zsoldos Attila: *Bihar megye korai története*. In: *Nagyvárad és Bihar a korai középkorban*. Nagyvárad, 2014. 167–190, illetve Uő: *Szent László és a székelyek*. Székelyföld XXI. évf. (2017) 12. sz. 100–109.
6. SzékTört 103.
7. Révész László: *Erdély a magyar honfoglalás korában*. Szempontok a székelyek betelepedésének kérdéséhez. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei.* Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szerk.: Révész László – Wolf Mária. Szeged, 2013. 605–628.
8. Kniezsa István: *Erdély a honfoglalás korában és a magyarság megtelepedése*. In: *Erdély és népei.* Szerk.: Mályusz Elemér. Bp., 1941. 21–35.
9. Benkő Lóránd: *Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez.* Századok 123. 342–358. Illetve Uő.: *Adalékok a székelyek korai történetéhez. Új Erdélyi Múzeum* 1. 1990. 109–122.
10. Székely Zoltán: *Contribuţii la problema fortificaţilor şi formelor de locuire din sud-estul Transilvaniei*. Aluta 1976-77. VIII-IX. 52–109; Uő: *Kora középkori települések a Székelyföldön (XI–XIV. század)*. In: *Veszprémi Történelmi Tár.* 1993. 3–19, Bóna István: *Magyar–szláv korszak (895–1162)*. In: *Erdély rövid története.* Szerk.: Köpeczi Béla. Bp.,1989. 101–157.
11. Tóth Valéria: *Személynévi helynévadás az ómagyar korban.* Debrecen, 2017.
12. Botár István: *Csík Árpád-kori településtörténetének kérdései a helynevek és a régészeti adatok fényében.* In: *Helynévtörténeti tanulmányok.* 3. Szerk.: Hoffman István – Tóth Valéria. Debrecen, 71–94.
13. Ehhez ld. Fehértói Katalin: *Árpád-kori személynévtár (1000–1301).* Bp., 2004.
14. Hajdú Mihály: *Keresztnevek az Anjou-kori oklevéltár első kötetében.* In: „*Magyaroknak eleikről*" Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: Piti Ferenc. Szeged, 2000, illetve Uő: *Általános és magyar névtan.* Személynevek. Osiris, Bp., 2003.
15. Benkő Elek: *A középkori Keresztúrszék régészeti topográfiája.* Bp., 1992. 30.
16. Nyárádi Zsolt: *Helynévtan és régészet. Vizsgálódás az udvarhelyszéki falvak kezdeteiről.* In: *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve.* XI–XII. Csíkszereda, 29–54, illetve Sófalvi András: *Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemség kori Udvarhelyszéken*. Kvár, 2017. 46.
17. Benkő 2010. 225; 2012. 111; 2016. 404.
18. EO vagy Benkő
19. EO I. 27. reg (130.). Ezzel kapcsolatban kiemelkedően fontos Hegyi Géza álláspontja, aki meggyőző érvek alapján, a korábbi véleményektől eltérően, a Quizd-i (= kézdi) főesperességet a későbbi háromszéki kézdi főesperességgel azonosítja és nem a mai Százskézd térségébe lokalizálja, ld. SzékTört. 371–372.
20. EO I. 216. reg (196.), 251. reg. (209.).
21. Benkő 2010. 232; Uő: 2012. 124.
22. Botár István: *A Csíki-medence középkori településtörténete.* Doktori disszertáció. Bp., 2013. 63. (Microsoft Word – Botar PHD I. kotet teljes majus 22. (elte.hu). Egy későbbi összefoglalóban e két temető székely azonosítása már csak lehetőségként merült fel, ld. Benkő 2016. 152.
23. KözSzék II/546, illetve 552.

BICSOK ZOLTÁN

KATONÁSKODÓ ÉLETMÓDRA UTALÓ MOTÍVUMOK A SZÉKELY NEMESI CSALÁDOK PECSÉTÁBRÁZOLÁSAIN

A székely nemesi családok pecsétanyaga nagyobbrészt feltáratlan, és a csíkszéki családoktól eltekintve[1] alig kutatott, gyakorlatilag feldolgozatlan téma. Az erdélyi pecséttan művelői – a rendszerváltozást megelőzően különösen, de azután is – leginkább az intézményi, közösségi pecsétek feldolgozásával foglalkoztak, és csak újabban fordult a figyelem a személyes és családi pecsétek irányába.[2] A téma heraldikai vonatkozásait,[3] illetve a székely nemesek címerleveleit[4] tekintve a helyzet sokkal biztatóbb, e területeken többen és látványosabban tevékenykednek. Jelen közlemény – a terjedelmi korlátok okán – csak arra vállalkozik, hogy ízelítőt adjon a székely nemesi családok gazdag pecsétanyagának motívumkincséből.[5]

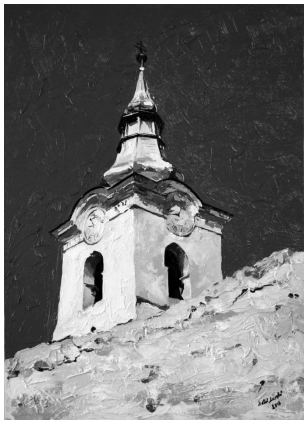

A kora újkori és újkori nemesi pecsétanyag legjellemzőbb ábrázolásai címerek, jelvények, életképek, portrék, monogramok; a katonáskodó életmód megjelenítése azonban csak az első két pecsétképtípusra és hangsúlyosan a címeres pecsétekre jellemző, amelyek részben adományozott, részben pedig önjogúan felvett címereket ábrázolnak. Feltűnő a sok hasonló címerkép – ez is teszi lehetővé a tipologizálást –, de a hanyatló heraldika korában (16–19. század), amikor az itt ábrázolt címerek zöme keletkezett, az azonos címerkép már nem volt elfogadhatatlan, hiszen a címer már nem megkülönböztető jel, hanem a társadalmi presztízst közvetítő eszköz volt.[6] A magyar és ezen belül az erdélyi heraldika alapvető jellemzői – amelyek e válogatás

...a fejedelemség kori székelyek kizárólagos ellenségei a pogány törökök voltak, a győztes pedig – természetesen – mindig a magyar (székely) vitéz, azonban ez nem az a műfaj, amelyen a történeti hűség számon kérhető.

alapján is jól érzékelhetőek – a túlnyomórészt osztatlan pajzsba szerkesztett, képszerű, természethű ábrázolású és emberközpontú címerképek. Ennek megfelelően a vizsgált pecsétanyag katonai vonatkozású címer- és jelvénymotívumait négy csoportba soroltam: az ember és testrészei; természetes állatok; képzeletbeli állatok; asztrális jelképek.

Az ember és testrészei

■ Egész Székelyföld nemesi családjainak pecsétanyagáról még nem készült vizsgálat, de Csíkszék esetében tudott, hogy a nemesi provenienciájú címeres és jelvényes pecsétek 40,1%-a ábrázol emberi alakot vagy testrészt.[7] E nagyfokú emberközpontúság elsősorban abból fakad, hogy túltengnek a pecsétanyagban a személyes érdemeket, különösen a hőstetteket, a harcmezőn bizonyított vitézséget, bátorságot, hűséget és éberséget megjelenítő címer- és jelvényábrák. Ezek mindig a címernyerőt jelképezik,[8] döntően olyan helyzetben, amint éppen hőstettét végrehajtja, mely történetet némelykor csak egy-egy kiragadott mozzanat, jellegzetes gesztus érzékelteti (pl. kivont kardot tartó fél kar, hegyén levágott török fejjel vagy nyílvessző által sebzett végtag), máskor viszont egy- vagy többalakos csatajelenet eleveníti fel.

A *gyalogos vitéz* – akinek viselete: szűk nadrág, csizma, rövid mente, süveg a legtöbb esetben érzékelteti, hogy magyar (székely) katonáról van szó – leginkább szembefordulva tűnik fel, felemelt jobbjában kivont kardot vagy szablyát tartva, így szerepel pl. csíkszenttamási Boros Ferenc kancellista (1729) vagy csíkszentgyörgyi Tompos János főszolgabíró (1781) pecsétjén.[9] Számos esetben a vitéz kardja/szablyája hegyére levágott török fej van tűzve, mint pl. kőröspataki Tibáld István széki ülnök lenyomatán (1799), vagy a harcos leengedett baljában levágott török főt tart, amint az hilibi Gál József jogügyigazgató (1791) pecsétjén látszik, ilyenkor a másodlagos attribútum hivatott jelezni, hogy a címerszerző törökellenes csatában, a kereszténység védelmében szerezte katonai érdemeit.[10] Némelykor a kardhegyre tűzött török fejből patakzik a vér (pl. csíkszentmártoni Botskor Elek ülnök 1833. évi pecsétje), ami a hőstett recens jellegére való egyértelmű és meglehetősen naturalisztikus utalás, ugyanakkor zsánerjelleget is kölcsönöz a címerképnek.[11]

A gyalogos vitéznek azonban – elsődleges attribútumként – korántsem kizárólagos harci kelléke a kard/szablya, előfordul, hogy íjával nyílvesszőt készül kilőni (csíkszentgyörgyi Györffi Mihály nyitrai kanonok, 1672) vagy jobbjában buzogányt tart (csíkszentsimoni Endes Miklós jogügyigazgató, 1752).[12] Nemritkán annak is szükségét érezték a címerkérők, hogy a jobbjában kardot tartó vitéz baljába is – másodlagos attribútumként – harci kelléket adjanak, emígy is hangsúlyozva a katonai érdemeket, pl. zászlót (csatószegi Péterffi József ülnök, 1827), kopját (szemerjai Bora Elek miklósvárszéki alkirálybíró, 1838) vagy buzogányt (dálnoki Hadnagy József, 1838).[13] A nagyajtai Csereiek címerében a harcos bal-

jába (másodlagos attribútumként) búzakalászok kerültek, melyek a család ősé, Balázs vitéz hőstettére emlékeztetnek (nagyajtai Cserei Mihály, 1711).[14] Különleges ábrát tartalmaz a hatolykai Mátisok újabb címerváltozata is, amelyben a gyalogvitéz leengedett jobbjában levágott török főt tart, előtte pedig a földön a megcsonkított török katona holtteste hever (hatolykai Mátis Kelemen, 1781).[15]

A sisakdíszek – ha egyáltalán ábrázolják, és nem pajzskoronát alkalmaznak a vésnökök –, jellemzően a címerpajzs által megjelenített katonai érdemeket hangsúlyozzák. A nagyajtai Cserei-címer sisakdísze például (könyöklő fél kar, mely kivont kardot tart, hegyén levágott török fejjel) a címerszerző hőstettének legjellemzőbb epizódját ragadja ki: a győztes kardjának hegyén a legyőzött pogány feje mint trófea tűnik fel, a kompozíció pedig a „folytatásos" történetmesélés példája.[16]

A gyalogos vitéz alakjával összevetve a *lovas vitéz* ábrázolásai kisebb számban fordulnak elő, és viszonylag szűk variációs mintát mutatnak. Általában félvagy teljes profilból ábrázolva tűnik fel a lépdelő, némelykor vágtató, esetleg a lovát ugrató vitéz, amint felemelt jobbjában kivont kardot/szablyát villogtat (kisbaconi Benedek Ferenc, a nagyenyedi nemesek főhadnagya, 1791), a fegyver hegyén levágott török fejjel, mely a legyőzött ellenség identitását jelzi (ikafalvi Dombi József kancellista, 1791; haralyi Fejér István kászoni alkirálybíró, 1834).[17] Viszonylag ritkán szerepel a lovas katona elsődleges attribútumaként egyéb harci kellék, ilyenkor a zászlós kopja (altorjai Benkő Mihály, 1775), íj és nyílvessző (egri Deér Félix gyergyószéki ülnök, 1831) vagy fecskefarkú hadizászló (havadi Máthé Farkas, 1838).[18] E csoportban viszonylag kevés a teljes címer, de amennyiben mégis ábrázoltak sisakdíszt, az a leggyakrabban a pajzsbeli főalak által közvetített üzenet, a harcmezőn szerzett érdemek hangsúlyozására szolgál, így Dombi József lenyomatán egy éber őrdaru, Máthé Farkas pecsétjén pedig hadizászlót tartó könyöklő, páncélos fél kar látja el ezt a szerepet. Némileg ebbe a körbe sorolható a Benkő Mihály pecsétjén látható, hatágú csillagot ábrázoló sisakdísz is, hiszen a fénylő csillag a remény, az isteni útmutatás és gondviselés szimbóluma, melyet sűrűn hívhattak segítségül a hadi vállalkozások során.

A kivont kardot/szablyát tartó, *könyöklő páncélos fél kar* a magyar heraldika talán legnépszerűbb címerábrája,[19] amely a „pars pro toto", vagyis az egészet helyettesítő rész elvén megalkotott motívumként úgyszintén a címernyerőt és annak vitézségét jeleníti meg.[20] Ghyczy Pál becslése szerint a magyar címerek több mint egynegyede tartalmaz fél kart különféle pozitúrákban és attribútumokkal,[21] székely vonatkozásban azonban a legjellemzőbb kellék mégis valamilyen harci eszköz. A fél kar attribútumai közül számszerűleg messze kiemelkedik a kivont kard/szablya, példaként pedig csíkszentimrei László Tamás Deák alcsíki alkirálybíró (1698), illyefalvi Biális János felcsíki alkirálybíró (1745) vagy kövendi Bardócz Tamás aranyosszéki írnok (1791)pecsétjei szolgálhatnak.[22] Gyakran a fegyver hegyére levágott török fejet tűztek, amint azt alsócsernátoni Damokos Tamás csíkszéki főkirálybíró (1681), csíkszentmihályi Sándor János felcsíki al-

királybíró (1699) vagy tamásfalvi Thúri István gyergyószéki alkirálybíró (1760) lenyomatai tanúsítják.[23] Előfordul, hogy a kivont kardra korona van tűzve, amint azt tekerőpataki Both András, a gyergyószéki lovasok hadnagya 1677. évi pecsétjén látjuk, ami az uralkodó szolgálatában szerzett érdemekre utalhat, de feltűnhetnek kísérő elemekként a székely jelképek is: a csillag és a félhold, pl. hatolykai Pótsa Pál 1831. évi lenyomatán, hangsúlyozva a címerszerző identitását.[24] Némelykor a fél kar nyílvesszőtől sebzett (csíkdelnei Csató), mely megoldás az érdemszerzés körülményeinek naturalisztikus kibontására szolgál, máskor a kivont karddal/szablyával együtt a fél kar búzakalászokat is fog (hídvégi gr. Nemes János, 1759; ábránfalvi Ugron János guberniumi kancellista, 1784),[25] lágyítva némiképp a mondanivaló militáns jellegét és emlékeztetve viselőjük békés mindennapjaira.

A fél kar további attribútumai viszonylag ritkák, ilyenek lehetnek pl. a hadizászló (csíkdelnei Csató Zsigmond királyi táblai írnok, 1729), a nyílvesszők (rétyi Antos István sepsiszéki alkirálybíró, 1777) vagy a buzogány (tordátfalvi Fekete Mihály bardócszéki alkirálybíró, 1792).[26] Az attribútumként szolgáló harci kellékek között feltűnik egy rózsafüzér is (lengyelfalvi br. Orbán János és Pál 1821. évi pecsétjein),[27] amely azonban csak első látásra tűnik kakukktojásnak, egyrészt ugyanis nyilvánvaló jelzés tulajdonosa vallási hovatartozására (keresztény-pogány dichotómia), másrészt a katonai vállalkozások bizonytalan kimenetelére utal, melyek során a „jó ügyért" harcolók az égieket hívják segítségül. E vonulatba illeszkednek azon címerképek is, melyeken a kardot/szablyát tartó fél kar a kereszt jelével (latin, görög vagy kettős kereszt) kiegészítve tűnik fel, ezek még közvetlenebb utalások a keresztény-pogány szembenállásra, ilyent látunk pl. altorjai br. Apor József kanonok 1799. évi vagy a csíkszentmihályi Sándorok kései pecsétjein (Sándor Zsigmond csíkszéki ülnök, 1805).[28]

Ez esetben is érdemes egy pillantást vetni az alkalmazott sisakdíszekre, hiszen a legtöbb esetben olyan szimbólumok tűnnek fel, amelyek a címerpajzs által megjelenített katonai érdemet hangsúlyozzák, illetve pontosítják. Az előbbi célt szolgálja a sasszárnyak között lengedező fecskefarkú hadizászló altorjai Kiss Farkas kászonszéki ülnök pecsétjén (1838) vagy a koronán könyöklő fél kar, mely kivont szablyát tart kadicsfalvi Török Pál udvarhelyszéki alkirálybíró lenyomatán (1781).[29] És nem hagy kétséget a szemlélőben, hogy milyen jellegű katonai konfliktus résztvevője volt a címerszerző, ha a sisakdísz cölöpösen elhelyezett kivont kard, hegyén levágott, turbános török fővel (imecsfalvi Imecs Antal orbaiszéki alkirálybíró, 1737), vagy ha oromdíszként kettős kereszt szerepel (karatnai Bodó Gábor, 1781).[30]

Egészen ritka és különleges motívum a székely pecsétanyagban a *sebzett láb*, mely vélhetően valós harci eseményt, egy tényleges sebesülés emlékét örökíti meg. Az áldozatvállalás meglehetősen hatásos, karakteres kifejezője, mely a címernyerőt jelképezi.[31] E címerkép elsősorban az uzoni Béldi családdal összefüg-

gésben ismert (gr. Béldi József egykori fogarasi főkapitány, 1792; Béldi István, 1817),[32] és a Béldiek jelképeként került be utóbb a kőröspataki Kálnoki grófok bővített címerébe is (gr. Kálnoki Ádám csíkszéki főkapitány, 1716; gr. Kálnoki Ferenc csíki főkirálybíró, 1748),[33] ugyanakkor egy alcsíki család, a tusnádi Sánták beszélő címerének is fő pajzsalakja volt (Sánta Péter Hunyad vármegyei nemes, 1791; Sánta Antal guberniumi kancellista, 1791).[34]

Az emberábrázolások egyik különleges válfaját jelentik a két- vagy többalakos *csatajelenetek*. A nyugat-európai heraldikában alig kapott szerepet ez az életképszerű (zsáner) ábrázolási forma,[35] a közép-európai, különösen pedig a magyar és a lengyel heraldikában viszont meglehetősen gyakori. A harc „mi" és „ők", jó és rossz között zajlik, mely a korra jellemző módon magyar–török, illetve keresztény–pogány szembenállásként kerül ábrázolásra. Gyakoribb a kétalakos jelenet, amely az egymással megmérkőző harcosok által hatásosan ábrázolta – viszonylag kis felületen – az ellenséges táborok konfliktusát. E csoporton belül is további alcsoportok különíthetők el. Így például két lovas katona üldözési jelenetét látjuk dálnoki Miklós Mihály kézdiszéki ülnök lenyomatán (1806), két viaskodó gyalogos vitéz kardcsörtéjét ábrázolja ákosfalvi Szilágyi József marosszéki követ pecsétje (1791), és a megsemmisítés jelenete zajlik aranyosrákosi Csipkés János guberniumi kancellista pecsétjén (1791), amelyen egy lovát ugrató magyar vitéz kopjájával egy hátráló török gyalogost készül leszúrni, aki az életéért könyörög.[36] A többalakos jelenetet e vázlatos áttekintésben a lovas hadnagyukat követő gyalogos katonák ábrázolása képviseli böjti Böjthi Mihály csíkszéki ülnök pecsétjén (1781).[37]

Természetes állatok

■ A magyar (és erdélyi) heraldika naturalizmusát jelzi, hogy különösen kedvelte az állatalakokat, ráadásul nem a képzeletbeli lényeket, hanem a természetes fauna példányait.[38] Így a székely nemesi pecsétanyagnak is a jelentékeny hányada tartalmaz főalakként valamilyen *természetes állatot*, bár katonai vonatkozású jelentéstartalommal kevés állatalak rendelkezik, ilyen pl. az oroszlán és a leopárd.

Az *oroszlán* mint címermotívum korán, az elsők között, már a 12. században feltűnik, hiszen alakja igazán alkalmas volt a középkori lovag eszményképe, a bátorság és az erő megjelenítésére.[39] Eredetileg az oroszlán igen előkelő, már-már exkluzív címerállatnak számított, a századok folyamán azonban alakja egyre el-

terjedtebbé, szinte közönségessé vált, annyira, „hogy minden jobbágy, ki címerlevelet hozatott magának, felvehette címerébe, és fel is vette azt igen sok esetben”.[40] Számos ábrázolási formája kialakult, de a leginkább jellemző a (címertani értelemben) jobbra fordulva ágaskodó.[41] Az oroszlánok jelentős része egész alakos, és kivont kardot/szablyát tart jobbjában, ilyent látunk pl. sepsizoltáni Czirjék György és Lajos háromszéki nemesek (1781), szörcsei Szörtsei Ferenc kapitány (1781) vagy tompai Botos Sámuel marosszéki nemes (1838) pecsétjein.[42] A növekvő ábrázolások viszonylag ritkák, alátámasztásra pedig stilizált korona (bethlenfalvi Simon András harmincados, 1769) vagy sziklaormon álló sokbástyás vár egyaránt szolgálhat (tindárosi Dindár Elek aranyosszéki követ, 1791).[43] Ezen ábrázolások másodlagos attribútumot ritkán tartalmaznak, de ha mégis, akkor a kard/szablya hegyére levágott török fej van tűzve, amint azt dálnoki Gaál Miklós háromszéki ülnök (1838) vagy csíkszentdomokosi Sándor Mihály csíki főkirálybíró (1803, 1816, 1821) pecsétjei igazolják, esetleg az oroszlán bal mancsában koronát tart, mint pl. gyergyószentmiklósi Fogarasy Mihály püspök lenyomatain (1870).[44] A kevésbé gyakori elsődleges attribútumok lehetnek harci kellékek: nyílvesszők (zabolai gr. Mikes Mihály guberniumi tanácsos, 1715), dárda (székelykői Gergely Péter főhadnagy, 1806), buzogány (csatószegi Györffi Ignác alcsíkszéki ülnök, 1844)[45] vagy vallási jelkép, pl. kettős kereszt (zágoni Szentkereszti András erdélyi udvari kancelláriai titkár, 1708).[46] Az oroszlán alakjához társított fegyverek, illetve keresztény jelképek mint attribútumok a címerszerzők pogányellenes csatákban tanúsított érdemeit hangsúlyozzák,[47] tovább acélozva a címerállat egyébként is erőt sugárzó alakját. Egymagában, attribútum nélkül ritkán ábrázolták az oroszlánt, ilyenkor viszont fekve (backamadarasi Kis József, 1829) vagy ágaskodva tűnik fel (királyhalmi Petki István csíkszéki főkapitány, 1658).[48]

A természetes oroszlánt ábrázoló címerek sisakdíszeként szolgálhatott a pajzsbeli címerállat alakja (bethlenfalvi Simon), de új, pajzson kívüli heraldikai elemek is, mint pl. szablyát tartó könyöklő fél kar (székelykői Gergely), fecskefarkú hadizászló (backamadarasi Kis), mely motívumok erősítik a pajzsbeli kompozíció katonai érdemeket hangsúlyozó üzenetét.

Hasonlóan az oroszlánhoz, a székely nemesi címerek másik nagymacskája, a *leopárd (párduc)* is a címerszerző katonai érdemeit hivatott megjeleníteni,[49] így ez esetben is a leggyakoribb attribútum a felemelt jobbjában tartott kivont kard/szablya (csíktaplocai Lázár Imre felcsíkszéki jegyző, 1760; Lázár Ferenc felcsíki alkirálybíró, 1810).[50] Mivel a

tipáriumok viszonylag kisméretű nyomófelülete nem volt alkalmas arra, hogy a leopárd foltos bundáját megjelenítse, alakját szinte lehetetlen megkülönböztetni az oroszlánétól, így az esetek többségében azonosítása csak a címerlevél alapján lehetséges, részben ezzel is magyarázható a leopárdos pecsétek kis száma.

Képzeletbeli állatok

■ Olyan fantázialények, amelyek részben a mítoszok és legendák világából származnak (griff, egyszarvú, tengeri oroszlán, kétfejű sas, pegazus, sárkány, főnix, baziliszkusz), részben egy-egy, eredetileg természetes állatábrázolás eltorzult változatai (őrdaru, őrgólya, kétfarkú oroszlán).

Az *őrdaru* alakja első ránézésre nem egy militáns jellegű motívum, a hozzá kapcsolódó jelentéstartalom[51] alapján azonban alkalmas volt arra, hogy katonai érdemeket jelenítsen meg. Alakja, mint az éberség jelképe a 16. századtól kezdve a magyar heraldika egyik legkedveltebb címeralakjává nőtte ki magát,[52] székelyföldi vonatkozásban pedig népszerűsége a székelyek határőrzési feladataival, illetve az azok kapcsán szerzett érdemekkel magyarázható.

Az esetek többségében az őrdarut oldalra fordulva ábrázolják, hogy jól látható legyen felemelt lába, és karmai között a jellemzően gömb alakúnak ábrázolt kő (olaszteleki Márkó Bálint bardócszéki alkirálybíró, 1760; csíkpálfalvi Bíró Imre csíkszéki főjegyző, 1790) vagy az abból kialakult keresztgömb (kászonimperi Balási József kászonszéki aljegyző, 1784), a két változat azonban lényegileg nem különbözik, ugyanazon kép variánsai.[53] Némelykor az éberen őrködő daru nyakát nyílvessző üti át, mely megoldás az áldozatvállalás plasztikus kifejezése (sepsiszentiványi Henter Benedek alcsíki ülnök, 1710; altorjai Mihálcz Elek kapitány, 1767; pókakeresztúri Székely Elek alcsíki alszolgabíró, 1785).[54] Amennyiben az őrdaru valamilyen harci kellékkel fegyverzett, például csőrében nyílvesszőt tart – amint azt csíktaplocai Lázár István 1766. évi, idegen, alsókékedi Kékedi-címeres[55] tipáriummal készült lenyomatán látszik – akkor még inkább egyértelmű a katonai vonatkozású üzenet.Az őrdarut ábrázoló címerek esetében viszonylag ritkák a sisakdíszek, ha pedig előfordulnak, akkor jellemzően a pajzsbeli főalakot ismétlik meg (Henter, Kékedi, Mihálcz), egy esetben tűnik fel új elem: az isteni gondviselésre utaló csillag (csíkpálfalvi Bíró).

A megtévesztésig hasonló az *őrgólya* ábrázolása is, amely úgyszintén az éber őrködés szimbóluma. Ha pedig a hármas halom középsőjén álló őrgólya csőrében kígyót is tart, amint azt nagyváradi Horváth Károly orbaiszéki alkirálybíró 1838. évi lenyomatán[56] is tapasztaljuk, akkor kétszeresen is érdemes itt szóba hozni, hiszen egyúttal a gonosz legyőzőjének jelképe is, alakja pedig fokozottan katonai vonatkozású jelentés hordozója.

A *kétfarkú oroszlán* alakja is egyfajta félreértés, téves értelmezés eredményeként alakulhatott ki,[57] és természetes változatához hasonlóan a címerszerzőt jeleníti meg; alakja az erő és a bátorság szimbóluma. Különféle attribútumokkal tűnhet fel: rendszerint jobbjában kivont kardot/szablyát villogtatva (sepsiszentgyörgyi Daczó József, 1741; csíkszentdomokosi Sándor László felcsíkszéki pénztárnok, 1772), buzogányt tartva (madéfalvi Istvánffi Pál kancellista, 1838) vagy nyílvesszőket fogva (zabolai Mikes Mihály háromszéki főkapitány, 1691).[58] A címerállatok többsége egész alakos (pl. Istvánffi- és Sándor-pecsétek), de előfordulnak koronából növekvő változatok is (kilyéni Székely Mihály ítélőmester, 1816).[59] A kétfarkú oroszlán alakjához kötődő leggyakoribb attribútumhoz, a jobbjában tartott kivont kardhoz/szablyához némely esetben további harci kellékek is társulnak, amelyek nyomatékosítják a katonai érdemeket, ilyen megfontolásból kerülhetett a címerállat baljába kőgolyó (alsócsernátoni Zambler Ferenc segédbiztos, 1781),[60] de az alkalmazott kellékek pontosítják is a címernyerő identitását, pl. a fegyvere hegyére tűzött török fej (csíkszentdomokosi Sándor). A kétfarkú oroszlánt ábrázoló címerek sisakdíszei – amennyiben nem pajzskoronával fedett címerekről van szó – szinte kizárólag a pajzsbeli főalakot ábrázolják, ugyanazon attribútumokkal (pl. Daczó, Istvánffi, Zambler).

A *griff* oroszlántestű, sasfejű és sasszárnyú fantázialény, lábain madárkarmokkal, mely a hiedelem szerint a sas bölcsességét és az oroszlán erejét egyesíti magában; alakja „a társadalmi emelkedés óhajtásának kifejezője, előkelőséget, az elithez való tartozást sugall".[61] Változatos pozitúrákban tűnik fel: jellemzően egész alakosan, ágaskodva (kászonfeltízi Kászoni Miklós kászonszéki jegyző, 1664) vagy koronából növekvően (Kászoni Miklós alkirálybíró, 1671), de mindkétszer jobbjában kivont kardot villogtatva,[62] máskor buzogányt tartva (gyergyószentmiklósi Balás Károly főhadnagy, 1818) vagy attribútumok nélkül, lépdelve (magyarósi Tőkés László tartományi biztos, 1803).[63] Némelykor a címerkép jelentéstartalmának hangsúlyozása érdekében a griff másodlagos attribútumot is kapott, ilyenkor baljában koszorút fog (kászonfeltízi Kászoni János Kolozs vármegyei ülnök, 1741), vagy levágott török fejet tart (felsőcsernátoni Weégh András gyergyószéki helyettes alkirálybíró, 1849), mindkettő a csatában kivívott diadal jelképe.[64] A kivont kardot tartó griff alakja a kőröspataki Kálnoki grófok bővített címerébe is bekerült (gr. Kálnoki Antal tábornok,

1760; gr. Kálnoki Henrik, 1803),[65] mint a rokonságukba tartozó losonci Bánffyak jelképe. A griffes címerek esetében a sisakdíszek nagyobb változatosságot mutatnak: megismétli a pajzsbeli címerállat alakját a Kászoni-címer, kivont szablyát tartó könyöklő páncélos fél kart ábrázol a magyarósi Tőkés-címer, és kivont szablyát villogtató, növekvő oroszlánt használ a gyergyószentmiklósi Balás-címer. Mindháromnak közös vonása viszont, hogy a címeralkotók az oromdíszek által is a katonai erényeket hangsúlyozzák.

Asztrális jelképek

■ A *nap és a félhold (holdsarló)* kozmikus jelképekként a kezdetektől fogva jelen vannak nemcsak az egyetemes, hanem a magyar heraldikában is,[66] az erdélyi címertanban azonban különleges helyzetük van, mely 1580-tól datálható: Báthori Kristóf, majd Báthori Zsigmond uralkodásától kezdve előbb a pénz- és emlékérmeken, majd a fejedelmi címeres pecsétnyomókon is a székely rendi nemzet jelképeként használták.[67] A „szorgalmatos vigyázásra", azaz a határok éber őrzésére utaló nap (illetve egyes ábrázolásokon csillag) és a félhold székely jelképekként kerültek be az erdélyi köztudatba, így amikor a székely nemesi családok címerein feltűnnek, nem pusztán asztrális jelképeknek, hanem elsősorban székely jelképeknek lehet azokat tartani. A székely nemesi pecsétanyagban fő pajzsalakokként nem, csak kísérő elemekként fordulnak elő. Így például a lovas vitéz (csatószegi Györffi Mihály főszámvevő, 1838),[68] a kivont kardot/szablyát tartó fél kar (alsócsernátoni Damokos, hatolykai Pótsa, tamásfalvi Thúri), a nyílvesszőtől sebzett láb (uzoni Béldi), illetve a felemelt jobbjában kardot/szablyát villogtató leopárd (csíktaplocai Lázár) vagy a kétfarkú oroszlán (csíkmindszenti Adorján Péter, 1792)[69] alakjának kísérőiként tűnnek fel.

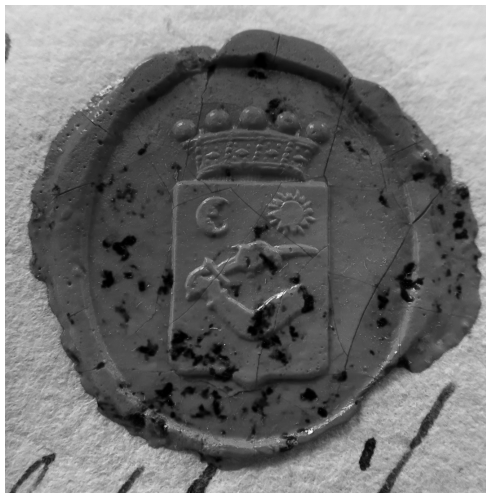

Ha végigtekintünk a katonáskodó életmódot tükröző székely nemesi pecsétanyagon, alapvető jellemzőként tűnik fel a címerképek természethűsége, a részletek kidolgozottsága. Gyalogos magyar katona jobbjában kivont kardját villogtatja, baljában pedig levágott, vérző török fejet tart, lovát ugrató magyar vitéz az életéért könyörgő törököt készül leszúrni, ágaskodó oroszlán (tulajdonképpen a címernyerő) véres szablyát tart, melynek hegyére levágott török fő van tűzve, földön heverő turbánok és megcsonkított török holttestek: a középkori és kora újkori török–magyar háborúk mindennapjai 1-2 cm átmérőjű viaszlenyomatokon elmesélve. Hőstettek, katonai érdemek emléke és egyben követendőnek szánt példa, egy olyan társadalomban, amelynek lételeme volt a hadakozás, a katonai szolgálat pedig identitásának alapját képezte. A számba vett ábrázolások szerint a fejedelemség kori székelyek kizárólagos ellenségei a pogány törökök voltak, a győztes pedig – természetesen – mindig a magyar (székely) vitéz, azonban ez nem az a műfaj, amelyen a történeti hűség számon kérhető. „A történeti

Magyarország címerszimbolikája a 16–17. század folyamán mindvégig a keresztény együvé tartozást szimbolizálta, s élesen elutasította az oszmán-török világot”,[70] amelyet a kor embere a keresztény világ természetes ellenségének, „hostis naturalis totius Christianitatis”-nak tartott.[71]

JEGYZETEK

1. Bicsok Zoltán: *Csíkszéki nemesek állatalakos pecsétjei a 18–19. századból*. In: Mihály János (szerk.): *Székely jelképek pecséten, címerben*. Tanulmányok. Székelyudvarhely, 2015. 47–116, 208–217; Uő: *Adalékok két csíkszéki nemesi család pecsétgyakorlatának történetéhez. A csíkszentmihályi Sándorok és a csíktaplocai Lázárok címeres pecsétjei a 18–19. századból*. Areopolisz XV. Székelyudvarhely, 2016. 94–139; Uő: *Csíkszentdomokosi Sándor Mihály főkirálybíró címeres pecsétjei (1781–1838)*. In: Berekméri Árpád-Róbert et al. (szerk.): *Székely századok*. Emlékkönyv Pál-Antal Sándor 80. születésnapjára. Marosvásárhely, 90–106; Uő: *Csík-Gyergyó-Kászonszék nemesi családjainak pecsétanyaga (16–19. század)*. I–III. (doktori disszertáció) Kvár, 2020.

2. Bernád Rita-Magdolna: *Székely püspökök címerei és pecsétjei*. In: Mihály János (szerk.): *Székely jelképek pecséten, címerben*. Tanulmányok. Székelyudvarhely, 2015. 13–46, 197–207; Róth András Lajos: *„Igaz, egyenes és hív lészek…”. Hűségnyilatkozatok az Udvarhelyi Református Egyházmegyében a XVIII. század végén*. Székelyudvarhely, 2008.

3. Szekeres Attila István: *A székely címer*. In: Mihály János (szerk.): *Jelképek a Székelyföldön. Címerek, pecsétek, zászlók*. Csíkszereda, 2011. 15–28; Uő: *Székely jelképek*. Sepsiszentgyörgy, 2013; Uő: *Patrimoniul heraldic al judeţului Covasna*. Arcuş, 2015; Uő: *Félévezredes címerek csík- és udvarhelyszéki kerített templomokban*. In: *Acta Siculica*. Sepsiszentgyörgy, 2017. 125–146.

4. Nyulászsiné Straub Éva: *Öt évszázad címerei a Magyar Országos Levéltár címereslevelein*. Bp., 1987; Gyulai Éva (szerk.): *Az erdélyi fejedelmek oklevelei (1560–1689) Erdélyi Királyi Könyvek*. 2005. (Arcanum DVD-ROM); Uő: *Bocskai-armálisok az Erdélyi Királyi Könyvekben*. Publicationes Universitatis Miskolcinensis, sectio Philosophica, tom. XIII/2 (2008). 21–46; Uő: *Báthory Gábor erdélyi fejedelem heraldikája*. In: Papp Klára – Jenei-Tóth Annamária – Ulrich Attila (szerk.): *Báthory Gábor és kora*. Debrecen, 2009. 70–71; Deme Katalin: *Bethlen Gábor címeradományai*. Gesta 6 (2006) 1. sz. 29–44; Magyar Anna: *I. Rákóczi György címeradományai*. Gesta 6 (2006) 1. sz. 45–56; Szálkai Tamás: *Armales Transylvanorum. Válogatás az erdélyi fejedelmek címeradományaiból*. Máriabesnyő – Gödöllő, 2009.

5. A jelenlegi keretek között csak azokkal a címerekkel volt lehetőségem foglalkozni, amelyek fő pajzsalakként tartalmaznak katonáskodásra utaló motívumokat, így nem tértem ki azokra a címerekre, amelyeknek csupán a sisakdíszük ilyen jellegű. A vizsgálatba bevontam azokat a családokat is, amelyek eredetükre nézve ugyan nem székelyek, de beházasodva birtokot és tisztségeket szereztek a Székelyföldön, és a székely családok azon tagjait is, akik kitelepülve a Székelyföldről, a vármegyék területén leltek új otthonra.

6. Gyulai: i. m. 2009. 70–71.

7. Bicsok: i. m. 2020. 211.

8. Csoma József: *A magyar heraldika korszakai*. Máriabesnyő – Gödöllő, 2008. 51, 73; Gyulai: i. m. 2009. 66.

9. Románia Nemzeti Levéltárának Maros Megyei Hivatala (RNLMMH), F 108 Szabó Mihály-gyűjtemény, 300; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), F 138 Homagialia, 1781/7. f. 5r. Szendrei János: *Magyar viseletképek czimeres leveleinkben*. Archaeologiai Értesitő XII. Bp., 1892. 144.

10. Románia Nemzeti Levéltárának Kovászna Megyei Irodája (RNLKMI), F 49 Kálnoky-levéltár, 30. f. 61r; MNL OL, F 138 Homagialia, 1791/56. f. 2v.

11. Románia Nemzeti Levéltárának Hargita Megyei Hivatala (RNLHMH), F 26 Gyergyószék levéltára – Varia, 591; Gyulai: i. m. 2009. 103.

12. RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, I/38; F 251 Székelykeresztúri Múzeum pecsétgyűjteménye, 726.

13. RNLKMI, F 36 Apor-levéltár, 1014/II. f. 209r; MNL OL, F 138 Homagialia, 1838/23. p. 30, 31.

14. RNLKMI, F 36 Apor-levéltár, 911. f. 1r. A címer Cserei Balázs udvari vitézre utal, aki a hagyomány szerint a nikápolyi csatában (1396) levágta a Luxemburgi Zsigmondra támadó törököt, majd a királlyal együtt menekülve, búzaszemekkel táplálta az elgyengült uralkodót.

15. MNL OL, F 138 Homagialia, 1781/17. f. 15v; Szendrei: i. m. 143–144.

16. Csoma: i. m. 2008. 111–113.

17. MNL OL, F 138 Homagialia, 1791/1. f. 25r; 1791/50. f. 3v; RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CCXIII/18.

18. RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, XXXII/5; F 26 Gyergyószék levéltára – Varia, 546; MNL OL, F 138 Homagialia, 1838/24. f. 81r.

19. A fél kar motívuma a Székelyföldön már a 15–16. század fordulóján biztosan jelen volt, igazolja ezt számos itteni templom (Bögöz, Székelyderzs, Székelydálya, Csobotfalva, Menaság) kőfaragványa, falfestménye és oltárképe. – Szekeres: i. m. 2013. 9–14. Ugyanakkor a kivont kardot tartó, könyöklő fél kar motívuma képezi az alapját a székely rendi nemzet régi címerének is.

20. Csoma József: *A kar a magyar heraldikában*. Turul 16 (1898) 1. füzet. 17–18; Gyulai: i. m. 2009. 76.

21. Ghyczy Pál: *Adatok a kar heraldikai szereplésének történetéhez*. Turul 23 (1905) 4. füzet. 145.

22. RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, I/45; VII/14; MNL OL, F 138 Homagialia, 1791/16. f. 3r.

23. MNL OL, F 136 Székely lustrajegyzékek, 1/3434. p. 1031; RNLKMI, F 27 Nagy Jenő-gyűjtemény, 85. f. 47r; RNLHMH, F 26 Gyergyószék levéltára – Varia, 49. Az utolsó lenyomat a tamásfalvi Thúri család gyergyószéki ágának régi címerváltozatát ábrázolja.

24. RNLMMH, F 108 Szabó Mihály-gyűjtemény, 84; RNLKMI, F 36 Apor-levéltár, 1020/II. f. 62r.

25. RNLKMI, F 36 Apor-levéltár, 1798. f. 114v; RNLHMH, F 39 Székelyudvarhelyi református kollégium, 7. f. 183r.
26. RNLMMH, F 108 Szabó Mihály-gyűjtemény, 300; RNLHMH, F 19 Csíkszentimre község, 1. p. 1384; MNL OL, F 138 Homagialia, 1792/19. f. 5r.
27. RNLKMI, F 36 Apor-levéltár, 1020/II. f. 13r. Itt a fél kar alátámasztásának egészen különleges megoldását is megfigyelhetjük: repkénnyel körülfuttatott, piramisszerű építményt használt a címerkép alkotója.
28. RNLKMI, F 36 Apor-levéltár, 1816. f. 5r; RNLHMH, F 31 Székely huszárezred, 50.
29. RNLHMH, F 62 Kászonszék levéltára, 22; MNL OL, F 138 Homagialia, 1781/14. f. 27r.
30. MNL OL, F 136 Székely lustrajegyzékek, 1/3434. p. 907; F 138 Homagialia, 1781/3. f. 5v.
31. R. Kiss István: *Természetes ábrázolás az 1526. év előtti magyar czímerekben*. Bp., 1904. 68.
32. Az első lenyomaton a négyelt pajzs első mezejében, míg a másodikon osztatlan pajzsba szerkesztve szerepel a nyíllal átlőtt láb motívuma. – MNL OL, F 138 Homagialia, 1792/7. f. 5r; RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CXXXVI/41.
33. RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, II/25; F 29 Alcsíkszék levéltára – Iratok, II/6.
34. Az első lenyomaton osztatlan pajzsba szerkesztve, míg a másodikon a négyelt pajzs első mezejében tűnik fel a sebzett láb motívuma. – MNL OL, F 138 Homagialia, 1791/9. f. 47v; 1791/49. f. 9r.
35. Kálmán Dániel: *A naturális ábrázolás megjelenése a magyarországi heraldikában a középkori címereslevelek tükrében (1398–1526)*. In: Gál Judit et al. (szerk.): *Micae mediaevales*. IV. Bp., 2015. 129–130.
36. RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, XCVIII/22; MNL OL, F 138 Homagialia, 1791/14. f. 164r; 1791/49. f. 11r; Szendrei: i. m. 144–146.
37. MNL OL, F 138 Homagialia, 1781/13. f. 4r.
38. Gyulai: i. m. 2009. 67.
39. Donászy Ferenc: *Az oroszlán ábrázolása a magyar heraldikában*. Turul 52. kötet, 1–2. füzet. 7.
40. Az újkorból már több mint négyszáz olyan magyar nemesi családról tud a szakirodalom, amelynek címerében kivont kardot, szablyát vagy buzogányt tartó oroszlán látható. – Csoma: i. m. 2008. 52.
41. Ha oldalra fordulva, de szembenézően kerül ábrázolásra, akkor ún. heraldikai leopárdról beszélünk, aminek viszont nincs köze a természetes leopárdhoz.
42. MNL OL, F 138 Homagialia, 1781/17. f. 8v; 1781/17. f. 23r; 1838/24. f. 2v.
43. Románia Nemzeti Levéltárának Kolozs Megyei Hivatala (RNLKMH), F 384 Meggyesfalvi Lázár-levéltár, 48. f. 5v; MNL OL, F 138 Homagialia, 1791/16. f. 79r.
44. MNL OL, F 138 Homagialia, 1838/23. p. 12; RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, LXXII/50, CXXXII/76, CLI/68; F 225 Székelyudvarhelyi római katolikus gimnázium, 138. f. 57v, 58v.
45. RNLKMI, F 74 Cserey Emília-gyűjtemény, 28. f. 108r; RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, XCI/17; F 29 Alcsíkszék levéltára – Iratok, XII/50.
46. RNLKMI, F 36 Apor-levéltár, 945. f. 1r.
47. Szabolcs de Vajay: *Eléments turcs dans l'héraldique hongroise. Un cas caractéristique d'interpénétration socio-culturelle*. Archivum Heraldicum no. 2–3/1969. 6.
48. RNLHMH, F 39 Székelyudvarhelyi református kollégium, 11. f. 74r; RNLKMH, F 384 Meggyesfalvi Lázár-levéltár, 616. f. 2r. A második lenyomat Petki István személyes, önjogúan használt jelvényét ábrázolja. Hogy a családi hagyományoktól (fiait saját vérével tápláló pelikán) teljesen eltérő, ágaskodó oroszlánt ábrázoló pecsét nem idegen tipáriummal készült, azt a körirat (PETKI • ISTVAN) igazolja.
49. Vajay: i. m. 6.
50. RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, XIV/57, CVIII/40.
51. Tulajdonképpen egy félreértésnek köszönheti a létét, egy antik legenda alapján ugyanis az a közvélekedés terjedt el az ókori egyiptomiak és görögök körében, hogy az éjszakázó darvak maguk közül őrállót jelölnek ki, amely felemelt lábában kavicsot tartva vigyázza társai álmát.
52. Gyulai Éva: *A Zsámboky-címer mint embléma* – Adalékok az őrdaru (grus vigilans) heraldikájához. In: Dobrossy István (szerk.): *Levéltári Évkönyv*. XII–XIII. Miskolc, 2005. 51–54.
53. RNLHMH, F 39 Székelyudvarhelyi református kollégium, 7. f. 453r; F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, XLVII/33; XXXVII/21.
54. RNLKMI, F 27 Nagy Jenő-gyűjtemény, 92. f. 86v; F 36 Apor-levéltár, 1798. f. 170v; RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, XXXIX/37.
55. Alsókékedi Kékedi Zsigmond csíkszentkirályi birtokos, fejedelmi főasztalnok, majd főudvarmester tipáriumának kései lenyomata, ezt a körirat (SIGISMVNDVS KEKEDI) is igazolja. – Csíki Székely Múzeum, Levéltári gyűjtemény, 52.
56. MNL OL, F 138 Homagialia, 1838/23. p. 25.
57. A természetes oroszlán göndör fürtökkel rajzolt farka látszott egyes ábrázolásokon kettős vagy hármas faroknak.
58. MNL OL, F 138 Homagialia, 1741/12. f. 13r; 1838/1. f. 3v; RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, XXVI/58; RNLKMI, F 74 Cserey Emília-gyűjtemény, 28. f. 43r.
59. RNLKMI, F 49 Kálnoky-levéltár, 30. f. 132v.
60. MNL OL, F 138 Homagialia, 1781/17. f. 4r.
61. Gyulai: i. m. 2009. 71.
62. RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Törvényszéki protocollumok, 19. (1664. február 29.); RNLKMH, F 384 Meggyesfalvi Lázár-levéltár, 59. f. 46v.
63. RNLHMH, F 27 Csíkszék levéltára – Iratok, CXL/44; RNLMMH, F 108 Szabó Mihály-gyűjtemény, 767.
64. MNL OL, F 138 Homagialia,1741/3. f. 3v; RNLHMH, F 68 Csíkszeredai császári-királyi kerületi biztosság, CLVII/6. A második lenyomat a Weégh család gyergyószéki ágának önjogúan használt címerét ábrázolja, és nem az 1608-ban adományba kapott címert (koronán könyöklő, nyílvesszővel átlőtt fél kar). –Szekeres: i. m. 2015. 115, 247.

65. RNLKMI, F 49 Kálnoky-levéltár, 10. f. 16v; 30. f. 10v.
66. Takács Imre: *Az Árpád-házi királyok pecsétjei.* Bp., 2012. 30–32, 104–116.
67. Szekeres: i. m. 2011. 22; Szekeres: i. m. 2013. 18–19. Mi több, az 1659. május–júniusi szászsebesi országgyűlés úgy határozott a székely rendi nemzet pecsétjéről, hogy az napot és félholdat ábrázoljon.
68. MNL OL, F 138 Homagialia, 1838/3. f. 3v.
69. MNL OL, F 138 Homagialia, 1792/2. f. 9r.
70. Csorba Csaba: *A törökellenes harcok heraldikai emlékei (levágott török fejes címereink).* In: *Budapest Régiségei* – Tanulmányok dr. Gerő Győző tiszteletére. 38(2004). 72.
71. Hiller István: *Pax Optima Rerum.* In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.): *Portré és imázs.* Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban. Bp., 2008. 49.

ORBÁN ZSOLT

A SZÉKELY IDENTITÁSA(I)

A székely identitás ugyanolyan, csak teljesen más.[1]
LÖVÉTEI LÁZÁR LÁSZLÓ

■ Az elmúlt bő egy évtizedben a székelység és a Székelyföld megjelenítése – mint történelmi régió vagy mint kulturális brand – virágkorát éli. Elégséges, ha csupán a térség autonómiájával kapcsolatos polémiákra vagy a székely szimbólumok körüli vitákra gondolunk. A jelenség gazdasági téren is megfigyelhető: az elmúlt években jelentek meg a piacon a „székely" vagy „góbé" termékek. Kulturális téren is számos új kezdeményezés látott napvilágot, ezek közül kiemelném a Székelyföldi Legendáriumot. De egészen más jellegű kezdeményezések esetében is fellelhető a székely identitás újraértelmezése, újrateremtése: 2017-ben első alkalommal rendeztek „Góbéfestő" névvel fesztivált Manchesterben, székely bálokat és mulatságokat pedig évente több magyarországi településen, sőt a Székelyek Világszövetsége megpróbálta önálló népcsoportként, nemzetiségként bejegyeztetni a székelyeket Magyarországon. Székely kapukat állítanak számos magyarországi településen, helységnévtáblájukra a magyar mellett székely (rovás)írással is kiírják lakhelyük elnevezését, egyre több intézményen lobog a székely zászló. Politikai kezdeményezésre Székely Értéktár Bizottság alakult Hargita, Kovászna és Maros megyék szakembereiből, 2018-ban vaskos „székely szótár" (afféle, kissé rendhagyó tájszótár) jelent meg,[2] ugyanebben az évben a magyar országgyűlés a magyar–székely összetartozás napjává nyilvánította október 16-át, az 1848-as agyagfalvi székely nemzetgyűlés kezdetének napját.

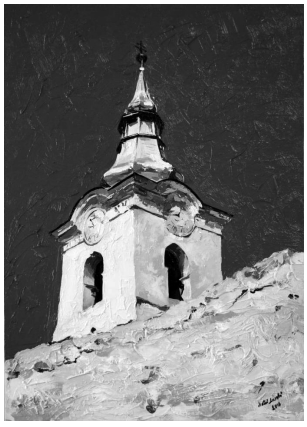

...alig másfél évtized alatt a „székely zászló a társadalmi rend visszaállítására törekvő mozgalom egyik szimbólumává", a székely identitás megélésének, reprezentációjának fontos tárgyává, a legfontosabb identitásmarkerré vált.

Székelyföld címmel 25. éve jelenik meg kulturális folyóirat Csíkszeredában. Egy évtizeddel ezelőtt a szerkesztőség útjára indította a *Székely Könyvtár* sorozatot, amelyben azóta közel száz cím jelent meg.

Csaba királyfi, a székelység mitikus őse is egyre nagyobb figyelmet kap az utóbbi években. Nyárádszeredában előbb szobrot avattak, majd ünnepet szenteltek neki, és díjat is neveztek el róla. Számtalan művészt is megihletett a hun királyfi személye, kötetek jelentek meg,[3] sőt Csaba királyfi „székely nemzeti rockopera" is született.[4] 2009. augusztus 1-jén Szegeden Losonczi János fafaragó mester alkotása, a Székely Himnusz emlékműve, 2012-ben a Székely Nemzeti Múzeumban az eredetileg Bánffy Miklós által 1933-ban tervezett, a csillagösvényen vágtázó *Csaba királyfi*t ábrázoló vitrálium került felavatásra.

A történelemtudomány művelőit is hangsúlyosabban foglalkoztatta a székely múlt kérdése, kiadványok jelentek meg a rövid összefoglalótól,[5] a tankönyvön át[6] egészen a legjelentősebb magyarországi és erdélyi tudományos műhelyek égisze alatt, több mint húsz szerző együttműködése nyomán megvalósult háromkötetes nagymonográfiáig.[7]

Mint a fentebb soroltak is példázzák, a székely história iránti tudományos érdeklődéssel párhuzamosan a jó és rossz értelemben vett „székelykedés", a székely „nemzetesítés"(önálló etnicizálásra való törekvés), identitásteremtés is reneszánszát éli. Joggal kérdezhetjük tehát: van-e sajátos, a magyartól eltérő székely identitás? Írásunk e kérdés megválaszolására tett kísérlet.

A történelemtudományban mára szinte közhelynek számít a tétel, miszerint a székelység mint rendi náció élt a középkori és kora újkori Magyarországon (majd Erdélyben), ez a helyzet az 1848-as forradalom és szabadságharc alatt – mérföldkőként az agyagfalvi székely nemzetgyűlést szokás említeni – változott meg végérvényesen, amikor a székelység önként lemondott rendi kiváltságainak maradványairól, és elfoglalta helyét a magyar polgári nemzetben.[8] De vajon ezzel megszűnt a székely identitás, illetve székelység csupán sajátos nyelvjárású, néprajzú, netán észjárású magyar népcsoportként élt tovább?

Az 1505. november 23-án Székelyudvarhelyen tartott székely nemzetgyűlés végzései így kezdődnek: „Mi az egész Székely Földének lakosi, és minden székeknek akár micsoda renden lévői [...]"[9] Az 1506-ban Agyagfalván tartott székely nemzeti gyűlés végzéseit is hasonló módon vezették fel: „Mi Székely Ország földének lakói és az egész Székely Földön lévő székelyeknek közönségesen minden felső és alsó renden lévői [...]"[10] Ez a „mi" tudat, Szűcs Jenő fogalmaival élve, pszeudonacionális vagy prenacionális jelenségként értelmezhető.[11] Valóban, a középkor folyamán a székelység az egyenlők zárt társadalma volt, a „székely nációhoz" való tartozás egyenlő volt a „székely nemességgel".[12] Ez a kollektív nemesség és jogi különállás biztosította a székelységnek Erdély rendi társadalmába, az „Unio Trium Nationum" kötelékébe való betagozódását. Nem szabad viszont összetéveszteni a középkori *natio* fogalmát a modern nemzetfogalommal. A rendi *natio* csupán a jogszokás és az országos törvénykezés által elismert kiváltságos réteget, társadalmi kategóriát jelentett. A késő középkorban, valamint az újkor hajnalán a székely társadalom belső tagozódása egyre hangsúlyosabb lett, ennek ellenére mind a rendi, mind a modern nacionalizmus retorikájában folyamatosan vissza-visszatért az egykori egyenlőség, sajátos demokratikus berendezés, kiváltságosság, jogi különállás hangoztatása. A „régi szabadságok" visszakövetelése a 18. század második felében, a Habsburg-kormányzat által kezdeményezett határőrezredek felállítása okán fogalmazódott meg élesen.

A madéfalvi veszedelmet követően felerősödött a székelység körében a rendi nacionalizmus, ami főleg történelmi érvek felsorakoztatásában és a rendi szeparatizmusra való hivatkozásban öltött testet.[13] II. József alatt, majd erőteljesebben a reformkorban a székelység elkezdte felépíteni sajátos nemzeti ideológiáját, amelyet a rendi nacionalizmus továbbélése és a magyar nemzettel vállalt érdekközösség kettőssége jellemez.[14] Egyes történészek a magyar nemzeti mozgalom belső integrációját látják a székely és összmagyar törekvések egyesítésében.[15]

Egyre hangsúlyosabban jelentkezett a hun származásra való hivatkozás is.[16] „Atila Nemes véréből származott Székelység még Scithiából hozott, és azt sok jeles dolgaival fényesített ősi szabadságát soha örökké el-nem vesztette" – áll például a nemes székely nemzet követei által az országgyűléshez intézett *Könyörgő Levél*ben, amellyel „a Székely-Nemzet régi Szabadságát, eredeti nemességét és jussát, régi épségében és állapotában vissza-állíttatni" reménykedtek.[17]

Az 1848 októberében az agyagfalvi székely nagygyűlésen magyar zászló alatt vállalta a székelység a teljes magyarsággal való sorsközösséget és önvédelmi harcot, amely „kijelölte a székelység helyét a magyar polgári nemzetben".[18]

Ezzel szemben kijelenthető, hogy sem 1848–1849, sem az azt követő időszak nem rengette meg döntően a székelység önmeghatározásának pilléreit, a rendi nacionalizmus korában is hangoztatott ősiség, vitézség, egyenlőség csak társul a „magyar ajakkal", a veszélyben lévő magyarsággal „egy tőről fakadással". A „magyarok" is hasonlóan közelítettek a kérdéshez: Attila ivadékait testvéreknek tartották, és az ősi, dicső székely múltra hivatkozva várták el a magyar lobogó és a magyar haza szolgálatát a forradalom és szabadságharc alatt.[19]

Még a kiegyezés előtt jelent meg a legjelentősebb székely hősköltemény, Dózsa Dániel *Zandirhám*ja, illetve Kriza János népköltészet-gyűjteménye, a *Vadrózsák*, mindkettő szerepet játszott a székely öntudat ébrentartásában. A korban divatos történetírók, mint Kőváry László vagy Szilágyi Sándor, a középkori krónikás hagyományra és a később hamisítványnak bizonyult *Csíki székely krónikára*[20] alapozva vallották a székelység hun eredetét, dacolva akár az akadémiai történetírással. „Egy nemzetnek hite – vallja Szilágyi –, mely vele született s mely íme régibb nyolc századosnál, mégis többet ér a nagyon új keletű föltevéseknél."[21]

A dualizmus korában a székely történelem búvárainak legjelentősebb része, mint Szabó Károly, Jakab Elek és főként „a legnagyobb székely", Orbán Balázs döntő szerepet játszottak a székely eredetmítosz terjedésében, a székely őstörténelem ismertetésében, a *Csíki székely krónika* hitelességének védelmezésében. Orbán Balázs vallotta 1888-ban tartott akadémiai székfoglalójában: „a nép vérébe átment tudatot csak fontos dokumentumokkal lehet lerontani és megcáfolni; de bizonyos, önmaga által teremtett föltevésekből levont következtetésekkel megdönteni nem lehet".[22]

A nemzeti emlékezet és történelmi tudat alakításában a szépirodalmi és főként a történelmi témájú írások kitüntetett szerepet játszanak. A boldog békeidők klasszikusai közül többen állítottak emléket a székely múltnak és kiválóságnak. Jókai Mór *A jövő század regényé*ben pátosszal teli jellemrajzot ad a székelységről, ugyancsak az ő tollából származik a *Csíki székely krónika* legnevezetesebb irodalmi feldolgozása,a *Bálványosvár* című regény. Mikszáth Kálmán, aki Jókaihoz hasonlóan székelyföldi kerület országgyűlési képviselője is volt, *A székelyek között* és *A mi külön Tündérországunk* című írásaiban ecsetelte „a legvitézebb, legkedvesebb népfaj" kvalitásait.[23] A „nagy mesemondó" Benedek Elek

Székelyföldi gyűjtés, *Székely Tündérország*, *Székelyföldi mondák és mesék* vagy a *Hazánk története* című kötetei évtizedeken keresztül töretlen népszerűségnek örvendtek, hatásuk a székely identitás megőrzésére döntő fontosságú. „A történetírás nyomról-nyomra járó kutatása nem igazolja ugyan a felséges szép regét, de népünk lelke kegyeletes szeretettel csüng az apáról fiúra szálló hagyományon: a hunok ivadéka a székelység s ez a maroknyi nép századokon át erős hittel várja a magyar testvérek bejövetelét, Attila földjének visszafoglalását" – vallotta Benedek az eredet kérdéséről.[24]

A kiegyezés utáni tankönyvek is sokáig a székelyek hun eredete mellett tették le voksukat, a székelyföldi sajtó pedig majdnem kizárólag a mitikus származást és dicső múltat mutatta be.[25] A széki, majd vármegyei törvényhatósági bizottsági gyűléseken a négy székely vármegye elöljárói is gyakran hivatkoztak a hun gyökerekre. A székek megszüntetése és a vármegyerendszer kialakítása, a korszakot végigkísérő gazdasági-társadalmi problémák – mint a tagosítás, a telepítvényesek ügye, az ipar és megfelelő infrastruktúra hiánya, a kivándorlás stb. – vagy jeles alkalmakkor – mint egy új vármegyeház átadása meg a millenniumi ünnepségek – a helyi közigazgatást vezető elit feliratiban, beadványaiban, ünnepi szónoklataiban fellelhető az identitásmegőrző és -teremtő diskurzus. Hivatkoznak a „dicső ősre", Attilára, a „másfél évezredes múltra", a rabonbánok korára, harci erényekre, a kereszténység védőbástyája toposzra, ősi institúciókra, ősrégi szabadságra és nem utolsósorban arra, hogy a székelység önként áldozta fel ősi jogait a magyar állam egységéért.[26] 1897. június 26-án, az újonnan épült székelyudvarhelyi vármegyeház felavatása alkalmával Ugron János fontosnak vélte kiemelni: „Hun származás a mi hitünk, tisztelt közgyűlés. Ám mondjanak a deduktív bölcselők bármit is, míg nem bizonyítanak, hitünk fennmarad. Fenn kell, hogy maradjon, mert ez a hit, amely összetart, a népregék és hős idők csodás világa, a múlt hagyományai, ami lelkesít, erős nemzeti öntudatot ad, ami lankadatlan munkásságra késztet. [...] A székelység múltja hitünk s számítás szerint 1444 év."[27]

A dualizmus korában a vármegyék presztízsharcot folytattak, hogy a nemzet történelmében betöltött szerepüket hangsúlyozzák megyei múzeumok alapításával, monográfiák megjelentetésével. Orbán Balázs egész munkássága, akárcsak a Székely Nemzeti Múzeum alapításának az ötlete egy „rendi keretben elbeszélt, illetve reprezentált történelmet" mutatott be,[28] de az 1899-ben megjelent *Háromszék*, majd az 1901-ben kiadott Udvarhely vármegyei monográfiák is a székely nemzeti narratíva klasszikusnak mondható historiográfiai retorikáját követték az első foglalástól a nemzetmentő küldetés folyamatos teljesítésének hangoztatásáig.

A korszak székelyföldi emlékezetpolitikája is figyelmet érdemel. A köztéri emlékművek, ünnepségek megtestesítik a nemzet/haza alapító mítoszait, a közösségi áldozatvállalást. Mind a kőbe vésett történelmi emlékezet, mind a köréje szervezett események, miképpen Pál Judit fogalmaz, „a politikai propaganda kiemelt terepét képezik".[29]

A kiegyezést követően a Székelyföldön állított emlékek egy része ugyancsak a hun származásra utal. 1893-ban Marosvásárhelyen felavatták a Székelyföldi Iparművészeti Múzeumot, a timpanonban elhelyezett szoborcsoport központi alakja (Róna József alkotása) – korántsem véletlenül – a négyágú koronával a fején trónoló Attila hun király.

A millenniumi ünnepségek alkalmával Magyarország hét különböző pontján avattak emlékszobrot. A székelység nagy fájdalmára a székelyudvarhelyi Budvár

– ahol a hagyomány szerint a rabonbánok székeltek – helyett a brassói Cenkre esett a választás. A székelyudvarhelyi millenniumi bizottság Lukács Béla kereskedelmi miniszternek címzett emlékiratában „félmillió hunutód" nevében a mitikus székely múlt minden toposzát és a székelység kiváló „faji jellegét"[30] bemutatva próbált lobbizni – sikertelenül. Végül a főként helyi pénzekből készült emlékoszlopot nem a Budváron, hanem a város központjában állították fel 1897-ben, az oszlopra Embery Árpád sorai kerültek: „Hont mutatott a magyarnak a székely / S harcola hűn sok ezernyi veszéllyel / Tíz század előtt is ez ősi honért; / Most ezer év diadalma jeléül / Hun eredetnek erényein épült / Kőoszlopa hirdeti, hogy ma is él! / 896–1896." Az 1911–1913 között épült marosvásárhelyi Kultúrpalota Tükörtermének Nagy Sándor és Thoroczkai-Wigand Ede által tervezett üvegablakaira székely életképek és a székely eredetmonda képei kerültek. Az eredetkérdést jelző alkotásokon kívül a Székelyföldön felállított köztéri emlékművek többsége a székely történelemhez kötődik: Háromszéknek az 1848–1849-es önvédelmi harcban betöltött szerepét jelzi a Honvéd emlékmű (1874), a székelység helytállását az abszolutizmus éveiben a marosvásárhelyi Székely vértanúk emlékműve (1875), a „nagy ágyúöntő" fontosságát Gábor Áron eresztevényi síremléke (1892), a szabadságharc utolsó székelyföldi ütközetét örökíti meg a Nyerges-tetői emlékmű (1897), és a „székely nemzeti szabadságért" lemészároltaknak állít emléket a madéfalvi alkotás (1905).

Tehát a kiegyezést követően, noha a székelyeket mind politikai, mind nyelvi-kulturális értelemben a magyar nemzet részének tekinthetjük, látnunk kell azt is, hogy erőteljesen megélték regionális identitásukat, a rendi székely nemzet reminiszcenciája és annak toposzai, retorikája tovább éltek a köztudatban.

Az első világháború a székely identitásteremtésben két egymástól eltérő utat eredményezett, Erdélyben, illetve Magyarországon. A kisebbségi sorba került Székelyföld földrajzi helyzetét és demográfiai összetételét tekintve a román nemzetépítés számára nemzetbiztonsági kockázatot jelentett. Ezért kreálta a román történetírás és politikum az elszékelyesedett románok mítoszát, akiknek „visszarománosítása" nemzeti üggyé vált.[31] A román állam nemzetesítő politikája számtalan módon megnyilvánult a politikai intézmények majdnem kizárólagos birtoklásától a névelemzésekig vagy az ún. „kultúrzónák" bevezetéséig. A székely politikai és szellemi elit a románosító intézkedésekkel szemben több fronton is próbált harcolni. Egyrészt eljuttatta a régió problémáit a Nemzetek Szövetségéhez, és megpróbált – legalább az Országos Magyar Párton belül – érvényt szerezni a párizsi kisebbségi szerződés 11. cikkébe foglalt egyházi és iskolai autonómiának.[32] Másrészt kulturális eszközökkel igyekezett hagyományokat (újra)teremteni, örökségesíteni. A történetírásban, habár a fősodor már elutasította a székely eredetmítoszt – gondoljunk csupán Hóman Bálint vagy Szádeczky-Kardoss Lajos munkásságára –, a „hun vonalat" továbbra is többen képviselték, mint Erdélyi László, Endes Miklós vagy Rugonfalvi Kiss István. A korban számos, a tudományosság határain túl eső, több ezer éves turáni vagy szittya székely múltat feltáró írás is megjelent Magyarországon Jósa János, Balogh Benedek, Balás Béla és mások tollából,[33] ezek jól beleilleszkednek a kor egyre szélsőségesebb ideológiai miliőjébe. De az impériumváltás utáni erdélyi magyar tudományosság legjelentősebb kötete, a Székely Nemzeti Múzeum 1929-ben kiadott jubileumi *Emlékkönyv*e sem szakított a hun–székely származás hagyományával.[34]

A korszak újszerű identitásmenedzselési stratégiái közé tartozik a „székelymagyar" irodalom megjelenése is.[35] A székely irodalom kezdeteit a *Tizen-*

egyek antológiája kiadásától számítjuk, de ezt követően születtek a közösségi karaktert, a székely észjárást, a „székely nyelvet" a köztudatba leginkább beoltó művek, itt elsősorban Tamási Áron *Ábel*ére és Nyírő József *Uz Bence*jére gondolunk. A székely írók Erdély-szerte ünnepeltek voltak, a Benedek Elek vezetésével lebonyolított „székely írói estek" pedig mind Erdélyben, mind Magyarországon nagy sikert arattak. Szintén pozitív kritikát kaptak, és jelentős hatást gyakoroltak Tamási Áron *Szülőföldem,* valamint Benedek Elek *Édes anyaföldem! Egy nép s egy ember története* című önéletrajzi ihletésű művei. A székely haza és a székelységről alkotott idealizált képek sorát csupán Bözödi György *Székely bánja* című szociográfiai írása próbálta árnyalni, mely viszont túl későn jelent meg, hogy érdemben változtasson a székelységről alkotott képen, nem is beszélve a székelység önképéről.

Ugyancsak a szülőföldön zajló örökségesítési, identitásmegerősítési folyamatok sorába illeszkedik a székely népművészeti mozgalom, a Csíksomlyón néhány alkalommal megrendezett „ezer székely leány" napja, de a korban egyre többen hangsúlyozták a csíksomlyói pünkösdi búcsú „székely nemzeti" jellegét is.[36]

Magyarországon teljesen más a helyzet. A mintegy 200 000 erdélyi menekült hozzávetőleg negyede volt székelyföldi, ezek jelentős része tisztviselő, katona vagy egyetemista. A repatriáltak számos egyesületet hoztak létre, ezek jelentős szerepet játszottak a szülőföldélmény és a menekültek kapcsolatainak ápolásában, ugyanakkor döntő módon hozzájárultak a székely örökségesítéshez is.[37] Györffy Gyula csíkcsatószegi származású ügyvéd, politikus vezetésével még tiszavirág-életű politikai alakulat is létrejött, Székely Nemzeti Párt néven.[38] A több tucatnyi magyarországi székely egyesület között találunk olyanokat, amelyek egy-egy város székelységét igyekeztek összefogni, megismertetni magukat az adott település közösségével, ugyanakkor ápolni a szülőföld szeretetét és erősíteni az identitást. Ezek közül kiemelkedik a Debreceni Székely Társaság vagy a Székelyszékiek és Erdélyiek Társasága Székesfehérváron. A két legjelentősebb szervezet viszont országos volt. Az egyik a Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete, amely „akkori hontalanságunkban hazánk, szegénységünkben otthonunk, árvaságban anyánk, világból kiesettségünkben egész világunk volt"[39] – ahogy egyik meghatározó vezetője, a székelyudvarhelyi születésű Csanády György vallotta. A SZEFHE lapjai, az *Új Élet*, majd a *Híd*, illetve az 1922–1941 között megrendezett májusi *Nagy Áldozat* döntően befolyásolták a székely identitás újrateremtését, megerősítését, népszerűsítését.[40] Legjelentősebb azonban a Nagy Áldozat misztériumjátékra íródott *Kántáté*, amely már a két háború közötti korszak végére a *Székely Himnusz* nevet kapta.[41] A másik, az ország egyik legnagyobb taglétszámú szervezete, a *Hargitaváralja jelképes székely község*, amely „a székely községi szervezetbe a vérség szerint összetartozó fajszerinti székelyeket óhajtotta beszervezni, hogy ily módon Székelyországnak szűkebb hazájukon kívül élő fiait és leányait egy egységbe tömörítse s végső célképpen a székely nemzetet visszaadja önmagának".[42] A szervezet Hargita-esteket, székely lakodalmakat rendezett, 1936 augusztusától *Hargitaváralja* címmel saját lapot adott ki, sőt könyvsorozatot is kezdeményezett. „Igyekezett újjá-, illetve felépíteni valamiféle székely ideológiát", összeállítani egy „székely identitás-sűrítményt", „éltetni a mitikus múltat, néhol turanizmussal, antiszemitizmussal vagy szabadkőművesség-ellenességgel karöltve" – értékelte az egyesület tevékenységét Ablonczy Balázs.[43]

A két világháború közötti korszakról tehát megállapítható, hogy a székelység „közösségként megélt történelme nem illett teljesen egyik nemzetépítő tervbe sem”.[44] Erdélyben a székely etnicitás „alapvetően a magyar–román ellentétpár alapján értelmeződött,[45] így a székely regionális „nacionalizmus” és ideológiaalkotás részben a román kulturális nacionalizmusra adott válaszként értelmezhető.[46] Ugyanakkor a Magyarországra telepedett székelyek identitásformáló tevékenységének köszönhetően a székelyek a „legtisztább” magyarokká avanzsáltak, és a Székelyföld az „élő emlékezetben metatörténelmi terület” lett – írja Stefano Bottoni. Szerinte az erdélyi székelyek továbbéltetett hun eredetmítosza „nem csak a »negációs« román elképzeléseket [...] vonta kétségbe, hanem a minden magyart integráló, Budapestről indított magyar nemzeteszmét is”.[47]

Az 1940–1944 közötti időszakban a székelykérdés identifikációs és szimbolikus elemei tovább éltek, a régi toposzok és sztereotípiák – 1500 éves hivatás, helytállás, ősiség, tisztaság, becsületesség, szaporaság, ezermesterség, „nemzeti tartalék” – újra meg újra felbukkantak. Egry Gábor értékelése szerint azonban a „székely »öndefiníció« nem feszítette szét az erdélyiség kereteit, sőt az anyaországgal szembeni önmeghatározásban még erősítette is azt”.[48]

Ugyancsak a „kicsi magyar világ” idején született meg az első valódi székely nemzetkarakterológiai írás is. A magyar egyetem visszaköltözése után létrejött a Kolozsvári Magyar Diákok Szövetsége és ennek Székelyföldi Munkaközössége. Utóbbi 1944. január 4–6. között vándorgyűlést szervezett Székelyudvarhelyen, amit a kor sajtója „kis székely kongresszusnak” nevezett. A záróelőadást Izsák József, magyar nyelv és irodalom szakos hallgató tartotta *Székely nemzetkép tegnap és ma* címmel, összességében kiegyensúlyozott képet nyújtva a székely karakterről. A nagy erények mellett (igazság- és szabadságszeretet, szívósság, büszkeség, vendégszeretet, csavaros észjárás, zárkózottság, tűrőképesség, önfeláldozó hazaszeretet) „nagy hibáit” is felsorolta: az erkölcsök lazulása, egységes cél és eszme hiánya, ellenségeskedés, áskálódás, nehezen kormányozhatóság, makacsság, kétkulacsosság, viszonylag magas arányú bűnözés. Hozzátette viszont, hogy ezek nem „öröklött faji adottságok”, hanem „a történeti viszonyok mostohasága, életkörülményeinek zordsága, megmaradási ösztöne” szülte őket.[49]

A kommunista hatalomátvételtől egészen az 1989-es rendszerváltásig a székely identitás csak búvópatakszerűen, elvétve-elrejtve jelentkezhetett.[50]

Miképpen már jeleztük, a rendszerváltást követően a székely identitásteremtés fellángolását tapasztalhatjuk. Van, aki a székelység „etnikai újjászületéséről”, egy „építés alatt” lévő identitásról, „potenciális nemzetről” ír.[51] Más szerző a magyar, román és székely nemzetépítő diskurzusok és nemzetiesítő szerepük felől vizsgálta meg a kérdést, és megállapította, hogy a nemzetépítő diskurzusok rendkívül stabilak, stílusuk, logikájuk nem sokat változott, és ugyanazt a funkciót töltik be – erőforrásokért való harc és nemzeti alapú közösségépítés – az elmúlt százötven évben.[52] Megint más szerző a székely zászló történetét és identitáspolitikai szerepét követi végig, arra a következtetésre jutva, hogy a székelység a 21. században is használja a 19. századi nemzeti mozgalmak klasszikus mozgósítási módszereit és diskurzusait, talál ki új hagyományokat. Eszerint alig másfél évtized alatt a „székely zászló a társadalmi rend visszaállítására törekvő mozgalom egyik a szimbólumává”, a székely identitás megélésének, reprezentációjának fontos tárgyává, a legfontosabb identitásmarkerré vált.[53] A rendszerváltás utáni székely identitás alakulásának „infrastruktúrája” vizsgálata közben pedig arra a következtetésre jutott, hogy a nemzeti képzeletben, a nemzeti csoport-

képen „az »erdélyi magyar« teljesen összecsúszik a »székellyel«”, a székelységről kialakult mitikus képek pedig tovább élnek a jelenben: a székely a magyarság előretolt védőbástyája, esszenciája, nemzeti tartaléka, a régióra pedig továbbra is „egy távoli, archaikus és mitikus világ képét kényszerítik rá”.[54]

Következtetésként megállapítható, hogy a székelység magyarságát gyakorta az összmagyarságot fenyegető külső hatásokkal dacolva vállalta, mint az 1848–1849-ben vagy a kiegyezés utáni nemzeti mozgalmak idején. A kisebbségi sorba került székelység a román homogenizációs törekvésekkel szemben akaratlanul is sors- és érdekközösségbe került a vármegyei magyarsággal. Ez azt eredményezte, hogy a magyarsággal szolidaritást vállalva és nemzeti, politikai célkitűzéseinek megvalósítása érdekében egyesülve az Országos Magyar Pártban, „befelé” egyre kevésbé hangoztatta sajátos múltját, érdekeit, partikularitásait. „Kifelé” – főleg a „visszarománosító” politika hatására – igyekezett megjeleníteni, meg- és összetartani a székelységet.

Tehát a székelység kollektív öntudata, identitása az idők során többszintű, többrétegű képződménnyé vált. Ha elkezdjük lehámozni az egyes rétegeket és egyre mélyebbre hatolunk, az öntudat annál ősibb lenyomataival találkozhatunk. Legbelül az identitás magvát alkotó legjellemzőbb elemek vannak, ezek pedig főként a távoli – valós vagy képzelt – múltba mutatnak: ősiségről, egyediségről, önkormányzatiságról, kiválóságról, vitézségről, helytállásról, ugyanakkor elhagyatottságról, szenvedésről, nehéz sorsról regélnek.

JEGYZETEK

1. https://foter.ro/cikk/20180209_a_szekely_identitas_ugyanolyan_csak_teljesen_mas (2021. augusztus 25.)
2. Sántha Attila: *Bühnagy székely szótár*. Előretolt Helyőrség Íróakadémia, Bp., 2018. A szerző szerint célja, hogy „a társtudományok szakértői rendet vághassanak az eredetmítoszok és tudományos föltételezések rengetegében, s közelebb kerüljenek annak tisztázásához: honnan jöttünk, és kik vagyunk mi, székelyek...” Uo. 5.
3. Lezsák Sándor: *Attila fia, Csaba királyfi. Romantikus népszínmű 12 jelenésben*. Kairosz Kiadó, Bp., 2018.
4. Szerzője és rendezője G. Nagy Ilián. A csíksomlyói díszbemutatón, 2015. augusztus 15-én Semjén Zsolt, Magyarország miniszterelnök-helyettese a következőket mondta: „Évszázadokon át megpróbálták ellopni a történelmünket és a kultúránkat. Különösen így van ez az őstörténetünk tekintetében, a hunokkal, Attila királlyal és Csaba királyfival kapcsolatban. Ezért ez a ma este, Csaba királyfi megidézése egy új hajtás a magyarság fájának gyökérzetén, amellyel belekapaszkodunk ebbe a földbe.” Iochom Zsolt: *Megelevenedett Csaba királyfi Csíksomlyón*. https://szekelyhon.ro/aktualis/csikszek/megelevenedett-csaba-kiralyfi-csiksomlyon (2021. augusztus 25.)
5. Egyed Ákos: *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda. 2006; Uő: *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1989-ig*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2013.
6. Hermann Gusztáv Mihály (főszerk.): *A székelység története.* Kézikönyv és tankönyv az általános iskolák VI. és VII. osztályai (valamint minden érdeklődő) számára. Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy–Székelyudvarhely, 2012. Második, javított kiadása 2015-ben, román és angol nyelvű fordítása 2020-ban jelent meg.
7. *Székelyföld története.* I–III. Szerkesztőbizottság: Egyed Ákos – Bárdi Nándor – Hermann Gusztáv Mihály – Kolumbán Zsuzsánna – Oborni Teréz – Pál Judit – Reisz T. Csaba. MTA BTK–EME–HRM, Székelyudvarhely, 2016.
8. Hermann Gusztáv Mihály: *Náció és nemzet*. Pro-Print, Csíkszereda, 2003. 298–299; Egyed Ákos: *Forradalom és szabadságharc 1848–1849.* In: Uő – Hermann Gusztáv Mihály – Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története.* II 618.
9. Szabó Károly (szerk.): *Székely oklevéltár.* I. 1211–1519. Kiadta a Magyar Történelmi Társulat kolozsvári bizottsága, Kvár, 1872. 306.
10. Uo. 313.
11. Bővebben ld. Szűcs Jenő: *„Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban.* Szempontok az egységes fogalmi nyelv kialakításához. In: Uő: *Nemzet és történelem.* Tanulmányok. Gondolat, Bp., 1984.
12. Balogh Judit: *A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében*. EME, Kvár, 2005. 19.
13. Hermann Gusztáv Mihály: *Náció és* ... 44–45.
14. II József és a székelyek viszonyára ld. Hermann Gusztáv Mihály: *Náció és* ... 105–136. A reformkori székely rendi és modern nacionalizmusra ld. Uo. 137–239.
15. Miskolczy Ambrus: *Erdély a reformkorban (1830–1848). Erdély a forradalomban és a szabadságharcban (1848–1849).* In: Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története. Harmadik kötet. 1830-tól napjainkig.* Akadémiai Kiadó. Bp., 1986. 1271.
16. Hermann Gusztáv Mihály – Orbán Zsolt: *Csillagösvény és göröngyös út. Mítosz és történelem a székelység tudatában*. EME, Kvár, 2018.

17. *Az erdélyi Három Nemzetekből álló Rendeknek 1790-dik Esztendőben Karátson Havának 12-dik napjára Szabad Királyi városba Kolosvárra hirdettetett, és több következett napokon tartatott közönséges Gyüléseikben lett végezéseknek és foglalatosságoknak Jegyző Könyve*. Nyomt. a Ref. Kolégyom betűivel. Kolosváratt. MDCCXCI 335–337.
18. Egyed Ákos: *Az 1848-i agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlés – ahogy a résztvevők látták.* In: *A székelység története a 17–19. században*. Vál. és összeáll. Egyed Ákos és Magyari András. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2001. 115.
19. Orbán Zsolt: *„Székely szívvel és magyar ajkon."* Gondolatok a székely identitás dilemmáiról (1848–1876). In: Kolumbán Zsuzsánna – Nagy Róbert (szerk.): *„...idves határozást hozni..."* Tanulmányok az agyagfalvi székely nemzeti gyűlés 170. évfordulójára. EME, Kvár, 2018. 127–166.
20. Hermann Gusztáv Mihály: *Az eltérített múlt*. Oklevél- és krónikahamisítványok a székelyek történetében. Pro-Print, Csíkszereda, 2007.
21. Szilágyi Sándor: *Erdélyország története tekintettel művelődésére*. I–II. Kiadja Heckenast Gusztáv, Pest, 1866. 9–10.
22. Orbán Balázs: *A székelyek származásáról és intézményeiről. Székfoglaló értekezés. Olvastatott a M. Tud. Akad. II osztályának 1888. március 5-iki ülésén*. Kiadja a Magy. Tud. Akadémia, Bp., 1888. 3–4.
23. Mikszáth Kálmán: *Cikkek és karcolatok*. II–III. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964–1968.
24. Benedek Elek: *Hazánk története az ifjúság számára*. Bp., 1914. 22.
25. Hermann Gusztáv Mihály – Orbán Zsolt: *Csillagösvény...* 300–309; 340–358.
26. Uo. 310–331.
27. Román Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Hivatala F 43 Udvarhely vármegye levéltára. 2. állag A vármegyei törvényhatósági bizottság közgyűléseinek jegyzőkönyvei. 22. kötet. 146–147.
28. Varga Bálint: *Vármegyék és történettudományi reprezentáció a dualizmus kori Magyarországon*. Történelmi Szemle 2014. 2. sz.179–202.
29. Pál Judit: *A dualizmus kora.* In: Bárdi Nándor – Pál Judit (szerk.): *Székelyföld története.* III. 76.
30. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K 26. Miniszterelnökség. Központilag iktatott és irattárazott iratok. 333. cs. 1895-22. I.A.623. 30–33.
31. Bárdi Nándor: *A két világháború között.* In: Uő – Pál Judit (szerk.): *Székelyföld története.* III. 443–463.
32. Bárdi Nándor: *A két világháború...* 478–497; György Béla: *Adalékok a két világháború közötti székely autonómia kérdéséhez. A Csíki Székely Múzeum évkönyve*. VII. CsSzM – Pro-Print, Csíkszereda. 2011. 105–120.
33. Bővebben Hermann Gusztáv Mihály – Orbán Zsolt: *Csillagösvény...* 377–406.
34. Siculus [Bányai János álneve]: *A székelyek eredetéhez* (Újabb adatok). In: Csutak Vilmos (szerk.): *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*. Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 1929. 641–646.
35. Dani Erzsébet: *Identitásgyarmatosítás Erdélyben*. Identitásdrámák és interkulturális stratégiák a Trianon utáni székelymagyar irodalomban. Pro-Print, Csíkszereda. 2016.
36. Mohay Tamás: *A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány*. Nyitott Könyv – L'Harmattan, Bp., 2009. főként 149–176.
37. Bárdi Nándor: *A két világháború ...* 596–599.
38. Alapszabályzatát, tevékenységét ld. töredékes levéltárában MNL OL P 1077 A Székely Nemzeti Párt iratai.
39. Csanády György: *A májusi nagyáldozat*. Szefhe kiadása, Bp., 1941. 4.
40. Ablonczy Balázs: *Székely identitásépítés Magyarországon a két világháború között.* In: Orbán Zsolt (szerk.): *Székelyföld és a Nagy Háború.* Tanulmánykötet az első világháború centenáriuma alkalmából. Csíkszereda Kiadóhivatal, Csíkszereda. 2018. 467–485; Bárdi Nándor: *A két világháború ...* 596–599.
41. Kriza Ildikó*: A Székely Himnusz születésének háttere.* Honismeret 2003. 5. sz. 57–68.
42. Kóródy János: *Székely faj*. Hargitaváralja I/10. 1936. október 15. 6.
43. Ablonczy Balázs: *Legitimitás és mítosz között.* A két világháború közötti magyarországi menekült egyesületek emlékezetmintázatainak lehetséges tipológiája. Limes 2010. 4. sz. 63–64.
44. Stefano Bottoni: *Nemzeti tervek, regionális identitás, mindennapi kompromisszumok. Székelyföld Nagy-Romániában (1919–1940)*. In: Lagzi Gábor (szerk.): *Közép-Európa a 21. század küszöbén – regionális identitás és civil társadalom*. Pannon Egyetem – Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar – Társadalomtudományok és Nemzetközi Tanulmányok Intézet, Veszprém, 2014. 46–47.
45. Egry Gábor: *Találkozások a vadonban. Etnicitás és önazonosság Székelyföldön 1918–1940*. Replika. 2017. 5. 104.
46. Stefano Bottoni: *Nemzeti ...* 57–58.
47. Uo. 58–60.
48. Egry Gábor: *Az erdélyiség „színeváltozása." Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitáspolitikájának elemzésére 1940–1944*. Napvilág Kiadó, Bp., 2008. 134.
49. Izsák József: *Székely nemzetkép tegnap és ma.* Székelyföld 2004. 10. sz.115–125.
50. Hermann Gusztáv Mihály – Orbán Zsolt: *Csillagösvény...*435–452.
51. Aron Coceancig: *L'identità seclera nella transizione post-comunista romena, 1974–2004*. Università degli Studi di Modena e Reggio Emilia. Scuola di Dottorato in Scienze umanistiche, Modena – Reggio Emilia, 2014.
52. Zahorán Csaba: *Nemzetépítő diskurzusok a Székelyföldön 1989 után*. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Bp., 241.
53. Patakfalvi-Czirják Ágnes: *A székely zászló a politikától a hétköznapokig*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar – Irodalomtudományi Doktori Iskola – Kultúratudományi Doktori Program, Pécs, 229–239.
54. Patakfalvi-Czirják Ágnes: *Nemzeti csoportkép. A székely identitás mint kategória alakulása a rendszerváltás óta.* In Földes György – Antal Attila (szerk.): *Holtpont. Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Napvilág Kiadó, Bp., 2016. 276–301.

NOVÁK KÁROLY-ISTVÁN

UDVARHELY, A „BOLDOG BÉKEIDŐK" JELLEGZETES SZÉKELY VÁROSA

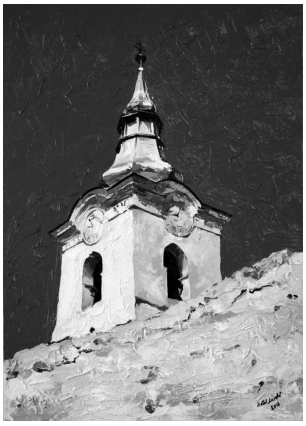

■ Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezéssel elkezdődött dualista korszak egyfelől a Habsburg Birodalmat alakította át, másfelől Magyarország fejlődésében nyitott új fejezetet. Erdély, a korábbi birodalom legkeletibb tartománya, Magyarország részeként kapcsolódott ezekbe a folyamatokba.

Erdély Magyarországba való integrálásának végrehajtása során 1876-tól megszűntek a székely és szász székek, általánossá vált a vármegyei közigazgatás. Módosult a városhálózat is. Azok a kisvárosok (például a székelyföldi Illyefalva vagy Bereck, a vármegyei Kolozs és Szék), illetve a mezővárosok, amelyek nem tudtak megfelelni a város kritériumainak, nagyközségekké alakultak át. A korabeli Erdélyben végül két törvényhatóságú város, Kolozsvár és Marosvásárhely, valamint 26 rendezett tanácsú város működött. A kiegyezés után a jobbára kis vagy közepes erdélyi városok jelentős része gyors terebélyesedésnek indult, addig szinte ismeretlen helységek városias ipari-bányászati központokká növekedtek, míg korábban fejlettebb városkák lemaradtak.

Habár Erdély bizonyos részein rendkívüli ütemű volt a fejlődés, ez nem mindig mondható el a perifériák, mint például a Mezőség vagy a Székelyföld esetében. E területek különböző természeti (vízhiány, hegyvidék) vagy infrastrukturális okok (vasúti közlekedés, jó közutak hiánya) miatt hátrányos helyzetben voltak, nem vonzották a befektetőket, a helyi erőforrások viszont elégtelenek voltak a tartós növekedés

A művelődési élet igénnyé vált, megszűnt az iskolaközpontúsága, a társas élet, az ismeretterjesztés és az önművelés egybefonódott az egyleti életben.

elindításához.[1] A székelyföldi mezőgazdasági termelés a vasutak késői kiépítéséig kevés ösztönzést kapott az országos piactól, a kisipart a gyári termékek versenye szorongatta. Mivel a térség az ország csekély gyáriparú területei közé tartozott, az elszegényedőket nem szívhatta fel az ipar, és ez fokozta a kivándorlást.

A kivándorlás, a romániai munkavállalás, a gyakori ottmaradás problémáira válaszokat kereső tusnádi Székely Kongresszuson 1902-ben a döntéshozók megfogalmazták, hogy a bajokat az állam közbelépésével kell orvosolni. A korabeli gazdaságpolitika, a korlátozott anyagi források és a vezetőrétegeken belüli ellentétek miatt csak részeredmények születtek.

Kétségtelen viszont, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia idején az oktatás és a kultúra látványosan fejlődött Erdélyben és főleg a Székelyföldön. A korszerűsödés az óvodától az egyetemi oktatásig terjedt, és a kialakult rendszer jól alkalmazkodott a korabeli társadalmi igényekhez. Székelyföldön az írni-olvasni tudó székely népesség aránya 1870–1910 között általában két és félszeresére növekedett, de pl. Csík vármegye esetében megötszöröződött.

A Székelyföld művelődési életének javítására 1875-ben megalakult a Székely Művelődési és Közgazdasági Egyesület, amelyet olyan jeles személyiségek alapítottak és vezettek, mint például gróf Mikó Imre, gróf Andrássy Gyula vagy Daniel Gábor. Ebben az időszakban alakult meg a Székely Nemzeti Múzeum Sepsiszentgyörgyön, és nyílt meg a Székelyföldi Iparmúzeum Marosvásárhelyen. A gimnáziumok könyvtári és múzeumi gyűjteményei szépen gyarapodtak, és sorra alakultak a különböző önkéntes helyi egyesületek, egyletek is.[2]

Kézműveshagyományok és születő gyáripar[3]

■ Székelyudvarhely a közigazgatási átszervezés során megőrizte korábbi szerepét, rendezett tanácsú városként továbbra is a központja maradt az újonnan létrejött Udvarhely vármegyének. Az 1870-es népszámláláskor Székelyudvarhelyen 4376 személyt írtak össze. Székelyföld viszonylatában nála lényegesen nagyobb város csak a több mint 12 000 lakosú Marosvásárhely volt.

A 19. század közepéig Székelyföldön három város számított jelentősebb kézműves-központnak, és 1872-ig többnyire céhes keretek jellemezték a helybéli kézművesipart. Ekkor hivatalosan megszüntették a céheket, helyüket az ipartársulatok, majd az ipartestületek vették át. Az 1870-es népszámlálás eredményei alapján például Kézdivásárhely lakosságának 28,10%-a foglalkozott iparral és/vagy kereskedelemmel, Marosvásárhely esetében 25,64%, míg Székelyudvarhelyen 23,42% volt az arány.[4]

Az addigi kiszámítható céhrendszer felszámolása szinte kilátástalan helyzetbe hozta a székely iparosokat. Tőke, infrastruktúra és piac hiányában az osztrák vámunió következtében növekvő mennyiségben beözönlő gyári termékek konkurenciája versenyképtelen helyzetet teremtett.[5]

Kádár Domokos az *Udvarhelyi Híradó*ban a bekövetkezett változások függvényében elemezte a korabeli székelyudvarhelyi iparosok helyzetét, és arra a következtetésre jutott, hogy az önálló, esetleg néhány segéddel dolgozó iparos nem tud megfelelni a szabadpiaci követelményeknek, mivel túl költségesen dolgozik, ezért kevés a megrendelés, a termékeknek nincs piaca. Alternatívaként Kádár az iparostársulásokat, a közös műhelyeket ajánlotta.[6]

A Romániával fennálló szoros gazdasági kapcsolatok következtében aránylag biztonságban levő székely iparosokat érzékenyen érintette az 1886–1891/93 kö-

zött zajló vámháború, ami a biztos és állandó piac elvesztésével és a térség hagyományos kisiparának válságával járt.

Nem volt ez másként Székelyudvarhely esetében sem. A helyi sajtó szerint: „A székely bőráruk, a szőttesek, a kalapos és fazakas ipar voltak azok, melyek ott [Romániában] nagy piacra találtak egészen 1886-ig, amikor kitört a vámháború és megyénk ipara elől elzárta piacát és egyszerre megrendítette egy némely kifejlett iparunk egzisztenciáját. Elsőnek a fazakas ipar érezte meg a védvámot, a városunk utcáiról egyszerre eltűntek azok a megrakott magas román társzekerek, amelyek ezrével szállították az ottani piac számára az egyszerű cserépedényeket. Ezt nyomon követte a kalapos ipar."[7]

A közlekedési infrastruktúra hiányosságai is most ütköztek ki, mivel a helyi kisipar számára a keletre könnyebben megközelíthető Románia bezárult, viszont a hiányos vasúti hálózat miatt a székely városok az ország nyugati, fejlettebb részeire nem igazán tudták eljuttatni termékeiket.

A 19. század utolsó két évtizedében több olyan, többé-kevésbé hatékony gazdaságpolitikai intézkedés született, amelyek a nehézségekkel, elmaradottsággal küzdő régiók, köztük a Székelyföld felzárkóztatását voltak hivatva elősegíteni. Az egyik első, kézzelfogható eredmény az 1888. március 15-én átadott Héjjasfalva–Székelyudvarhely helyi érdekeltségű vasúti szárnyvonal volt, amelyet nemsokára követett a Brassó–Kézdivásárhely szakasz, majd a székelyföldi vasúthálózat 1897-ben tovább bővült a Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, Csíkszereda–Gyímes szakaszokkal. A későbbiekben ezeket a vasútvonalakat összekapcsolva és további szakaszokkal kiegészítve építették ki a „székely körvasutat". A vasút által enyhült, de nem szűnt meg a Székelyföld egy részének elszigetelődése, beleértve Székelyudvarhelyt is.[8]

A kialakult problémák és következményeik kezelésére a kormány elindította a „székely ipari akciót", melynek keretében 1890-ben Marosvásárhelyen felállították a „székely" Kereskedelmi- és Iparkamarát. A Kamara 1891. és 1892. évi jelentéseiben igen kedvezőtlennek minősítette a hatáskörébe tartozó terület gazdaságát. Az okok szinte változatlanok maradtak a korábbi periódushoz viszonyítva: a vámháború, az osztrák vámunió, a közlekedés hiányosságai. A kivándorlás nem mérséklődött, inkább növekedett, az udvarhelyi fazekasok, kovácsok, hasonlóan háromszéki társaikhoz elvesztették romániai megrendeléseiket, az udvarhelyi ipar húzóágazatának minősülő bőriparban súlyos visszaesés volt tapasztalható.[9]

Az 1890-es évek elején Székelyföldön iparfejlesztő bizottságok alakultak, melyek a terület iparos életének fellendítését tűzték ki célul. Ennek szellemében pl. az Udvarhely megyei iparfejlesztő bizottság Székelyudvarhelyen egy dohánygyár felállításához szükséges iratcsomót állított össze és küldött az illetékes minisztériumba, továbbá bőripari szövetkezet indult 4000 Ft. kamatmentes állami támogatással. Az 1894 júniusában alakult „nyersanyagbeszerző és raktár" szövetkezet évi üzleti forgalma 1895-ben meghaladta a 18 000 forintot. A szövetkezet ezután egy cipőraktárt is létrehozott, melynek árai már versenyképesek voltak az osztrák árakkal.[10] A kormánytámogatással beindult szövetkezet 1902-ben csődöt mondott. Helyette, még ugyanabban az esztendőben, 14 000 korona állami támogatással és 24 taggal létrejött a tímárok hitel- és termelőszövetkezete.[11]

A székelység körében űzött iparágak közül, a bőripar mellett a kő- és agyagművesség feltételei voltak leginkább adottak Udvarhely vármegyében. A nyersanyagforrások is biztosítva voltak: agyag Székelyudvarhelyen, Korondon,

Agyagfalván, Magyarhermányban és Kőrispatakon, kőkitermelési lehetőségek többek között Jánosfalván, Gyepesben, Oroszhegyen, Korondon, Vargyason és Homoródalmáson voltak. Az adottságok és lehetőségek kiaknázására, az új technológiákat ismerő szakemberek oktatása céljából 1893-ban kezdte el működését a székelyudvarhelyi Állami Kő- és Agyagipari Szakiskola.[12] A szűkebb értelemben vett szakoktatás mellett a tanárok az iparospálya negatív társadalmi megítélésén is szerettek volna javítani, hiszen „…úri ember vajmi ritkán adja gyermekét iparos pályára. Tudósokat akarnak mindannyiból nevelni. Félnek, nehogy az ősök megforduljanak sírjaikban; nehogy a szent hamvak megszentségteleníttessenek, ha valamelyik unoka kalapácsot, vagy gyalut merne kezébe venni."[13]

Az 1900. évi népszámláláskor Székelyudvarhelynek 8045 főnyi lakossága volt, melyből 2997 személynek kapcsolódott valamilyen formában a megélhetése az iparhoz.[14] Egy részük a kisiparosok mellett szerényen kibontakozó gyáriparban próbált boldogulni, ahol a hagyományos kézművesműhely modelljétől eltérően gépeket használtak, és több segédet foglalkoztattak. Azok a vállalatok, amelyek öt segédig terjedő létszámmal működtek, a kisiparhoz tartoztak.

1900-ban Székelyudvarhelyen két olyan vállalat működött, amely a „gyár" minősítéshez szükséges 20-nál több személyt alkalmazott: az 1896-ban alapított Orbán, Nagy és Tamás cipőgyár 30, Haurich Alfréd sörgyára 38 munkással dolgozott.[15] Később némileg változott a helyzet: 1903-ban bőrgyár épült,[16] 1905-ben botgyár működött, így az addig nyersanyagként elszállított faanyagot helyben feldolgozhatták.[17] 1907-ben létesült a „Székely juhtúrógyár és hízlalda" részvénytársaság, amely rövid idő alatt az udvarhelyi ipar egyik „sikertörténetévé" vált, azt bizonyítva, hogy ebben a térségben is lehetett életképes üzemet indítani. Nem minden gyár bizonyult azonban ilyen sikeresnek. Az 1906-ban a Barcsay, Rápolty és Tóth cég által öt szövőszékkel és egy szövőgéppel indított textilüzemnek is merész elképzelései voltak, de a Barcsay és Társai Székelyudvarhelyi Szövőgyár 1909-ben megszűnt.[18]

A 20. század első évtizedének végére fordulat állt be az iparospálya megítélésében, legalábbis a korabeli sajtó ezt tükrözi. Ekkorra a fizikai munkát legalább annyira vagy jobban fizették, mint a szellemit. Egy képzett bádogos-, ács-, kőműves-, szabó- vagy lakatossegéd napi 4-8 koronát, a gépgyári munkás havi 100-200 koronát, a kőfaragó napi 6-20 koronát, a díszítőiparban dolgozó havi 400 koronát vihetett haza, a műhely vagy gyári művezető havibére elérhette az 500-600 koronát. Az iparospálya előnyei között szerepeltek a marosvásárhelyi kereskedelmi- és iparkamara támogatásai, a segédek számára biztosított tanulmányúti ösztöndíjak, valamint a kormány által nyújtott gép- és szerszámsegély.[19]

Az újságok bizakodó hangvételének azonban ellentmond az iparkamara 1910. évi helyzetértékelése, amely az ipar állapotát kedvezőtlennek minősítette. A nagyiparban munkás- és fuvarhiány volt, ez utóbbit a szarvasmarha-állomány zárlatával, az előbbit hatékony munkásközvetítő iroda hiányával magyarázták, így a székely ember véletlenszerűen vállalt munkát, ott, ahol talált. A háziipar továbbra is hanyatlott, a fiatalokat nem vonzotta a mesterségtanulás, inkább a könnyebb jövedelemszerzésnek bizonyuló cselédeskedést választották. Az Amerikába és Romániába történő kivándorlás mértéke ugyan csökkent, az országos szintű munkaerőhiány pótlására viszont erősödött a Kolozsvár, Budapest, Bécs irányába történő belső elvándorlás.

Az *Udvarhelyi Híradó* egy vidéki olvasó levelét közölte, melyben egy újkeletű jelenségre derült fény. Élelmes nagytermelők népművészeti termékek giccses

változatainak sorozatgyártásába kezdtek, ezáltal az eredeti, de drágább háziipari termékektől elhódították a piacot, és csökkentették az eredeti népi termékek értékét is. Ez a jelenség azt is eredményezte, hogy a mezőgazdasági munkálatok bevégeztével a falusiak tétlenségre lettek ítélve.[20]

Kereskedelem, szállítás, pénz– és hitelintézetek

■ Egy város urbanizációs szintjének egyik mércéje az árucsere fejlettségének foka. Bácskai Verára hivatkozva Pál Judit úgy találja, hogy a falu és város közti alapvető különbség abból adódik, hogy egy település rendelkezik-e a több funkcióból álló központi szerepkörrel.

Székelyudvarhelyt kedvező földrajzi fekvése előnyösen befolyásolta abban, hogy a környező vidéknek nemcsak kézműves-, hanem vásáros, kereskedelmi központjává váljon. A város a hegyaljai települések és a dombvidéki falvak választóvonalánál terül el, valamint olyan fontos kereskedelmi útvonalak haladtak át rajta, amelyek a szomszédos Csíki- és Gyergyói-medence településeinek a legrövidebb összeköttetést jelentették Marosvásárhely vagy Segesvár felé, a „sóút" Szovátától Udvarhelyen át Háromszékig, illetve Brassóig teremtett kapcsolatot. A kelet-erdélyi régióban Udvarhelynek volt a legnagyobb tiszta vonzáskörzete, ami egy 20-25 km-es körben elhelyezkedő 40 falut jelentett. A szék nyugati és délnyugati részein voltak olyan övezetek, amelyekben Parajd, Korond, Marosvásárhely és Segesvár, illetve Székelykeresztúr vonzása is érvényesült az udvarhelyi mellett.[21]

Az emelkedő létszámú helyi kereskedőtársadalom és a boltok fokozatosan átvették a kereskedelmen belüli meghatározó szerepet. 1870-ben Székelyudvarhely 4469 lakójának 3531 foglalkoztatottjából 75-en (2,12%) dolgoztak önállóan vagy segédként a kereskedelemben. 1900-ra a 8045-ös összlakosságú Udvarhely 3849 keresőjéből 195 (5,07%) személy megélhetése kapcsolódott a kereskedelemhez, 1910-ben a város aktív népességének 5,81%-a volt érdekelt valamiképpen a kereskedelemben.[22]

A kereskedők a helybéli iparosok áruját, később a gyáriparból származó, jellemzően építkezési anyagot, illetve a környékbeli mezőgazdaságból, fakitermelésből és állattartásból származó nyersanyagot és részlegesen feldolgozott termékeket szállították el. A növekvő itteni igények kielégítésére olcsó gyári tömegárut, igényesebb kivitelezésű termékeket, fűszer- és gyarmatárut, divat- és luxuscikkeket hoztak.

Székelyföldön a közúti infrastruktúra az 1870-es évek végén elfogadható, a vasúti hálózat igen kezdetleges állapotban volt. Az állami kőutak székelyföldi összhossza 254 km, melyből mintegy 72 kilométernyi haladt át Udvarhely vármegyén, a Héjjasfalva–Gyimes szakaszból. Udvarhely vármegyében a megyei utak összhossza 214,5 km volt, ezeknek az állapota, a Csík vármegyeiekkel együtt jónak minősült. A vasutat illetően a marosvásárhelyi szárnyvonal volt az egyetlen, amely közvetlenül kapcsolódott Székelyföldhöz.[23]

Az 1880-as évek végéig tehát Udvarhely vonatkozásában a kizárólag szekéren és a változó minőségű közúti hálózaton történő szállítás csak korlátozott áruforgalmat tett lehetővé. Az 1888-ban átadott 36 km-es helyi érdekeltségű vasúti szárnyvonal révén Udvarhely is bekapcsolódhatott a tágabb gazdasági körforgásba. A székelyudvarhelyi vasútállomáson 1891–1897 között nagy mennyiségű épület- és haszonfát, valamint vasútnál használatos faterméket szállítottak

el a Marosvásárhely és Szászrégen utáni legjelentősebb fapiacnak számító városból. Udvarhely másik fontos terméke, a többnyire Szászföldre kerülő kikészített bőr nagyobb része vasúton szállítódott. A századfordulón azonban a helyi bőripar hanyatlására utalt, hogy több volt a behozott, mint az elvitt bőráru. Ennek a néhány éves időszaknak a kezdetén gabonafélékből főleg zabot szállítottak el, és kukoricát hoztak nagy mennyiségben, főleg a városi szeszgyárak számára. Az udvarhelyiek szép számban szállíttattak el szarvasmarhákat vasúton, amelyek valószínűleg a szeszgyárak melletti hízlaldákból kerültek ki. Gyümölcsből többet hoztak, mint amennyit elszállítottak, és a bor is nagy mennyiségben érkezett. A vas- és acéláruk forgalma is számottevő volt, egyfelől a szentkeresztbányai üzem termékeinek jó részét itt rakták vagonra, másfelől a városi kereskedők vasúton hozatták a piac igényelte szerszámokat, eszközöket, gépeket.

A külföldre szállító cégeket, vállalkozókat külön jegyzékben említi a kamara. Az 1893–1897-es adatok alapján Ugron Gábor betlenfalvi telepe fűrészelt faárut, Rozmann Móricz és Adolf hüvelyeseket, tojást és gabonát, Gyarmathy Sándor örökösei, Ugron Ákos és Doros György hízott marhát, Riener Gusztáv sajtot és túrót exportált, elsősorban Ausztriába és Németországba, de egyes termékeknek Angliában, Egyiptomban vagy a Balkánon is volt piacuk.[24]

A Székelyföld gazdasági felzárkózásának egyik gátló tényezője a kismértékű tőkefelhalmozódás, valamint a létező pénz- és hitelintézmény fejletlensége volt: „Egyetlen pénzintézet sincs, magános annál kevésbé, amely vagy ki a hozzájuk folyamadókat képes lenne kielégíteni azonnal, hanem előjegyzik és hónapok, sőt még év is telik el addig, míg a hitelt igénybe venni akarók hitelhez jutnak" állapította meg Kádár Domokos 1877-ben az *Udvarhelyi Híradó* hasábjain.[25]

Székelyudvarhely első helyi hitelintézete az 1873-ban alapított Székelyudvarhelyi Zálogkölcsön Intézet és Betéti Pénztár volt,[26] a Székelyegyleti Első Takarékpénztár Részvénytársaság 1875-ben alakult, 1882-ben jegyezték be az Udvarhelymegyei Takarékpénztár Rt.-t. Ez utóbbi két helyi pénzintézet részt vett a Héjjasfalva–Székelyudvarhely vasútvonal építésének finanszírozásában.

A három említett pénzintézmény jövedelmezőnek bizonyult, s ha nem is voltak túlzottan tőkeerősek, azért a helyi és környékbeli igényeket ki tudták szolgálni, általában rövid lejáratú hiteleket nyújtottak, és összegyűjtötték a térség kis tőkepénzeit. Hosszú távon a székelyudvarhelyi érdekeltségű pénzintézetekből kettő volt sikeres, viszont „az 1901. év szomorú dátum a székelység s főleg Udvarhelymegye történetében. Ebben az évben bukott meg a Székelyegyleti takarékpénztár a lelketlen kezelés következtében és sodort több ezer székely családot veszedelembe…"[27]

A tárgyalt időszakban a helyi pénzintézetek mellett természetesen működtettek kirendeltségeket más, nagyobb hitelintézetek, és léteztek különböző kölcsön- és segélyezőpénztárak is, de ezek súlya elenyésző volt.

Urbanizáció, korszerűsödés

■ Az 1800-as évek utolsó harmadában az egészségügyi ellátás és beteggondozás lényeges átalakuláson ment át. A városokban korszerűsítették a kórházakat, újakat építettek, valamint több gyógyszertár is nyílt. Az 1870-es években Marosvásárhelyen országos, Csíkszeredában, Sepsiszentgyörgyön és Székelyudvarhelyen megyei kórházak működtek. Az 1880–90-es években Kézdivásárhelyen és Gyergyószentmiklóson is létesültek kórházak.

Kozma Ferenc a négy székelyföldi közkórház közül a marosvásárhelyit és a sepsiszentgyörgyit találta megfelelőnek, míg a csíkszeredait nem túl kedvező színben tüntette fel, és a vele összehasonlított székelyudvarhelyi intézmény „roskatag faház, elégtelen és silány berendezéssel, tarthatatlan állapotban" volt, a minisztérium 1877-ben be is akarta záratni.[28]

Az Udvarhely vármegyei új kórház terveinek elkészítésére 1885-ben írtak ki pályázatot, a kétépületes létesítmény 1887 szeptemberére készült el. Kezdetben a lakosok kórház iránti bizalma nem volt túl magas, főleg hogy a viszonylag közel levő Segesvár közkórháza sokkal színvonalasabb egészségügyi szolgáltatást nyújtott.[29] 1899-től dr. Imreh Domokos orvos-igazgató, szűkös anyagi forrásokból, fokozatosan modernizálta a kórház felszerelését és a szolgáltatások színvonalát. Ennek köszönhetően a lakosság bizalma megerősödött, az intézmény jelentős szakmai tekintélyre is szert tett.[30]

A múlt századfordulón Udvarhely „komótosnak, kimértnek, nagy megrázkódtatásoktól mentesnek tetszik […]. Ez a kisváros viszont merészen kacsingat a nagyvárosok, s főleg a főváros felé. Szeretné őket utánozni. […] Az emberek – felnőttek és fiatalok – már tovább láttak lakóhelyük tornyánál, hiszen utaztak, akár messzi tájakra is. De nemcsak ők, hanem hírük és alkotásaik is kijutottak a nagyvilágba. Semmivel sem voltak maradibbak, semmivel sem voltak lanyhábbak, mint metropoliszbeli társaik, csak másabbak, mert másabbak voltak viszonyaik, lehetőségeik" – fogalmazott Róth András Lajos könyvtáros-történész.[31]

A 20. század első évtizedében Udvarhely további lépéseket tett a modernizálódás útján. A távközlés új szenzációja, a „telephon" Székelyudvarhelyre is eljutott, 1904-ben a postahivatalba egy 100 előfizető kapcsolására alkalmas központot telepítettek,[32] majd Udvarhelyt bekötötték az országos hálózatba is. A század első éveiben a városi közvilágítást a házak falára szerelt 165 petróleumlámpa biztosította. A Ganz és Társa részvénytársasággal 1906-ban megkötött szerződés szerint a város hitelből épített villanytelepet, amit 50 évre bérbe adott a Ganznak, és a bérleti díjból törlesztette a felvett hitelt.[33] A munkálatok 1907 tavaszán elkezdődtek, az első próbavilágítást 1908. május 24-én tartották.[34]

A székelyföldi városok nagyrészt a kiegyezés kori építkezések során nyerték el a ma is ismert belvárosi arculatukat. Jelentős középületek létesültek, mint például Csíkszeredában a Megyeháza, a Törvényszék, a Római Katolikus Fúgimnázium új épülete, Sepsiszentgyörgyön a helyi iparosoknak szánt Bazár, a Református Kollégium, később a Kós Károly tervezte Székely Nemzeti Múzeum.

Az 1867–1914-es időszakban Udvarhelyen is addig elképzelhetetlen mértékű építkezés zajlott, reprezentatív egyházi, polgári és középületekkel gyarapítva a várost. A már akkor iskolavárosként számon tartott Székelyudvarhelyen az oktatási intézmények számának bővülése és a növekedő diáklétszám új, illetve kibővített iskolaépületeket tett szükségessé.

A református kollégium szűkössé váló épületét 1885–86-ban egy második emelettel bővítve egy klasszicizáló homlokzatú új épület jelent meg a városképben. A működését 1871-ben alkalmatlan helyszíneken elkezdő Állami Főreáliskola 1893-ban impozáns, neoklasszikus homlokzatú épületet kapott a Székelytámadt vár területén. A római katolikus fiúnevelde az 1892/1893-as tanévben kezdte el működését az új, neoklasszikus épületben. 1896-tól a református kollégium és az új katolikus gimnázium között egy újabb modern épület, a Mária Valéria Gyermekkert díszítette a Felső Piacteret.[35]

Az új vármegyeháza terve a millenniumra való készülődés jegyében zajló építkezési lázban valósult meg, Sztehlo Ottó tervei alapján 1895-ben kezdték el az építkezést. Annak ellenére, hogy az épület homlokzatán az 1896-os évszám szerepel, csak 1897-ben sikerült átadni a többféle stílusjegyet ötvöző, eklektikus középületet.

Székelyudvarhelyt a múlt század elején a szabályozatlan utcahálózat, a zsúfoltság, a terek hiánya és a nem megfelelő középületek jellemezték. A főtér is rendezésre várt, annál is inkább, mivel minden hivatal és intézmény ide volt zsúfolva. A közegészségügyi helyzeten sokat segített volna egy kiépített vízvezeték- és csatornahálózat, valamint ha sima, tisztítható kövezetű, szabályozott utcahálózata lett volna a városnak.[36]

Az első világháború kitörését megelőző néhány esztendőben még két nagyszabású építkezés zajlott a városban. A római katolikus egyház újabb építkezésbe kezdett, a szecessziós stílusú, monumentális méretű Főgimnáziumot 1910-ben fejezték be. A református kollégium eklektikus-szecessziós új épületszárnya 1910–1912 között készült el. Ezzel lezárult Udvarhely első világháború előtti történetében a nagy építkezések időszaka.

Oktatás, művelődés, társas élet

■ A korabeli székely városokban színvonalas iskolahálózat működött, az évszázados múltú katolikus és protestáns középfokú tanintézmények mellett a kiegyezés korában óvodák, elemi és polgári iskolák, főreáliskolák, tanítóképző, különböző szakiskolák kezdték el működésüket. Az iskolák szerepe, a települések méretéhez és lakosságának számához viszonyítva, főként Marosvásárhely, Székelyudvarhely és Székelykeresztúr, később Sepsiszentgyörgy esetében volt jelentős. Ezekben a helységekben több, nagy vonzáskörzetű középiskola működött, így a tanárok és a diákok aránya, illetve szerepe jelentős volt a helyi közösségekben.

Udvarhely az erdélyi felekezetek határvonalán helyezkedett el, eddig hatolt el a protestantizmus szelleme, hiszen a várostól keletre (Havasalja, Csík és Gyergyó vidéke) szinte teljesen római katolikus maradt. Valószínűleg a felekezeti sokféleség is hozzájárult ahhoz, hogy az amúgy szerény gazdasági erejű város jelentős oktatási-kulturális központtá válhatott az idők folyamán.

Székelyudvarhely várostörténetében mindig is kiemelt szerep jutott az iskoláknak. Évszázadokon át az 1593-ban alapított jezsuita iskolából kifejlődő római katolikus gimnázium és az 1670-ben Bethlen János kancellár támogatásával létrejövő református kollégium határozta meg a város és vonzáskörzete művelődési életét. 1871-től kezdte meg működését az Állami Főreáliskola. A másfajta értékvilágot képviselő, távlati lehetőségeket biztosító iskola tanárai újszerű, Udvarhelyen addig szokatlan szellemiséget vittek be a köztudatba. A város és környékének iparosai számára az 1893-ban létesített Állami Kő- és Agyagipari Szakiskolában zajlott színvonalas szakoktatás. A fenti intézmények mellett 1880-tól az Alsófokú Iparos és Kereskedelmi Iskola, 1884-től az Állami Polgári Leányiskola, valamint több állami és egyházi elemi iskola is működött.

Ennyi oktatási intézmény létezett a tárgyalt időszakban, miközben Székelyudvarhely lakossága 1870-ben még csak 4376 fő volt, és 1910-re sem sokkal haladta meg a 10 000-es lélekszámot. A város társadalmában tehát a ta-

nárok és diákok jelentős arányt képviseltek, jelenlétük érdekes és értékes tényező volt Székelyudvarhely életében.[37]

Ez azonban nem volt egyedülálló udvarhelyi sajátosság. A 19. század elején az erdélyi lakosság többségének a kultúrát főként a hagyományos népi kultúra jelentette. Az urbánus jellegű kultúra lassan, először a nagyobb városokban jelentkezett, onnan vette át a vidék. Székelyföldön sokáig az iskolák töltötték be a közvetítő szerepet, az első, kimondottan művelődési intézmények a 19. században jelentek meg.

Idővel a székely kisvárosokban is kezdett kialakulni egy polgári középosztály, gyökeret vert a polgári kultúra, ami egy új életstílus megjelenésével járt. Ezekbe a városokba ennek az életmódnak bizonyos jelenségei később és vidékies formában hatoltak be, de az ország más városaihoz hasonlóan itt is történt egyfajta mentalitásváltás. A művelődési élet igénnyé vált, megszűnt az iskolaközpontúsága, a társas élet, az ismeretterjesztés és az önművelés egybefonódott az egyleti életben. A jelenség mértékét mutatja, hogy a 20. század elején Marosvásárhelyen 41, Sepsiszentgyörgyön 27, Csíkszeredában 10, Kézdivásárhelyen 9 helyi önkéntes egyesület, egylet működött.[38]

Székelyudvarhelyen egy 1895-ben kiadott emléklap alapján „Casino", EMKE, Nőegylet, Polgári Dalegylet, Iparos Önképző és Betegsegélyező Egylet, Udvarhelymegyei Általános Népnevelési Egylet, Polgári Olvasókör, az éppen alakuló Színpártoló Egylet, illetve a Kereskedő Ifjak Olvasó Egylete működött. Működedvelő művészeti csoportok, mint például a Dalár Egylet (a későbbi Székely Dalegylet) vagy a Polgári Szimfonikus Zenekar, már korábban léteztek, de a működedvelő színjátszás is ebben az időszakban kezdett kibontakozni.[39]

A korabeli lapoknak meghatározó feladat jutott olvasóközönségük ízlésvilágának alakításában. Kozma Ferenc a postahivatalok közreműködésével összeállította azoknak a hírlapoknak és folyóiratoknak a listáját, amelyeket 1877 második félévében kézbesítettek ki Udvarhely vármegye területén. E szerint 417 példányban 38-féle politikai, 27 példányban 8 fajta divatlap, 80 példányban 7-féle szépirodalmi-humoros, 33 példányban 5-féle gazdasági, 33 példányban 4-féle egyházi lap került kézbesítésre.[40]

1872 és 1918 között Székelyudvarhelyen 9 hetilap, 8 szaklap, folyóirat jelent meg. Közülük az 1877-ben, majd 1898 és 1918 között kiadott *Udvarhelyi Híradó*, valamint az 1895-ben *Székely-Udvarhely* néven induló, majd többször is névváltozáson (*Székely Újság*, *Székelyország*, *Székely Hírek*) átmenő, 1922-ig fennálló lapok bizonyultak a legállandóbbaknak.

Ezek a lapok teret biztosítottak a helyi tanároknak, ügyvédeknek, hogy kifejthessék álláspontjukat közérdeklődésre számot tartó témákban. A 20. század elején gyakran jegyeztek vezércikket a kor vezető politikusai: Bánffy Dezső, Andrássy Gyula vagy Ugron Gábor. A lapokban megjelenő, nem mindig színvonalas írások mellett az akkori magyar irodalom kiváló alakjai, Benedek Elek, Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Herczeg Ferenc munkái is helyet kaptak, de igazán modern irodalom csak elvétve fordult elő. Az újságokban megjelenő színikritikákban viszont igazi műértőként elemezték és bírálták a városban látható előadásokat.

Az 1870-es évektől felerősödött a városi polgárság körében a működedvelő színjátszó mozgalom, de gyakran látogattak a városba vándorszínházak is. Az 1900-tól bevezetett kerületi rendszer alapján Székelyudvarhely először az 5., majd a 1. erdélyi színikerületbe sorolódott, és megegyezés alapján évente kétszer jöttek

társulatok, általában 3-5, ritkábban 6 hétre. Az átszervezés nem eredményezett lényegi változást sem a repertoárban, sem a színészi munkában, ezért Székelyudvarhely színházlátogató közönsége kezdett elpártolni, annyira, hogy a város 1910-ben kimaradt a színházkerület városaiból.[41] A városnak nem volt színházterme, a közönség változó helyszíneken, egyebek mellett vendéglőben, a kollégium udvarán, a Budapest szálloda nagytermében, a városházán vagy a vármegyeháza dísztermében tekinthette meg az előadásokat. Ilyen körülmények között az igényesebb színházak elkerülték vagy ritkábban látogatták Udvarhelyt.

Szórakozni azonban egyéb módon is lehetett. Télen a városi jégpályát főleg a hölgyközönség látogatta (valószínűleg inkább társadalmi tér mivolta, mintsem a sport miatt).[42] A farsang időszakában egymást érték a különböző intézmények, egyesületek báljai, estélyei és mulatságai, amelyeken elsősorban a helyi elit vett részt, amelynek lehetősége nyílt, hogy elkápráztassa az ott szórakozó közönséget.[43] Az év további részében is szerveztek jótékonysági fillérestélyeket, iparos és iskolabálokat vagy majálist.

Az üdülés, a természetjárás szintén új jelenségnek számított ebben a korban. A divatos üdülőhelynek számító Tusnádfürdő, Előpatak, Borszék, majd később Szováta a helyi viszonyokhoz képest színvonalas szolgáltatásaival külföldi vendégeket is odacsábított. Kirulyfürdőn vagy Korondon a szerényebb igényű kikapcsolódni vágyókat várták. A székely városoknak megvolt a „saját" kirándulóés fürdőhelye is: pl. Sepsiszentgyörgynek Sugásfürdő, Csíkszeredának Zsögöd, Székelykeresztúrnak Sóskút vagy Marosvásárhelynek Marosszentgyörgy. A dualizmus korában felgyorsuló székelyföldi polgárosodás megváltoztatta az udvarhelyi és környékbeli fürdők arculatát is. Az 1800-as évek elején még csak gyógyászati célokra használt fürdőhelyek a század második felében már üdülő- és szórakozóhelyek is lettek, alkalmazkodva a fürdővendégek megváltozott igényeihez.[44]

A Székelyudvarhelyről omnibusszal is megközelíthető Szejke népszerű volt, mivel gyógyhatása több betegségre (pl. hűlés, köszvény, sorvadás, szélhűdés stb.) is enyhülést adott. 1871-től kezdődően Orbán Balázs egy színvonalas gyógy- és üdülőhellyé alakította át a fürdőt. Ebben az időszakban az Udvarhelyhez aránylag közel levő Homoródfürdőt alig említik mint fürdőhelyet. Jellemzően a gyógyulni vágyók keresték fel, illetve a megyei „intelligencia" találkozóhelyeként tartották számon, de távolabbi vidékekről is érkeztek pihenni, gyógyulni vágyók.[45]

Az udvarhelyiek a fenti két üdülőhely mellett akár a városban is járhattak fürdőre. Székelyudvarhelyen is léteztek olyan gyógyhatású források, amelyeket az idők folyamán tulajdonosaik többé-kevésbé kiépítettek, mint pl. a Solymossy Sóskertet vagy a Gergely-féle Sósfürdőt.

Székelyudvarhely fő ütőere, a forgalmas Kossuth utca épületeivel a korabeli nagyvárosok képét idézte, és a hétköznapi társas élet meghatározó helyszíne volt. A többnyire egyemeletes polgári házak földszintjén sorakoztak a város nagyobb üzletei, de voltak itt pénzintézetek, nyomdák és vendéglők is. A fák szegélyezte széles és aszfaltozott járdákon találkoztak és sétálgattak a „boldog békeidők" estéin a városi polgárok és hölgyek. A Kossuth utca közepén volt a Budapest szálloda, vendéglő és kávéház, amely az idők folyamán többször is átépült, azonban folyamatosan a város társasági-művelődési életének kulcspontja maradt. Az egymást váltó tulajdonosok igyekeztek mindent megtenni, hogy a vendégek jól érezzék magukat: a kávéházi élet az udvarhelyiek szokásainak része volt. A korabeli (némiképp önirónikus) csíkszeredai mondás szerint „a

szentgyörgyiek mulatnak, a gyergyóiak üzletelnek, az udvarhelyiek kávéznak, a szeredaiak körben szaladnak és fortyognak”.[46]

Összegzésként elmondhatjuk, hogy 1867 és 1914 között Székelyudvarhely történetének egyik legdinamikusabb korszakát élte. A folyamatosan növekvő népességű, rendezett tanácsú vármegyeközpontban székelyföldi mértékkel mérve számottevő modernizációs folyamatok indultak be. Megőrizte, sőt bővítette a térségben betöltött központi funkcióit, a vámháború, a késői vasúti csatlakozás és a szerény gyáripar ellenére a kisiparos-kereskedő jellegű városka Székelyföld egyik meghatározó gazdasági centruma volt. Megmaradt iskolavárosnak, és pezsgő kulturális-művelődési életet tudhatott magáénak. Mérsékelt anyagi helyzetéhez képest olyan infrastrukturális fejlesztéseket végeztek, amelyekkel érezhetően nőtt Székelyudvarhely urbanizációs szintje és ezáltal a város polgárainak életminősége. Ez a fejlődési ív az első világháború kirobbanásával megtorpant, majd a háborút követően egy teljesen új helyzetben folytatódott a város története.

JEGYZETEK

1. Egyed Ákos: *Az erdélyi magyarság történetéből. 1790–1914.* Kvár, 2004. 96.
2. Egyed Ákos: *A székelyek rövid története a megtelepedéstől 1918-ig.* Csíkszereda, 2006. 261–263.
3. A témakörről részletesebben lásd Novák Károly-István: *Azok a boldog békeidők Székelyudvarhelyen.* Székelyudvarhely, 2011.
4. Novák Károly: *A székelyudvarhelyi iparosság helyzete a XIX–XX. század fordulóján.* In: *Areopolisz.* IV Székelyudvarhely, 2004. 151–152.
5. Fodor László: *Adatok a székelyudvarhelyi céhek bomlásának kérdéséhez.* In: *A székelykeresztúri múzeum emlékkönyve.* Tanulmányok, közlemények. Csíkszereda, 1974. 183–188.
6. Kádár Domokos: *Hanyatló iparunk védelmében.* Udvarhelyi Híradó (UH) I. (1877. május 5.) 18.
7. UH VI (1903. július 5.) 27.
8. Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció.* Kvár, 2002. 112–114. (a továbbiakban Egyed 2002)
9. Pál Judit: *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914.* Csíkszereda, 2003. 207–208. (a továbbiakban Pál 2003)
10. *A marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése kerületének közgazdasági viszonyairól az 1895-ik évben.* Marosvásárhelyt, 1896. 107–122.
11. Barabás Endre: *Udvarhely vármegye közgazdasági leírása.* Bp., 1904. 35–38.
12. Róth Edith: *Százéves az állami kő- és agyagipari szakiskola.* Székelyudvarhely, [1993] 5–7.
13. Spaller József: *Iparos osztályunk.* In: *A székelyudvarhelyi M. Kir. Áll. Kő- és Agyagipari Szakiskola V-ik értesítője az 1899–1900. tanévről.* Székely-Udvarhelyt, 1900. 7.
14. Pál 2003. 649.
15. Király László: *Általános és egyedi vonások Székelyudvarhely ipari fejlődésében 1872–1914.* I. fokozati dolgozat. [1981] 40–42.
16. UH VI. (1903. augusztus 2.) 31.
17. Székely-Udvarhely (SzU) XI (1905. január 22.) 7.
18. UH X. (1907. február 2.) 5.
19. László Gyula: *Iparra székely! Előtted a jövő.* SzU XV. (1909. február 4.) 10.
20. *A háziipar alkonya.* UH XVII. (1914. március 1.) 9.
21. Sonkoly Gábor: *Vásárok, vásárkörzetek és városok Erdélyben 1820-ban.* Korall IV. (2003) 11–12. sz. 22.
22. Pál 2003. 227–245.
23. Pál 2003. 279.
24. Kozma Ferencz: *A Székelyföld közgazdasági és közmívelődési állapota.* Bp., 1879. 326–329. Részletesebben lásd Nagy Róbert: *Fejezetek Székelyudvarhely XIX. század végi és XX. század eleji urbanisztikai fejlődéséből.* In: *Areopolisz.* V. Székelyudvarhely, 2005. 235–240.
25. Kádár Domokos: *Az uzsoratörvény és még valami.* UH I. (1877. február 24.) 24.
26. Egyed 2002. 127.
27. Barabás Endre: i. m. 54.
28. Kozma Ferencz: i. m. 114–116.
29. Vofkori György: *A székelyudvarhelyi kórházról.* In: *Areopolisz.* I. Székelyudvarhely, 2001. 192–193.
30. UH XI. (1908. április 19.) 16.
31. Róth András Lajos: *Századfordulós hangulat egy erdélyi kisvárosban és meglepő aktualitásai.* Székelyföld VII. (2003. október) 10. 73.
32. UH VII. (1904. július 10.) 28.
33. Péter Attila: *Volt egyszer egy villanytelep. A székelyudvarhelyi villanytelep története.* Székelyudvarhely, 1998. 6–18.
34. UH XI. (1908. június 21.) 25.
35. Vofkori György: *Székelyudvarhely. Várostörténet képekben.* Kvár, 1998. 51, 63–64, 103.
36. Szobotka Rezső: *Székelyudvarhely rendezéséről* (Lyczeumi előadás). In: UH. XIV. (1911. február 12.) 7.

37. Novák Károly-István: *Nevelési problémák Székelyudvarhely dualizmus kori közoktatásában.* Magiszter 07 (Tavasz) V. 1. 40–50.
38. Pál 2003. 498–504.
39. Hermann Gusztáv: *Székelyudvarhely művelődéstörténete.* Buk., 1993. 120–122.
40. Kozma Ferenc: *Udvarhelymegye közoktatás- és közmivelődésügyi állapota.* UH I. (1877. szeptember 29.) 39.
41. Hermann Gusztáv: i. m. 148–163.
42. *Élet a jégen.* UH I. (1898. január 23.) 4.
43. UH I. 1898. január-februári lapszámok
44. Novák Károly-István: *Fürdők a dualizmus kori Székelyudvarhelyen és környékén.* In: *Areopolisz.* V. Csíkszereda, 2005. 176–177.
45. Zepeczaner Jenő: *Fürdők a Hargita nyugati oldalán a dualizmus korában.* Korunk 20. évf. (2009. augusztus) 8.
46. Zepeczaner Jenő: *Udvarhelyszék-Székelyudvarhely város.* Erdélyi magyar restaurátor füzetek 2. Székelyudvarhely, 2002. 10.

NAGY BOTOND

KÖZSÉGEK HÁZTARTÁSAI A DUALIZMUS KORI HÁROMSZÉKEN

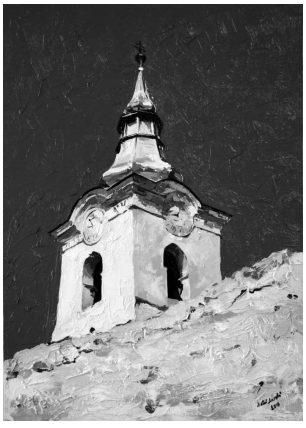

A közegészségügy fejlesztése is ebben a korszakban vett nagyobb lendületet. A bábák szakképzése az 1860-as évek elején elkezdődött, a Főkormányszék erre a célra ösztöndíjat alapított, amit évente néhány háromszéki asszony is igénybe vehetett, akik nem rendelkeztek oklevéllel, a szék főorvosa előtt vizsgát kellett tenniük.

■ Az önkormányzatiság alapegysége, a község szintjén igyekezünk vázlatosan szemlézni, hogy milyen arányban támaszkodott a helyi anyagi forrásokra az a szándék, amely a közszolgálatok színvonalának emelését, egyúttal az államstruktúra szilárdítását és végeredményben az általános életminőség jobbítását vette célba – illetve milyen mértékben volt ehhez szükség külső támaszra. A forrástípus, amire a leginkább támaszkodunk, a községek éves költségtervei és zárszámadásai, ezeket pedig a törvényhatósági bizottság jegyzőkönyveiből emeltük ki, ahova a községek jóváhagyásra beterjesz-tették.[1] A késő dualizmus kori területi fejlettségi egyenlőtlenségek községi szintű vizsgálatának eredményei megközelítőleg három évvel ezelőtt kerületek be a tudományos vérkeringésbe. Demeter Gábor a községek közötti vagyoni egyenlőtlenségeket az 1909-es évi egy főre jutó közvetlen adókkal, az egy főre jutó települési vagyonnal, az egy főre jutó tiszta földjövedelemmel, illetve ezek összevetéséből származó hányadosait bemutató kartogramokon elemzi. A települési vagyon fogalma kétségtelenül a községi leltári vagyon (stock) elnevezésű forráson alapszik, ugyanakkor Demeter megjegyzi, hogy a településszintű összjövedelmi kimutatások – ami alatt kétséget kizáróan a községi éves költségvetéseiket és zárszámadásokat érti (flow) – hiányában folyamodott ehhez az eszközhöz. Továbbá tisztázza,

Készült a NKFI 128848 sz. Székely önépítés a 19–20. században c. program támogatásával.

hogy egyik mutató sem lehet azonos az egyén anyagi helyzetével, de képet nyújt az egyént beágyazó közösség lehetőségeiről, illetve következtetni enged a települési jövedelem használhatóságára vonatkozóan, mivel ezek tartalmazták a pótadóból származó bevételt is, amelyet egyes községek a folyó kiadások fedezésére voltak kénytelenek kivetni, míg mások esetében külön feladat ellátásához jelentett ez többletforrást.[2] Megállapításának helyességét nem vitathatjuk, de jelezni kívánjuk, hogy a községi pótadó céljaira vonatkozóan általánosabb jellegű következtetéseket levonhatunk akkor is, ha minden község minden egyes éves költségvetésében és számadásában nem választhatjuk szét az abszolút szükségeset az afelettitől, sőt előrebocsáthatjuk, hogy míg az általunk vizsgált korszak elején a pótadózás alig volt gyakorlatban, a nagy háborút megelőző években már elterjedt volt, és a két válfaja egymással szimbiózisban létezett.

A közigazgatási rendszer országos szintű egységesítését követően, a községek éves összesített költségvetési és számadási adatai alapján, három jól körülhatárolható szakaszt különböztethetünk meg, sajátos jegyekkel a bevételi és kiadási tételeket, illetve ezek volumenét illetően.

1. sz. diagram: Háromszéki községek (beleértve Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy városokat) éves költségvetéseinek főösszege (korona)

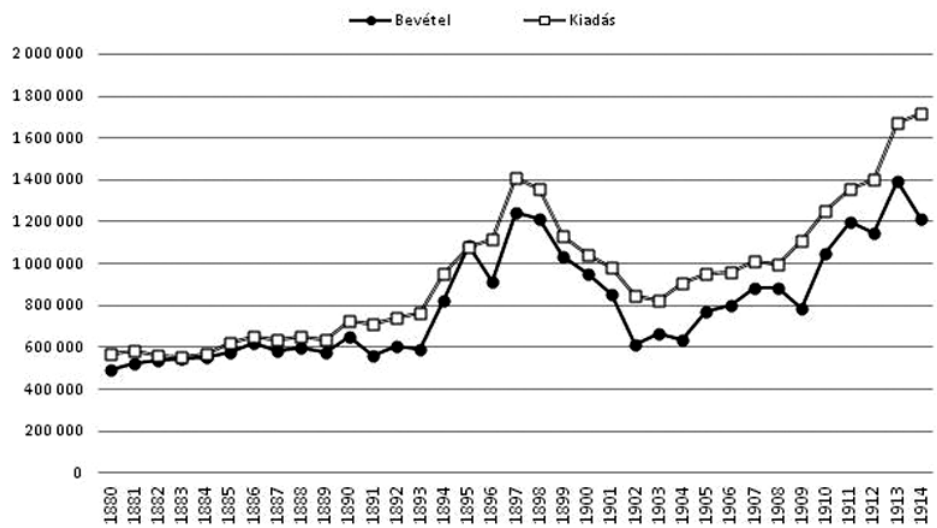

Az első szakasz a megyésítés utáni évektől nagyjából az 1890/1891-es évig terjedt, erre jellemző a lassú növekedés mind a bevételi, mind a kiadási oldalon. A második időszak az 1891–1902. évek közé helyezhető, ez idő alatt gyors növekedés és gyors visszaesés figyelhető meg, a hullám taraja pedig az 1896-es, azaz a Millennium éve körül tetőzött. A harmadik időintervallum az 1902-es hullámvölggyel kezdődik, sajátossága a markáns növekedés, ami korábban nem tapasztalt csúcsra jár, egészen a nagy háború első évéig (ameddig a számadatok megbízhatóan nyomon követhetők). Közös karakterisztikája a teljes időszaknak, hogy a költségtervek összesítve, kevés kivétellel hiányt mutattak, aztán pedig a számadások általában többletbevételt könyveltek el. Ennek okait, illetve a községeknek a felsorolt korszakokra jellemző haszonszerzési és költekezési gyakor-

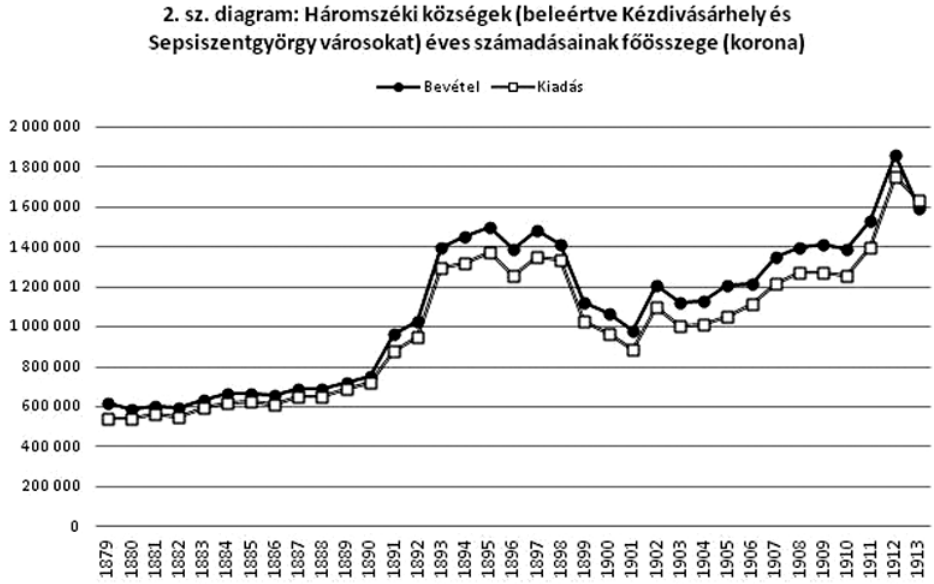

latát a következőkben vetjük vizsgálat alá. Előrebocsátjuk, hogy a fentiekben behatárolt első időszak bevételeinek súlypontját Háromszéken a regálékból származó jövedelmek adták, ami az általunk vizsgált időszak legelején már konszolidált, jól működő rendszernek számított. Előzménye, hogy az 1848-as forradalmi kormány kihirdette a jobbágyfelszabadítást, majd a neoabszolutista rendszer életbe léptette a közteherviselést. A jobbágyfelszabadítás hatásán tompítani szándékozott a forradalmi jogalkotás, amit később az osztrák kormányzat helyben is hagyott: a földesurak megőrizték addigi legbiztosabb jövedelemforrásaikat. „A korcsma jog és egyéb kisebb királyi javadalmak (regálék) eddigi birtokosaik használatában hagyatnak."[3] Ugyanakkor, az utóbbi reform nyomán megszűnt a székelység szabad (adómentes) pálinkafőzési joga. E két intézkedésnek hatásaként megindult a szelekció (azaz sokan felhagytak a főzéssel, míg mások, akik adózás mellett vállalták ezt a tevékenységet, pénzbeli nyereséget is akartak látni belőle) és a piacosodás (az 1850-es évek adminisztrációjának nyomására a székelyek egyéni italmérési jogukról lemondtak, illetőségi településük közköltségeinek fedezésére). Az Erdélyben 1854-ben kihirdetett polgári törvénykönyv megnevezte a birtokosságot mint entitást, amelyet településen belül a közföldek (erdő és legelő) mellett a regálék jogos tulajdonosaivá tett. Ennek hatására ébredt öntudatra néhány birtokosság, például 1864-ben a megközelítőleg harminc italmérési jog haszonbérletének megújítása alkalmából két község (Bölön és Nagyajta) birtokossága nevezte meg magát a juss tulajdonosaként, amit a politikai község számára (feltételekkel) átengedett – a következő évben már tízen jelezték ezt a tényállást.[4] Ennek ellenére, főként az 1871-es községi törvény rendelkezéseinek eredményeképpen a politikai község maradt a regáléjövedelmek haszonélvezője, bár szórványosan a birtokosságok részéről később voltak komolyabb próbálkozások, hogy megkaparintsák azt.[5] Egyed Ákosnak a rendi korszak végére érvényes tipológiája szerint Háromszéken a vegyes falvak (határőr-úrbéres) voltak számszerű fölényben, ami a polgári éra költségvetéseiben is híven visszatükröződött.[6] Az 1880-as években a legtöbb község legjelentősebb bevételi tétele az italmérés haszonbérbe adásából származott, azonban itt is nagy szó-

rás figyelhető meg, ami nagyrészt a földrajzi tényezővel magyarázható: egy zsákfalu jóval kisebb bevételt könyvelhetett el, mint egy forgalmas út mentén elhelyezkedő, illetve vásártartó (pl. Barót, Uzon, Nagyborosnyó), vagy ez még tetőződhetett azzal, hogy fürdőhely is volt az illető település (Kovászna). Ugyanakkor a megyésítés nyomán több volt úrbéres falu is Háromszék vármegye kötelékébe került – ahol a volt földesúr a regálék egy kisebb részét bocsátotta a politikai község rendelkezésére –, vagy önállóvá váltak telepítványfalvak, melyek ilyesféle jövedelmekből nem részesültek, azokat az anyaközségek élvezték (Szitabodza, Bodzaforduló, Sósmező). Az italmérési jog haszonélvezete az 1888-ban szentesített törvénycsomag hatására szűnt meg, azon év nyarán és őszén a haszonbérlők tömegesen mondták fel érvényben lévő szerződéseiket.[7] Szintén a regálék körébe tartozott a vadászati jog, aminek a hasznosítása már az 1870-es évektől széles körben elterjedt, és egészen a nagy háborúig fennmaradt, ám ez jelentéktelen bevétellel kecsegtetett.[8] A vásárvámból származó bevételek már lényegesen jelentősebbek voltak, a heti és országos vásártartási joggal rendelkező községek költségvetési/számadási főösszegei kiemelkedtek a mezőnyből, az 1860/1870-es évektől kezdődően a városokhoz hasonlóan Barót, Nagyborosnyó, Uzon, Kovászna, Alsócsernáton jóváhagyott tarifával rendelkezett a kirakodó-, illetve a baromvásárra.[9] Hídvám haszonélvezője csupán két polgári község volt, Illyefalva (1/4) és Aldoboly (1/4), amelyek a Brassó-vidéki Szászhermánnyal (1/2) közösen tartottak fenn az Olt folyón átívelő hidat. Ezt a közúti műtárgyat 1885-ben váltotta meg a törvényhatóság, és vette kezelésbe, miután újjáépítési költségei magasabbnak bizonyultak a belőle származtatható haszonnál.[10]

Az 1880-as években a birtokosság és politikai község között állandó alku tárgyát képezte a közös erdő üzleti célú kihasználása. Ez a tétel általában a költségvetési hiány pótlására, kisebb részben a rendkívüli kiadások fedezésére szolgált, ám egyes településeken állandó jellegűvé vált. A korábbi évtizedhez hasonlóan a községi elöljáróságok általában csak a hiányzó összeg erejéig adtak el szálfákat – legyen szó a folyó költségvetésről vagy beruházásról –, illetve kidőlt és pusztulásnak indult száraz fákat értékesítettetek, esetleg a kézműipar számára fontos cserkéreghántást adták bérbe – a gyakorlatot viszont idővel egyre több község magáévá tette. Kétség nem férhet hozzá, hogy a falu birtokossága tartotta vissza a döntéshozókat attól, hogy ebből nagyobb üzleteket bonyolítsanak olyan korban, amikor a piaci igény a fára egyre növekedett. Ugyanakkor a felsőbb szakhatóság is a nagyobb mérvű vágást üzemtervhez kötötte, amire pedig a községek vonakodtak áldozni, azzal az indokkal, hogy rövidesen úgyis az arányosítás során megalakuló közbirtokosság tulajdonába megy át az erdő.[11] A haszonszerzés egy másik válfaja ezen a téren a rovatolás alkalmazása volt, ami ugyanekkor kezdett nagyobb teret nyerni (bár szórványosan korábban is felbukkant), és úgy tűnik, hogy az arányosítást megelőzően mint utolsó haszonszerzési lehetőséget ragadták meg a községi elöljáróságok. Annak ellenére, hogy számos helyi jellegzetesség megfigyelhető a községi rovatalozásban, közös jellemző, hogy az *erdőrovatal*t vagy a *fataxá*t az adott település minden családfőjére kivetették vagyoni osztályzat szerint. A legeltetési, illetve az apaállattartási rovatallal az állattartó háztartásokat sújtották a tenyésztett állatok száma alapján, végeredményben itt is vagyoni osztály szerint. A községi költségvetésekben a rovatalokból származó bevétel súlya az 1880-as évek végén és az 1890-es évek elején volt a legjelentősebb, majd néhány kivételtől eltekintve fokozatosan csökkent, amint az arányosítás mind több helyen végbement.[12]

A községi pótadó alapját az adott településen kivetett egyenes állami adó összege képezte, ennek eredményeként a lakosságon nem volt annyira egyenletesen szétteríthető, mint a rovatal, az állami közterhet nem viselők relatíve népes tábora a község iránt is mentesültnek számított. A megyésítés előtti Háromszéken elsőként ezt a telepítvényfalvakban alkalmazták, illetve azokon a településeken, ahol az úrbéresség nagyobb súlya volt, és a regáléjogokhoz a hozzáférésük korlátozottabb volt – előbbiek ráadásul a legjelentősebb adónemre, a földadóra nem is vethettek ki pótadót, mivel területük nem saját telekkönyvön szerepelt.[13] Ez az adónem a volt Felsőfehér vármegyétől Háromszékhez csatolt volt úrbéres falvakban volt általános, majd a közszolgálatok költségeinek növekedésével fokozatosan teret nyert, mind több, a volt székhez tartozó községben kénytelenek voltak alkalmazni. Az 1881. évre összesen húsz olyan költségtervet hagyott jóvá a megye közgyűlése, amelyben pótadó szerepelt – ezek közül hét székely, nyolc volt úrbéres község volt és öt telepítvény –, a súlyos eladósodottsággal küszködő Polyán község korábbi határozatát pedig a túl nagy teher (90%) és ennek okán benyújtott fellebbezések miatt utasította vissza.[14] A pótadó elterjedtsége és súlya fokozatosan növekedett, azonban a vizsgált első szakaszban még nem vált dominánssá, arra akkor került sor, amikor a politikai község és közbirtokosság szétvált, és előbbi entitás már nem élvezhette utóbbi jövedelmeit.

A községi háztartás bevételeit még pótolta az ingatlanok haszonbérbe adása, ami ott volt jövedelmezőbb, ahol szolgabíróság és járásbíróság székelt, illetve a hivatal részére bérbe adható épületek mellett a vásárnapokon kívüli nagyobb kereskedelmi forgalom indokolttá tette állandó boltok építését és hasznosítását is. A leginkább elterjedt bevételi tétel azonban általában a település magjától távol eső kaszálóterületek hasznosítása volt, ami birtokossági vagyont képezett, és szerényebb jövedelmet hozott. Számos községnek volt kisebb-nagyobb tőkepénze, amit különböző módokon halmozhatott fel: az 1854-es állami kölcsön kötvényei, községi törzsvagyont képező ingatlan eladása vagy az éves számadási többlet tőkésítése. Az első szakaszra jellemző, hogy ezeket az összegeket bizalmi alapon vagy kezes mellett kölcsönadták a falu lakosainak, a befolyó kamat pedig az éves költségvetés rendes bevételi oldalát gyarapította. A gyakorlat jelentős volumenű, sokszor behajthatatlan kinnlevőségeket eredményezett, a telekkönyv bevezetése után pedig a törvényhatóság mindinkább jelzálog melletti kikölcsönzésre szorította a községeket, így az effajta „hitelintézetek" működése mind nehézkesebbé vált, a később megalakuló közbirtokosságok pedig többször bejelentették igényüket ezekre a pénzekre.[15]

Az első időszakban a községi háztartás kiadási oldalán a legnagyobb volumenű tételt kétségtelenül a közterületekre (erdő, legelő) kirótt egyenes állami adó képezte. E teher viselése és adminisztrálása ellentételezéseként ruházták át a birtokosságok a polgári községre a regálébevételeket, az egyezség nyomán pedig aránylag jól működő rendszer jött létre. Az együttműködés akkor kezdett akadozni, amikor az italmérési bevételek már jócskán meghaladták az adóterheket. A következő tételt a bérek képezték. A községek önállóan (nagyközségek) vagy körökbe csoportosulva kellett előteremtsék a jegyző bérét és egyéb illetményeit. Ugyanakkor ebben a korban az elöljáróság (bíró, albíró, pénztáros/adószedő, közgyám és esküdtek) és szolgaszemélyzet (éjjeliőr, erdőőr, mezőőr, küldönc stb.) állandó fizetett apparátust képezett, szabályrendeletben meghatározott feladatokkal és javadalmazással, amelynek összetétele és mérete többnyire követte a település teherbíró képességét. A nagyobb mérvű kiadások sorába tartozott az iskola működtetése is, attól függetlenül, hogy az felekezeti vagy községi fenntar-

tásúként szerepelt. Ezen a téren a politikai községeknek az egyházközségekkel való szoros együttműködése figyelhető meg, felekezettől függetlenül, előbbi testület általában pontosan meghatározott terheket vállalt, sőt számos más kérdésben is utóbbi entitás kegyuraként viselkedett. Az iskolai pótadó ebben az időben csak szórványosan bukkant fel, elsőként az 1876-ban csatolt volt úrbéres falvakban.[16] A közigazgatás és oktatás terén a községi terheket tovább növelte a jegyzői, illetve a tanítói nyugdíjpénztár létrehozása. Előbbit 1872-ben kezdeményezte a szék törvényhatósági bizottsága, ami két év múlva működőképes lett.[17] Ezzel a lépéssel Háromszék megelőzte az országos átlagot, mivel a Belügyminisztérium csak 1884-ben kötelezte a vármegyéket, hogy intézkedjenek ebben az ügyben.[18] A szabályrendelet szerint a jegyző fizetésének 10%-át, a nagyközségek és a körjegyzői csoportok egyenként 30 forint (60 korona) összeget voltak kötelesek évente fizetni a nyugdíjpénztárba, amelynek tőkésítése 1885-ben indult el.[19] Hasonló képlet alapján működött a tanítók megyei nyugdíjpénztára is, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1880-ban rendelte el ezek létrehozását, a községi költségvetésekbe való hozzájárulást pedig három évvel később vezették be általánosan, a tőkésítés akkor vette kezdetét.[20]

A közegészségügy fejlesztése is ebben a korszakban vett nagyobb lendületet. A bábák szakképzése az 1860-as évek elején elkezdődött, a Főkormányszék erre a célra ösztöndíjat alapított, amit évente néhány háromszéki asszony is igénybe vehetett, akik nem rendelkeztek oklevéllel, a szék főorvosa előtt vizsgát kellett tenniük.[21] A bábák javadalmazásában sokáig nem vettek részt a községek, ám azok csak hatóságilag megszabott díjat kérhettek szolgáltatásaikért. Szórványosan az 1880-as évek derekától megjelennek községi költségvetésekben, később az éves fizetésük állandósult. Orvosok csak járások szintjén működtek az 1870-es évek derekán, ők a fizetésüket a széki költségvetésből kapták, a községek az 1870-es évek végén megalakult körorvosi állomások fenntartásához kellett hozzájáruljanak. A körorvosi fizetéseket egy erre a célra létrejött megyei pénztár folyósította, a községek a rájuk eső részt oda fizették be.[22] A községekre hárult a vagyontalan lakosok kórházi ellátási díjának megtérítése is, ennek gördülékenyebbé tételére jöttek létre az ún. *községi szegényalap*ok 1874 nyarán, feltőkésítésük részben községi hatáskörben történt.[23] A sepsiszentgyörgyi Ferenc József közkórház fenntartásában szintén szerepet játszottak a települések, amelyek „táncvigalmi díj" címen voltak kötelesek éves fix összeget folyósítani.[24] Mindkét intézmény az országos szintű betegsegélyezés bevezetésével vált okafogyottá, 1898-tól kezdődően.

A gazdasági élet terén is számos anyagi teher képződött, az általános gazdasági teljesítmény javítását célzó kormányzati igyekezetek ezeket csak növelték Az egyik legfontosabb gazdasági ágazat az állattenyésztés lévén, a megfelelő nemzőképességű apaállatok beszerzése, illetve tartása széleskörű összefogást igényelt a falu lakossága részéről, a legtöbb településen mindez a községi kasszát terhelte. A szarvasmarha-tenyésztés az agrárminisztérium vizsgálata szerint 1874-ben meglehetősen fejletlen állapotban volt, 1882-ben is, az állami kerületi állatorvos vizsgálata szerint kevés volt a tenyészbika a tehenek számához mérten, amire az egyedszám növelését javasolta a községek számára, illetve kedvezményes vásárlás lehetőségét a tordai bikatelepről.[25] A vármegyei irányelvek szintén az állományjavításra fektették a hangsúlyt, a szarvasmarha- és sertéstenyésztés terén.[26] A vételár mellett egy bika egynapi tartási díja 0,50 forint (1 korona) körül mozgott, ami éves szinten, több egyed esetén (1 bika/60 tehén volt javasolt) ez több száz forintos költségigényt jelentett.[27] A rendes őszi és tavaszi állat-

egészségügyi vizsgálatok költségei, illetve járvány esetén tett intézkedések tovább szaporították ezeket a kiadásokat.[28] Az 1879-es erdészeti törvény alapján a kormány és törvényhatóság között egyezség jött létre, hogy Háromszék vármegye területén 25 évre az erdők kezelése a községek hatásköréből a hatósági szakfelügyelet (állami erdészet) fennhatósága alá megy át.[29] 1883-ban létrejött egy erdőgondnoksági díjakat kezelő vármegyei pénztár, ahova a községek utalták a rájuk kirótt összegeket.[30]

A második időszak kiindulópontja, a bevételek terén, a regálék állami kézbe vétele, kárpótlás mellett. Az 1888-ban szentesített törvénycsomag alapján a háromszéki jogosultak összesen 4 120 778 koronát kitevő kárpótlási kötvényt kaptak kézhez az államkincstártól, aminek legnagyobb kedvezményezettjei a községek (74,35%), majd a közbirtokosságok (14,18%), magánszemélyek (11,01%), egyházi testületek (0,46%) voltak.[31] A községeknek jutó összeg éves kamathozama az 1887. évi (az utolsó év, amikor zavartalanul befolytak a regáléjövedelmek) számadás szerinti teljes bevételek 21%-át tette ki elméletileg, ami alapján megkockáztatható az állítás, hogy a régi rendszer a községek számára kedvezőbb volt. A fiskális fordulat azonban újabb lehetőséget teremtett a községkasszának: az ún. *fogyasztási adó megváltása* azt az adóbehajtási eljárást takarta, amikor a község kialkudta a pénzügyigazgatósággal, hogy mekkora pénzösszeget fizetnek be az adott településről ezen adónem jogcímén. A valós fogyasztás és annak terhe azonban általában nagyobb volt a kialkudott fix összegnél, a különbözet pedig a községi kasszába folyt be. A századforduló előtti években a községek zöme már élt is ezzel a lehetőséggel.[32] A községeknek jutott kárpótlási összeg az első fél évtized alatt 3 063 904 koronáról 1 121 317 koronára (1897) olvadt, kisebb részben azért, mert számos településen a birtokosok kiperelték jussukat, nagyrészt pedig a községek tették folyóvá és költötték el. 1897-ben a kötvények kamatjövedelme a számadás szerinti bevételeknek csupán 3,5%-át jelentette.[33] Ugyanekkor az arányosítások nyomán a rovatalozás lehetősége is egyre inkább szűkült, ezek nyomán pedig világosan a pótadózás gyakorlata tört előre, mind kiterjedtség, mind a teher nagysága tekintetéből. A pótadózható egyenes állami adó összege 1894-ben 742 058 koronát tett ki, ami a későbbiekben csak kisebb mértékben ingadozott.[34]

3. sz. táblázat. Pótadózás kiterjedtsége és súlya Háromszék vármegyében

év	kivető községek száma (aránya)	minimum (%)	maximum (%)	medián (%)
1885	21 (18,75%)	15,00	65,00	32,75
1891	46 (41,07%)	17,00	158,00	46,50
1896	65 (58,03%)	10,00	106,00	53,00
1900	80 (74,07%)	13,00	106,00	45,50
1905	89 (87,25%)	9,00	120,00	45,50
1910	83 (81,37%)	5,00	150,00	48,00
1913	87 (85,29%)	10,00	156,00	65,50

Forrás: Alispáni jelentés, 1885. 19–21; 1891. 9–10; 1896. 52; 1900. 26–33; 1905. 22–28; 1910. 63–65; 1913. 37–38

A folyó kiadások mértékének tekintetéből ez az évtized nem hozott jelentősebb változásokat, a korábban tárgyalt tételek többnyire helyben maradtak, az arányosítás befejezése nyomán mind több község mentesült a közterületek adóterhe, erdőőrzési díja alól, illetve az apaállatok tartásának terhe alól, ami azon a ponton túl a közbirtokosságok hatáskörébe került, illetve az illetményeiket külön megszerző nagyobb, ún. *kiszakító birtokosok* egyéni felelősségét képezték. Ezt az időintervallumot azonban alapvetően a rendkívüli kiadások határozták meg, pontosabban egy kiadás, amit Posta József főispán így vezetett fel 1892 végén: „A községek közigazgatási szempontból évenkénti megvizsgálásánál felvett jegyzőkönyvekben igen sokszor olvasom, hogy a községek nem bírnak oly helyiséggel, hol a körjegyző, főszolgabíró hivatalos eljárásait megtarthassa. Hivatalos iratok sokszor átköltözéssel eltévednek. A katasteri telekkönyvi és törzskönyvek, a község számadásai, leltárai, kötlevelei oly értékes természetűek, hogy azok megőrzésére állandó és tűzmentes helyiség szükséges. Oly bajokon segíteni kell okvetlen, és hol a községi képviseletek indolensek, ott kell a felette álló megyének nem tűrni azt." A hívó szóra a vármegyei szakapparátus azonnal lépett, és felmérést végzett – amely nyomán megállapították, hogy 26 községház felelt meg a követelményeknek, 69 település esetében azonnali építést javasoltak, 21 község pedig legfeljebb tíz év haladékot kapott –, a közgyűlés pedig szabályrendeletet alkotott, amelyben az építkezések határidejét 1895. év végében állapította meg (amit a belügyi tárca végül 1896 végére enyhített).[35] A célszerűség alig vitatható, ám az a tény, hogy a felsőbb hatóság gyámkodása mellett a községek zöme ugyanabban az időben kezdett hozzá reprezentációs szándéktól terhelt épületek tervezéséhez, rávilágít arra, hogy a Magyarország fennállásának ezredik évfordulója alkalmával tartott ünnepségsorozat fényét voltak hivatva emelni. Néhány esetben a regálékárpótlás egy részét fordították az építkezésre, máshol – például Kovászna – a közbirtokosság támogatta azt anyagilag, a legtöbb község azonban pénz hiányában többéves időhaladékért folyamodott. Legyen szó bármely megoldásról, a költségvetésekben és számadásokban mély nyoma maradt az ügyleteknek, mivel az azonnali építkezést vállalni képtelen községekre is rákényszerítették az ún. *községházépítési alap* létesítését, ahová meghatározott összegeket kellett elhelyezni évente, ennek forrása kevés kivétellel a pótadó volt.[36]

Az erőltetett tőkehalmozás miatt számos esetben a lakosság tűrőképességének a határához ért, szemléletes példa erre Bita esete: a községi képviselőtestület 1901-ben napirendre tűzte a 176%-os pótadó bevezetését a Feketeügy folyón átívelő híd újjáépítése miatt. Ettől végül elállt, a terhet 50%-ra volt kénytelen mérsékelni, továbbá a híd helyreállítását a községházépítési alapból finanszírozták, úgy, hogy az új községház felhúzása határidejét végül 1913. évre tolták ki.[37] További költségracionalizálást szolgált, hogy 1899–1902 között községegyesítésekkel tíz település önállósága megszűnt, illetve jegyzői köröket csoportosítottak át. A 20. század első évei a községi háztartás szempontjából mindenképpen vízválasztót jelentettek, ekkortól beszélhetünk a harmadik szakaszról. A bevételi oldalon a pótadó kiterjedésének és súlyának további növekedését figyelhetjük meg, sőt újabb alanyokat vontak be a községek ennek a köztehernek a hordozásába. A háztartások jelentős része ugyanis nem fizetett semmiféle egyenes állami adót, egy 1898-as kimutatás szerint ezek aránya 10,66%-ot tett ki.[38] A község lakosainak vagyoni osztályzata szerinti megadózatására már 1892-ben felbukkant egy példa, Nyújtód községből, ahol az állami adó menteseit, a napszámosokat 2 korona/év összeggel rótták meg, ám a megye közgyűlése akkor ennek még

nem adott zöld utat.[39] A direkt adót nem fizetők községi pótadóztatása a múlt századforduló első évtizedének végétől kezdett nagyobb teret hódítani.[40] Ugyanekkor a község tulajdonában maradt altalajkincsek kiaknázására (kőbánya, borvízforrás) is mind szélesebb körben vállalkoztak többnyire mérsékelt sikerrel – néhány korábbi sikeres üzlet példáján –, a vásárjoggal rendelkezők pedig mind nagyobb hasznot igyekeztek kisajtolni régi privilégiumaikból.[41] A legjelentősebb bevételeket viszont a faeladásból könyvelhették el azok a községek, amelyekben az arányosítás véghezvitele késett, de jóváhagyott üzemtervekkel rendelkeztek.[42] A jelentősebb összegű kölcsönök felvétele különféle helyi takarékpénztárakból, hitelszövetkezetekből, nagyobb bankokból vagy akár törvényhatósági alapokból – sőt saját maga kezelt alapjaiból is – mindinkább a felsőbb hatalom által tolerált jelenséggé vált (az 1880-as évek elején például Polyán község háztartása kezelését büntetésből a törvényhatóság számvevősége vette át, amiért az kölcsönt vett fel egy bécsi bankból egy ingatlan vásárlása érdekében), amelyek törlesztése pótadóból történt.[43]

A kiadások oldalán végbement növekedésnek több összetevője volt, ezek közül a fontosabb tételek közé sorolható a fizetések és egyéb illetményeknek a felemelése. Az állami tisztviselők és hivatalszolgák járandóságai egységesen megközelítőleg 20-25%-kal növekedtek 1903-tól kezdődően, beleértve a vármegyei alkalmazottakat is.[44] A jegyzők illetményeinek emelése már korábban napirendre került, 1898-ban a törvényhatósági bizottság határozata az előbbihez hasonló arányú növekedést irányzott elő, majd az 1904. évben létrejött a kir. adóhivatal által kezelt *jegyzői fizetési alap*, ahová a községekre kirótt terhek mellett részben az államkincstár folyósított összegeket.[45] Az elöljáróságok tagjainak a községi képviselőtestületek ugyanekkor szavaztak meg nagyobb fizetéseket, amiket tömegesen hagyott jóvá a törvényhatóság. Utolsó felvonásként az egészségügyi személyzet (orvosok, bábák, halottkémek) járandóságai rendeződtek.[46]

Volumenében a legjelentősebb kiadási tételt kétségtelenül az új iskolaépületek létesítése körüli költségek képezték. Az állami iskolák létesítésének programja 1898-ban vett nagy lendületet, Wlassics Gyula vallás és közoktatásügyi minisztersége alatt. Állami tanintézményeket a kormány elsősorban más nemzetiségű és vegyes községekbe tervezett létesíteni, de pénzhiány miatt a megvalósítások alatta maradtak a céloknak.[47] Háromszéken 1898-ban 11 új állami iskola létesítését javasolta a közigazgatási bizottság, olyan településeken, amelyek megfeleltek a szaktárca kívánalmainak, azonban ezekben az esetekben is szükség volt az érintett községek anyagi áldozatvállalására, ugyanis az építési költségeket ezeknek kellett előteremteniük: „[…] kíván a magas közoktatási kormány állami iskolaépületeket létesíteni oly módon, hogy a létesítendő épületekért annyi időre, és oly összegű haszonbért fizetne, hogy ebből az iskolaépületek létesítési költségei térítést nyerjenek […]"[48] A meglévő (községi vagy felekezeti) iskolák államosítása szintén anyagi terhekkel járt a községek számára, ugyanis a tanfelügyelő ajánlásával csak olyan épületeket vett át az államkincstár, amelyek megfeleltek a kor követelményeinek (téglaépítésű, több tantermes, tanítói lak stb.). Az iskolák államosítására vonatkozóan, az 1890-es évek elejétől kezdődően, közel minden községi képviselőtestület határozatot hozott (név szerinti szavazás, egyhangú döntés, a legtöbb 1895–1903 között született), ám több évnek kellett eltelnie, míg az államkincstár átvette a községi vagy felekezeti iskolákat, ebben a döntésben pedig a kritikus pontot a megfelelő épület megléte, illetve a fenntartási felajánlás képezett (általában a községek vállalták az 5% iskolai pót-

adó, az iskola erdeje, ingatlanai örökös átengedését, tanítói nyugdíjjárulék fizetését, az épület fenntartását, biztosítását).[49] Az iskolák ügye tehát egy újabb építkezési hullámot indított el, ezeknek költségeit általában pótadóból és kölcsönökből teremtették elő – fordulópontot jelentett Ikafalva esete, amely a községházépítési alapban kezelt összeget kívánta felhasználni erre a célra, amihez a törvényhatóság nem adta áldását, de fellebbezés nyomán a belügyminisztérium igen. Következő évben Oroszfalu már erre a precedensre hivatkozott hasonló igényével.[50] A középítkezések sorát zárta a közvágóhidak felállítása minden településen, amely 1911-ben vette kezdetét a földművelési tárca utasítása nyomán, és amely a községházak és iskolák költségeinek csupán a töredékét jelentette.[51]

A pótadó jelentette terhek megszüntetése vagy legalább csökkentése a felsőbb hatalmi szerveket és községi képviselőtestületeket egyaránt foglalkoztatta, és nyilván a lakosság érdeklődését is felkeltette. A volt úrbéres községek, amelyek már korábban erre a bevételre támaszkodtak, elöl jártak a megoldás keresésében, Bodola, Nyén (Keresztvár) és Márkos már 1881-ben magtárat létesített, amit kegyes adományokkal, illetve a lakosságra több éven keresztül kirótt rozs- vagy kukorica-hozzájárulással tőkésítettek fel, a tőkéből pedig a szűkösebb hónapokban adtak kölcsön az arra rászorulóknak, a nyereséget pedig pénzre váltották.[52] Néhány szórványos próbálkozás után 1908–1909 között a háromszéki községek többsége ún. *közteher-mentesítő alap*ot hozott létre, ami belátható időn belül ugyancsak tovább növelte a kiadásokat – meghatározott összeget tettek le évente –, ami a távolabbi jövőre vonatkozóan kilátásba helyezte, hogy akkora tőke halmozódik fel, hogy annak kamatai kiváltják a községi pótadót.[53] A háromszéki községek pénzalapjainak az összege 1897–1913 között 177 256 koronáról 1 221 612 koronára növekedett, ami a századforduló után szinte kivétel nélkül hitelintézetekbe volt elhelyezve kamatozni. Az alapok egy része az évente regisztrált költségvetési többletből akkumulálódott, ezen kívül például a szegényalap (az országos egészségbiztosító létrehozása után) és a községházépítési alap (az építkezés befejezése nyomán) konkrét cél megjelölés nélkül állt a község rendelkezésére, kamatjai pedig az éves költségvetésekbe folytak. Ugyanakkor a meghatározott célúak is – iskolaalap, útalap és tűzoltóalap – feltűnnek a háztartási könyvelésben az oda történő befizetések nyomán, a kiadási oldalon. A községi vagyon gyarapodásáról még elmondható, hogy a fenti időszak alatt 6 301 754 koronáról 9 454 078 koronára gyarapodott, olyan körülmények között, hogy ez idő alatt egy ellentétes irányú folyamat is lezajlott: a legjelentősebb vagyontárgy – az új iskolaépület – a legtöbb községtől az államkincstár tulajdonában ment át.[54]

Elfogultság nélkül állapítható meg tehát zárszóként, hogy a községek szintjén, a központi kormányzat által vezényelt modernizáció költségei leginkább a helyi szereplőkre hárultak, legyen szó olyan időszakról, amikor az önkormányzatiságnak szélesebb volt a tere, vagy amikor a központosító tendenciák törtek előre. Végeredményben ebben az időszakban fokozatosan – és nem közvetlenül a közigazgatási reformok (községi törvények és törvényhatóságok rendezéséről szóló jogszabályok) hatására – mosódtak el végleg azok a határok, amelyek a vegyes (de a volt székely határőrök által számbelileg dominált) és a volt úrbéres települések községi háztartásai között húzódtak.

JEGYZETEK

1. Az 1879/1880–1913/1914 közötti, törvényhatósági bizottság által jóváhagyott községi számadások és költségvetések egyenkénti, bevételi- és kiadási főösszegeit lásd Román Nemzeti Levéltárak Kovászna Megyei Osztálya (RNL KMO) Fond 9. (Háromszék vármegye) 844. állag (Törvényhatósági Bizottság jegyzőkönyvei)

16–181. kötetek, napirendi pontok csoportjában VI. (Községi számadások), VII. (Községi költségvetések és pótköltségvetések) IX. (Póttárgysorozat) számokkal jelölt tárgyak. A tanulmányban szereplő két diagram ezeken az adatokon alapul, a továbbiakban nem történik rájuk külön hivatkozás.

2. Demeter Gábor: *Kiegyensúlyozott fejlődés? Az agrárjövedelmek és adóterhek mintázata és változása a dualizmus kori Magyarország területén.* In: Demeter Gábor – Szulovszky János: *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon*. MTA BTK, Bp.–Debrecen, 2018. 15–46.

3. Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció*. Kriterion, Kvár, 2002. 90.

4. RNL KMO F 8 (Háromszék) 910. á (Közigazgatási iktató-, mutató-, irattári sorkönyvek és közgyűlési jegyzőkönyvek) 25, 26. k.

5. RNL KMO F 9. 841. á. (Alispáni iratok) 1878/698; 1880/645; 1881/869–870, 918; 1889/3240–3241.

6. Egyed Ákos: im. 20–23.

7. RNL KMO F 9. 844. 51. k. 1888/ 71, 73, 77, 81, 86, 95, 101; 52. k. 1888/ 180–221. jkvp.

8. RNL KMO F 8. 910. á. 33, 34. k.

9. RNL KMO F 8. 910. á. 37. k. 1867/ 15, 70; 40. k. 1876/ 21; F 9. 844. á. 1885/ 291. jkvp.

10. RNL KMO F 9. 844. á. 42. k. 1885/ 297, 411. jkvp.

11. RNL KMO F 8. 910. á. 32. k. 862. ikt; 38. k. 1873/ 105. jkvp; 34. k. 103, 1126, 1713, 5358 ikt; 36. k. 950, 3592, 7458, 8107. ikt; F 9. 844. á. 45. k. 1880/ 183, 197, 331, 432, 440, 441, 447, 457; 46. k. 1886/ 326, 438; 48. k. 1887/ 121; 50. k. 1887/ 373, 377, 383, 389–390, 421; 52. k. 1888/ 229, 267, 276, 279, 281, 286, 287, 306, 327, 416. jkvp.

12. Míg az 1870-es években csak szórványos az alkalmazása (RML KMO F 8. 910. 26. k. 88; 29. k. 5848; 30. k. 5763; 32. k. 4157; 33. k. 1215. ikt.) 1886-ban 21 község kérelmezte a törvényhatóságnál valamilyen rovatal bevezetését, számos más településen az már a korábbi években alkalmazva volt. Így abban az évben az összes község legalább egyharmada alkalmazta. (RNL KMO F 9. 844. á. 43 k. 1885/ 458, 473, 477, 483–184; 491, 493–496, 514–516, 523, 533, 543, 546; 44. k. 1886/ 104, 131, 260; 329, 340. jkvp.)

13. Bodzaforduló, Szitabodza és Miklósvár pótadó kivetését 1874-ből lásd RNL KMO F 8. 810. á. 34. k. 3597, 4962, 5364, 6653. ikt; 39. k. 1874/ 41. jkvp.

14. RNL KMO F 9. 844. á. 20. k. 1880/ 135; 21. k. 1880/ 322, 332, 333, 339, 340, 348, 429, 434, 435, 443, 453; 22. k. 1880/ 454, 456, 458, 459; 23. k. 1881/ 77–79, 82; 24. k. 262. jkvp.

15. Sepsiszéki községekben fordul elő az ún. *Bodzapénz*, amely tőke a Bodza-vidéki erdeiknek az eladásából származott. Hasonló például a Csík vármegyei Gyergyótekerőpatak, Kilyénfalva, és Csíkszépviz ún. *Telepítvény megváltás tőkéje.* ami a saját területeikből kiszakadt telepítvények megváltási összegeiből halmozódott fel. Lásd Nagy Botond: *A Székely Mikó Kollégium bodzafordulói kocsmája*. gépirat megjelenés alatt.

16. RNL KMO F 8. 910. á. 32 k. 1002, 1474, 2694. ikt

17. RNL KMO F 8. 910. á. 38. k. 1872/75; 1873/ 67. jkvp; 34. k. 1874/1694. ikt.

18. RNL KMO F 9. 844. 38. k. 1884/ 125. jkvp.

19. RNL KMO F 9. 844. 46. k. 1886/ 303; 48. k. 1887/ 37. jkvp.

20. RNL KMO F 9. 841. á. 1880/IV/2 (új sz. 1880/2); 1883/IV/12. (új sz. 1883/341.)

21. RNL KMO F 8. 910. á.

22. RNL KMO F 9. 844. á. 51. k. 1888/ 29. jkvp.

23. RNL KMO F 8. 910. á. 38. k. 1872/8; 1874/ 26. jkvp.

24. RNL KMO F 8. 910. 40. k. 1875/26. jkvp.

25. RNL KMO F 8. 910. á. 34. k. 1874/ 871. ikt; F 9. 844. á. 29. k. 1882/ 396. jkvp.

26. RNL KMO F 9. 844. á. 45. k. 1886/ 258. jkvp.

27. RNL KMO F 8. 910. á. 39. k. 1874/ 39. jkvp.

28. 1885-ben csak Háromszéken Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely után Kovásznán jött létre az állatorvosi állás. (F 9. 844. á. 43. k. 1885/ 447. jkvp.)

29. RNL KMO F 9. 844. á. 47. k. 1886/ 419. jkvp.

30. RNL KMO F 9. 844. á. 41. k. 1885/ 113. jkvp.

31. RNL KMO F 9. 841. á. 1891/I/4

32. RNL KMO F 9. 844. á. 67. k. 1893/ 88, 93; 68. k. 287, 378, 70. k. 592; 71. k. 1894/ 113–114, 131, 274–276; 72. k. 365; 79. k. 1896/ 492–526, 528, 530–538, 559–571; 81. k. 1897/ 126–128, 132, 134–137, 147, 151, 155, 159, 173–182, 364–365.

33. *Jelentése Gábor Péter Háromszékvármegye alispánjának a vármegye 1897. évi közigazgatási állapotáról és Háromszékvármegye árva- és gyámügyi kezeléséről*. Kézdivásárhely, 1898. 52.

34. RNL KMO F 9. 841. á. 1894/XII/365

35. RNL KMO F 9. 841. á. 1894/XIII/18

36. RNL KMO F 9. 841. á. 1897/XIII/8

37. RNL KMO F 9. 844. á. 97. k. 1902/ 161. jkvp.

38. RNL KMO F 9. 841. á. 1899/VII/77

39. RNL KMO F 9. 844. á. 65. k. 1892/ 280. jkvp.

40. RNL KMO F 9. 844. á. 130. k. 1909/ 93, 193, 208; 134. k. 1910/ 25, 28; 137. k. 1911/ 313, 695, 141–142. k. 1913/ 37, 455, 570. jkvp.

41. Nagy Botond: *Mercur a keleti végeken*. II. Kriterion–EME, Kvár, 2021. 302–329.

42. Uo. 110–121.

43. RNL KMO F 8. 910. á. 38. k. 173/ 105. F 9. 844. á. 20. k. 1880/ 136; 1885/ 132; 100. k. 1903/ 146; 123. k. 1907/ 421; 130. k. 1909/ 220, 370; 137. k. 1911/ 338, 341, 448; 139. k. 1912/ 149. jkvp.

44. Benedek Gábor: *Illetmények a magyar közigazgatásban 1848–1918 között.* In: Bartha Eszter – Fóris Ákos – Juhász József – Mezei Bálint – Nagy Éva Katalin – Szuda Krisztina Eszter (szerk.): *Kelet-európai sorsfordulók.* Tanulmányok a 80 éves Palotás Emil tiszteletére. L'Harmattan, Bp., 2016. 88–90.

45. Háromszékvármegyei Értesítő 1898. augusztus 2. Háromszékvármegye Hivatalos Lapja 1907. december 12.

46. Háromszékvármegyei Értesítő 1902. július 2; Háromszékvármegye Hivatalos Lapja 1909. február 18.
47. Kövér György: *„Statisztikai asszimiláció” Magyarországon 1880–1910.* Századok 150 (5) 1228–1232.
48. RNL KMO F 9. 844. á. 87. k. 1899/ 189. jkvp; 859. á. (Közigazgatási Bizottság) 173. cs. 1898/D/156.
49. Pl. 1895. év (RNL KMO F 9. 844. á. 74. k. 1895/ 135, 163, 396; 75. k. 1895/ 519, 524, 529. jkvp) 1903. év (100. k. 1903/ 149, 215, 218, 237 ; 102. k. 1903/ 328, 347. jkvp.)
50. RNL KMO F 9. 844. á. 100. k. 1903/ 226; 104. k. 1904/ 191. jkvp.
51. RNL KMO F 9. 844. á. 136. k. 1911/186. jkvp.
52. RNL KMO F 9. 844. á. 21. k. 1880/ 314, 315, 316; 23. k. 1881/ 56. jkvp.
53. RNL KMO F 9. 844. á. 127. k. 1908/ 334–336, 343, 360, 455, 458–160, 463, 467–469, 472, 483–486; 129. k. 678–683; 130. k. 1909/ 32–34, 186, 214.
54. *Jelentése Gábor Péter Háromszékvármegye alispánjának a vármegye 1897. évi közigazgatási állapotáról és Háromszékvármegye árva- és gyámügyi kezeléséről.* Kézdivásárhely, 1898. 52; Dr. Király Aladár (szerk.): *Jelentés Háromszékvármegye 1913. évi közigazgatási állapotáról, árva- és gyámügyi kezeléséről.* Sepsiszentgyörgy, 1914. 37–38.

GIDÓ CSABA

UTAK ÉS VASUTAK SZÉKELYFÖLDÖN

(A reformkortól a második világháborúig)

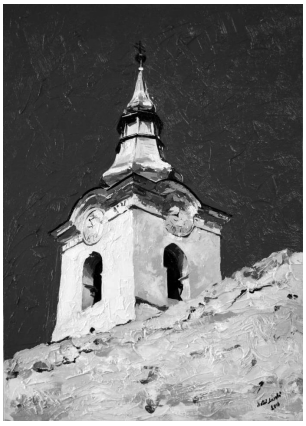

Lapozgatva a 19. századi székelyföldi sajtót, a 21. század emberének néha az az érzése, hogy e régió felett mintha megállt volna az idő. Ugyanazok a gondok és ugyanazok a vágyak, tervek is: ha lesz autópálya, akkor lesz gazdasági fellendülés, könnyebb és gyorsabb közlekedés, idő- és térbeli távolságok lerövidülése, székelyföldi turizmus fellendülése, munkahelyteremtés, elvándorlás csökkenése. A 19. század embere hasonló reményeket fűzött a vasúthoz, a gőzmozdony megjelenéséhez.

A 19. század elejétől elinduló infrastrukturális fejlesztések a mai napig meghatározzák Székelyföld közút- és vasúthálózatának arculatát. Megteremtették a keretet, az út- és vasútvonalak irányát. A 21. század száguldozó emberének ezek a keretek ma már nem megfelelőek, szükségszerű a szekér-, illetve kis arányú autóforgalomra szabott úthálózat korszerűsítése, a gőz- és dízelmozdonyok által vontatott vagonoknak megfelelő vasúti pálya felújítása, hogy lehetővé váljon a gyorsforgalmú vasút működése.

A tanulmány adta keretek nem teszik lehetővé egy részletesebb székelyföldi közút- és vasúttörténet megrajzolását. Így az alábbi sorokban a székelyföldi infrastruktúra elmúlt kétszáz éve történeti fejlődésének fontosabb állomásait ismertetjük, kitekintést nyújtva a közút- és vasútfejlesztéseknek gazdasági és társadalmi hatására.

A vasúti alkalmazott közmegbecsülésnek örvendett a helyi társadalomban, a kereskedőnél hitele, a kocsmában saját pohara volt.

■ Székelyföld úthálózatának modernizálása már a 18. század első felében, a Habsburgok erdélyi berendezkedésével napirendre került. A kereskedelem fejlődése, a modern közigazgatási rendszer kiépülése, a hadsereg szükségletei előtérbe helyezték a közúthálózat fejlesztésének fontosságát. Az úthálózat modernizálása elősegítette a szabad mozgást, a tér- és időbeli távolságok csökkentését. Az arisztokrácia, a gazdagodó polgárság saját közlekedési eszközeit használta, a középosztálybeliek a szállítási társaságok által elindított tömegközlekedést, míg a szegény réteg gyalog tette meg az utat a cél felé. A 18. századtól az állam hatékony működése szempontjából is fontossá vált, hogy a főútvonalak egész évben járhatók legyenek. A közlekedés fejlődését azonban hátráltatta a szervezetlenség, a központi irányítás hiánya, a helyi érdekek érvényesülése, a szakképzetlenség, a jobbágyok által szolgáltatott közmunka minősége.

A 19. század első felétől a székelyföldi elit is felismerte a modern úthálózat megvalósításának fontosságát, így került sor a Segesvár–Székelyudvarhely–Csíkszereda–Gyimes, Brassó–Ojtozi-szoros vonalon haladó állami útvonalak korszerűsítésére. Mindkét útvonal Székelyföld és Moldva, valamint Erdély többi vidéke közötti kereskedelmi kapcsolatokat szolgálta.

1819-ben a *Magyar Kurírban* vers jelent meg az udvarhelyszéki jegyző, patakfalvi Ferenczi István tollából. A szerző versbe szedve számolt be az olvasónak a Székelyudvarhely–Homoródfürdő közötti útépítésről:

Erdő, szikla, víz, posvány kész
Szép tér úttá változott
Mit az erő, készség és ész
Egyezve kidolgozott.
Azok a gyors Székelyeknek
Eddig jovát gátolták,
De hála a jó Egeknek
Ennek úttyát megadták![1]

Az 1818–1819-ben megépített Székelyudvarhely–Fenyéd–Máréfalva–Homoródfürdő közút a modern úthálózat kiépítésének első lépését is jelentette Székelyföldön. A munkálatok nagyságát mutatja, hogy 11 kisebb-nagyobb kőhíd, 15 fahíd, 44 600 kézi, illetve 28 000 szekér napszám eredményeként valósult meg az útépítés.[2] A Székelyudvarhely–Máréfalva–Homorodfürdő közt kiépülő új út átvette a korábban használt Székelyudvarhely–Szentimre utca–Szarkakő–Cekendtető–Homorodfürdő út szerepét. Ez az útszakasz a Segesvár–Héjjasfalva–Székelyudvarhely–Kápolnásfalu–Csíkszereda–Gyimes (országhatár) vonalon haladó országút részét képezte, amely Székelyföld, egyben Udvarhely és Csík közigazgatási egységek fő közlekedési ütőere már a reformkort megelőző időszakban.

Az első átfogó magyar infrastrukturális fejlesztési tervet Széchenyi István és munkatársai dolgozták ki és terjesztették 1848-ban az országgyűlés elé *Javaslat a magyar közlekedési ügy rendezéséről* címmel. A program megvalósítását a szabadságharc bukása akadályozta meg, Magyarország közlekedésügye a birodalmi érdekeknek rendelődött alá. A bécsi kormány 1851-ben Nagyszebenben építési igazgatóságot szervezett, a megyék, körzetek székhelyén építési hivatalok létesültek, amelyek feladata volt az úthálózat felügyelete és karbantartása. A biro-

dalmi elvből kiindulva, az utakat három csoportba szervezték: állami, országos és községi utak.

A kiegyezést követően az útügy igazgatása a Közmunka és Közlekedési Minisztérium, majd 1890-től a Kereskedelemügyi Minisztérium hatáskörébe került. 1868-ban összesen 46 államépítészeti hivatal jött létre. A volt állami utakat a magyar állam vette kezelésbe, míg az országos útvonalakat a törvényhatóságoknak adták át, a közutak a községek gondozásában maradtak. A magyar közúthálózat-rendszer legfőbb hiányossága az volt, hogy az utak közigazgatási és műszaki szolgálata nem volt kellően szabályozva, a törvényhatósági közutakra kivetett országos közmunka alapja a természetbeni munkaerő volt, amely sok esetben célszerűtlennek bizonyult. E szolgálat függött a vármegyei alispán felfogásától és buzgalmától, ráadásul gyakran személyes érdekek is közrejátszottak.[3]

A közutakról és vámokról szóló 1890. évi I. törvénycikk megváltoztatta mind a közutak addigi osztályozását, mind a közúti teherviselést, rendezte az utak közigazgatását, illetve műszaki szolgálatát. A közutak addig ismert négy osztályát (állami, törvényhatósági, községi közlekedési, tiszta községi) kettővel szaporította. Létrejött a vasúti állomásokhoz vezető utak, továbbá az egyesek, társaságok vagy szövetkezetek céljaira létesített utak osztálya.[4] A törvény a városok, községek belterületén lévő utcákat nem tekintette közútnak, így fenntartásukról sem gondoskodott. A települések a helyi költségvetésből fedezték utcáik modernizálását, mellyel a település műszaki osztálya foglalkozott. A törvény a közutak területével kapcsolatos vitás kérdések eldöntése érdekében elrendelte az úgynevezett törzskönyvek (közúti telekkönyv) elkészítését.[5]

Az utak fenntartása tekintetében 1887-ben rendelettel szabályozták a közúti kerületi felügyelők, állami útmesterek, útkaparók szolgálatát. Az útmesterek a települések megbecsült tagjai voltak, akiknek feladata volt az út karbantartása mellett az út melletti árok tisztán tartása, az út melletti fű lekaszálása, az oda ültetett gyümölcsfák gondozása.

Az osztrák–magyar kiegyezést követően a Közlekedési Minisztérium 1871-ben kijelölte azokat az útvonalakat, melyeket kereskedelmi, katonai szempontból szükséges mielőbb modernizálni. Székelyföld esetében a következő útvonalak lettek kijelölve: Marosvásárhely–Beszterce, Szászrégen–Borszék–Tölgyes, Héjjasfalva–Székelyudvarhely–Csíkszereda–Gyimes-országhatár, Kézdivásárhely–Ojtozi-szoros, Kézdivásárhely–Csíkszereda–Ditró, Brassó–Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda.[6]

Az 1870-es években sor került ezen utak – amelyek a székelyföldi úthálózat fő vonalait is képezték – részleges átépítésére, modernizálására. Az erdélyi vasútépítés hőskorában, 1868 és 1873 között, Székelyföldet elkerülték a vasútvonalak, de jelentős közútépítésekre került sor, melyeknek pozítiv gazdasági és társadalmi hatása volt.

Magyarországon 1876-ban végezték az első forgalomszámlálást, forgalmi becslést, majd 1894-ben a második országos forgalomszámlálást. A forgalomszámlálások célja az volt, hogy felmérjék az utak forgalmát, állapotát, illetve adatokat kapjanak egy országos közúthálózat kialakításához. Az alábbi táblázatban a székelyföldi megyék állami és törvényhatósági útjainak napi átlag forgalmára illetve az útak állapotára nyerhetünk rálátást 1894-ből.

Megye	Az 1894-es átlagos napi forgalom az állami utakon	Az 1894-es átlagos napi forgalom a törvényhatósági utakon	Törvényhatósági utak átlagos szélessége, alapkövezése	Vicinális utak állapota	Vicinális utak hány %-a járható egész évben
Csík	560	480	4 m, alapkövezés szórványosan, kavicságy vastagsága 8-18 cm között	Rendezetlen	18%
Háromszék	598	703	4-5 m, többnyire van alapkövezés, kavicságy 8-30 cm között	Az utak szélessége 3-5 m, változó az alapkövezés és útalap	Nagyobb részt
Maros-Torda	300	250	4 m, nincs alapkövezés, kavicságy 15-20 cm	Nincs rendes útalap	20%
Udvarhely	620	594	4 m, rendszertelenül van alapkövezés, kavicságy 10-20 cm	3-4 m, rendszerint alapkövezettel ellátva 5-15 cm kavicságy	88%

I. táblázat. Székelyföldi megyék főbb útjainak forgalma 1894-ben.[7]

A székelyföldi törvényhatósági és községi utak átlagszélessége 4 méter volt, az alapkövezés eltérő volt megyénként, a kavicságy vastagsága is 8 cm-től akár 30 cm-ig is terjedhetett. Csak az Udvarhely megyei utakról lehetett elmondani, hogy az év minden szakában használhatók voltak.

A székelyföldi úthálózat modernizálása a 20. század elején felgyorsult, jelentős befektetésekre került sor. Több, korábban törvényhatósági útvonalat átvettek az állami utak sorába. Nagyobb figyelem öszpontosult a törvényhatósági útvonalakra is, mind az útépítés, mind az útfelügyelet szempontjából. A Kézdivásárhely–Bükszád, illetve a Málnásfürdő–Barót közút kiépítésével megközelíthetővé vált a torjai Büdös-barlang, a Szent Anna-tó, a Gyergyószentmiklós–Békási út építkezéseit pedig a „boldog békeidők" utolsó éveinek egyik legjelentősebb székelyföldi közúti fejlesztésnek tekinthetjük.

1901-ben Székelyföld területén 765 km állami útvonal volt, ez 1915-re 861 km-re növekedett, nagyrészt kőalappal ellátva. A törvényhatósági utak 1901-ben 852 km, 1915-ben 1006 km hosszúak voltak, és 85%-ban voltak kiépítve. A községi székelyföldi úthálózat hossza jelentős mértékben nem változott 1915-ben, 1389 km hosszú és közel 80%-ban kiépített útról beszélhetünk.[8]

A 19. század utolsó éveiben megjelent az automobil a székelyföldi utakon. A székely településeken egy-egy autó megjelenése igazi csodaszámban ment. Érdemes megemlíteni, hogy Magyarország első autóforgalmi rendelete 1901-ben jelent meg, és szintén ez évben adták ki az első forgalmi rendszámot, amit gróf Eszterházy Mihály Mercedes gyártmányú kocsija kapott.[9] A 20. század első évtizedére a székelyföldi utakon az autómobilok jelenléte megszokottá vált. 1905-től a nyári időszakban elindult a régió első autómobil személyszállítási vállalkozása a dédai vasútállomástól Borszékig. 9 személy szállítására volt alkalmas, és

mindössze 2 óra alatt tette meg a 70 km hosszú utat.[10] Elsőként Marosvásárhelyen, 1913-tól megjelent az autótaxi.[11]

A közúti forgalom képe a 20. század elején, az automobilok megjelenésével átalakult. Az autók szükségessé tették a közúti fejlesztéseket, illetve a forgalom szigorúbb rendszabályozását. A Belügyminisztérium 1910-ben adta ki a *Szabályzat a gépjárművek közúti forgalmáról* című rendeletet. Előírták, hogy a járművek legyenek ellátva fékkel, kürttel, lámpával. A járműnek forgalmi engedélyt kellett igényelni, amelyet egy szakértői vizsgálat előzött meg. Minden gépjárműre elöl és hátul rendszámot kellett helyezni. A jelzések fehér alapon vörös betűkkel és fekete arab számokkal készültek. A rendszámokat a kerületek szerint 1-től kezdődően adták ki. A székelyföldi vármegyék a brassói kerületbe tartoztak, és R jelzéssel rendelkeztek.[12] Az autóvezetői vizsgát a kerületek székhelyén, így a székelyföldi autósok ezt Brassóban tehették le.

Az első világháború eseményei jelentős károkat okoztak a közúti hálózatban, főként a műtárgyakban. Az 1916-os román betörés időszakában több műtárgy károsodott. Udvarhely megyében egy vashidat, nyolc vasbeton és boltozott hidat robbantottak fel. Az 1916-os évben a munkálatokhoz szükséges kavicsnak csak a felét sikerült előteremteni.[13] A megrongált hidakat, átereszeket csak ideiglenes megoldásokkal sikerült a forgalomnak átadni, azt remélve, hogy a háború befejezése után sor kerülhet egy átfogó közútfelújításra. A háborút követő impériumváltás és az azzal járó személyzeti átalakítások, valamint a pénzhiány miatt csak az 1920-as évek második felétől került sor a műtárgyak, illetve a közút kövezetének kicserélésére.

A két világháború közötti román kormányok számára a székelyföldi infrastrukturális fejlesztések nem számítottak prioritásnak. 1920 és 1940 között a régióban egyetlen kilométernyi betonút sem épült. Mindazonáltal, ebben az időszakban jelentősen megnőtt Székelyföldön az autó- és autóbusz-forgalom. Több autóbuszjárat indult el, főként a vasutat nélkülöző régiókban. 1928-ban megnyitották a régió egyik első benzinkutját Barótón, ahol az illető évben 33 autó tulajdonos volt.[14]

A 20. század elején megnövekedett autóforgalom a tepelüléseket új kihívás elé állította. A gépjárműforgalom megváltoztatta a városrendezés addig ismert módszereit és céljait. Az utak és járdák rendezése, karbantartása egyre nagyobb odafigyelést és anyagi megterhelést jelentett a települések és a megyék számára. Az impériumváltás egyben új szabályokat is hozott a közúti közlekedésben, a Magyarországtól Romániához csatolt területeken. Át kellett térni a baloldali közlekedésről a Romániában már megszokott, jobboldali közlekedésre. 1940 őszén, amikor Észak-Erdély és Székelyföld ismét Magyarország része lett, akkor az a visszás helyzett alakult ki a közlekedésben, hogy az anyaországban baloldali, az erdélyi részeken jobboldali közlekedési szabályok voltak érvényben. Ezt feloldandó, 1940 szeptemberében az erdélyi részeken visszatértek a baloldali közlekedésre. Az átállás nem ment gördülékenyen, több baleset történt. Rövid időn belül azonban ismét változtatásra került sor, és 1941. július 6-án – az európai szárazföldi kontinensen utoljára – Magyarországon is átálltak a jobboldali közlekedésre.[15]

Az 1940-es II. bécsi döntés eredményeként meghúzott új román–magyar határ kettémetszette az erdélyi vasúthálózatot. A székely megyéknek az anyaországgal való vasúti összekötetése megszakadt. A közlekedési kapcsolat fenntartásának feladata teljesen a közutakra hárult. A legfontosabb útvonal az anyaor-

ság és Székelyföld között a Beszterce–Szeretfalva–Teke–Szászrégen volt, amelyen az anyaország és Székelyföld közötti teljes személy- és áruforgalmat bonyolították. Az erdélyi fővasútvonal és a magyar vasúti hálózattól elvágott székely körvasút legközlebbi eső állomásai Szeretfalva és Szászrégen voltak. A két állomást egy teljesen elhanyagolt, keskeny, folyami kaviccsal ellátott út kötötte össze, amelyet a magyar állam mindössze 2 hónap alatt felújított.[16] A szintén nagyon fontos Beszterce–Szeretfalva utat is modernizálták.

1940 szeptemberében a MÁVAUT autóbuszjáratokat indított el a Beszterce–Teke–Szászrégen, illetve Marosvásárhely–Szováta–Parajd–Székelyudvarhely, Székelyudvarhely–Zetelaka vonalakon. Ez utóbbit később meghosszabbították Gyergyószentmiklósig. Autóbusszal lehetett eljutni Székelyudvarhelyről Barótig, majd később Málnásfürdőig. Szükséges kiemelni, hogy ebben a korszakban az autóbusz-forgalom még a vasúti személyszállítás kiegészítéseként működött. Az illető autóbuszjáratokat addig gondolták fenntartani, míg a fent említett vonalakon a vasútvonalak kiépülnek.[17]

A teherforgalom és az autóbuszjáratok megélénkülése szükségessé tette a székelyföldi közúthálózat modernizálását. 1941-ben kezdetét vette a Marosvásárhely–Parajd–Székelyudvarhely útvonal modernizálása, beton és kiskőburkolattal való ellátása. 1944-ig 24 km hosszú szakasz készült el. Elkészült a Sepsiszentgyörgy–Nagyajta 29 km makadámút is.[18] Korszerű kőburkolatot kaptak az erdélyi és székelyföldi városok főbb útvonalai.

1942. augusztus 1-jén átadták a forgalomnak a Tolvajostető–Hargitafürdő közötti 7 km-es bekötő utat Varga József kereskedelmi és közlekedésügyi miniszter jelenlétében. Ez turisztikai szempontból jelentős beruházásnak számított, hiszen korábban csak gyalogosan és szekérrel lehetett eljutni az üdülőtelepre. A turisták kényelmére 1942. augusztus 7-étől MÁVAUT-járatok indultak naponta egyszer (később kétszer) a Tolvajos-tetőn kialakított váróteremtől a hargitafürdői Uz Bence menedékházig (a menedékházat 1942. augusztus 2-án avatták fel). A magyar kormány erőfeszítései ellenére is 1944-re a székelyföldi úthálózat (állami és törvényhatósági út) 2619 km volt, amelyből pormentes burkolattal 12,8 km volt ellátva, vagyis a teljes úthálózat 0,49%-a felelt meg a kor modern követelményeinek.[19]

Székelyföld és a gőzmozdony

■ A helyi legenda szerint, mikor a vasút elérte a Gyimesek völgyét, több helyi legény elindult a legközelebbi vasútállomásra, hogy megnézzék azt a masinát, amely magától megy, pedig ló sincs eléje fogatolva. A mai kor emberét ez a történet mosolyra készteti, de a 19. század emberének igazi technikai csoda volt a gőzmasina, amely több vagont vontatott maga után olyan sebességgel, amely addig ismeretlen volt az emberiség számára. A vasúti közlekedés nem elhanyagolható előnyének számított, hogy az időjárástól függetlenül biztosította a személy- és teherszállítás gördülékeny lebonyolítását. Megtörtént a tér és az idő legyőzése, a vasútra úgy tekintettek, mint egy erőre, amely betört az eddig korlátlanul uralkodó természetbe. Hogy van-e mozgás, és az milyen, az ettől kezdve a mechanikus erőtől függött, amely megteremtette saját új térbeliségét.

A George Stephenson vasúti mérnök által kivitelezett és 1825. szeptember 27-én megnyitott Stockton–Darlington-pálya nyomtávja 1,435 méter volt.[20] A ké-

sőbbiekben ez az úgynevezett *normál nyomtáv* terjedt el leginkább az egész világon, így a Kárpát-medencében is.

Először a magyar reformnemzedék külföldön tartózkodó tagjai találkoztak a gőzmozdonnyal, és hamar felismerték a vasút fontosságát. Ezek közé tartozott Bölöni Farkas Sándor, aki 1831-ben járt Angliában. Így írt a vasúthoz fűződő élményeiről: „Liverpoolból Manchesterig, a gőzszekérrel jöttünk. Az emberi elménnek egyik legnagyobb diadalma a Gőzszekér. A város végén felültünk a szekérre mintegy 130-an, s ezen utat Manchesterig – egy óra és fél minuta alatt tettük meg. De néha 58 s még 57 minuta alatt is megfutja ezen utat a Gőzszekér. Sem madár, sem a legsebesebb vágtató ló, ily gyorsasággal nem haladhat. Különösen gyönyör nemét érzi az ember, midőn egyik városból, csak nem egyszerre a más messze városban teremhet."[21]

Széchenyi Istvánnak angliai látogatása során, 1832-ben adódott alkalma először megnézni és vezetni gőzmozdonyt.[22] Széchenyi, hazatérve a magyar vasútépítés élharcosa lett.

A reformnemzedék korán felismerte a vasút gazdasági, társadalmi és kulturális hatását. Az 1840-es években Magyarországon is elindult a vasútvonalak tervezése majd építése. Az első normál nyomtávra, gőzmozdonyvontatásra berendezett magyar vasútvonal 1846. július 15-én nyílt meg Pest és Vác között. Az első vonatot a pálya mellett mindenütt hatalmas kíváncsi tömeg fogadta. A Vác előtti megállónál az utasok elragadtatva nézték a tiszteletükre rendezett tűzijáték fényeit. Később derült ki, hogy a város (kb. 30-40 ház) égett.[23] Az újonnan felavatott Pest–Vác vonalon Petőfi Sándor állítólag háromszor utazott oda-vissza az első napon.[24]

Egy vasútvonal építése majd megnyitása az illető régió egyik legnagyobb eseményének számított. Az erdélyi fővasútvonal[25] kiépítése által 1870 és 1873 között a legjelentősebb városok, mint Kolozsvár, Marosvásárhely, Gyulafehérvár, Segesvár, Brassó vagy Nagyszeben bekapcsolódtak a vasúti forgalomba. E városok, illetve a környékbeli falvak lakossága számára a vasúti utazás kézzelfogható élménnyé vált, míg a kisebb településeknek vagy Székelyföld nagy részének mindez távoli vágyálom maradt. A székelyföldi régió az erdélyi vasútépítkezés hőskorából (1868–1873) kimaradt, mindössze egy szárnyvonal, a Székelykocsárd–Marosvásárhely vonalrész érintette a térséget.

A helyi érdekű vasutakról szóló, 1880-ban és 1888-ban elfogadott törvények elősegítették, hogy Magyarország területén több ezer kilométernyi mellékvasútvonal épüljön meg, és lehetővé vált, hogy a nagy városokat nélkülöző, szerényebb gazdasági adottságokkal rendelkező vidékek is bekapcsolódjanak az országos vasúthálózatba. Székelyföld területén 1886 és 1898 között négy helyi érdekű, normál nyomtávú vasútvonal épült meg: Marosvásárhely–Szászrégen (1886), Héjjasfalva–Székelyudvarhely (1888), Brassó–Sepsiszentgyörgy–Kézdivásárhely (1891), Kézdivásárhely–Bereck (1907), Balázsfalva–Küküllőszög–Dicsőszentmárton–Sóvárad (1898) Sóvárad–Parajd (1906).

A helyi érdekeltségű vasútépítkezés mellett a 19. század utolsó évtizedében a magyar állam is megjelent a székelyföldi térségben mint vasútépítő. A nehéz, hegyi pályák építése csak a magyar állam által volt megvalósítható. Így került sor több szakaszban a székely körvasút kiépítésére: Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda–Madéfalva–Gyimes országhatár (1891), Szászrégen–Déda (1905), Madéfalva–Gyergyószentmiklós (1907), Déda–Gyergyószentmiklós (1909).

A fő- és mellékvonalaktól távolabb lévő kisrégiók nem rendelkeztek olyan gazdasági erővel és politikai lobbival, amelynek segítségével el tudták volna ér-

ni normál nyomtávú vasútvonalak engedélyezését, így a 20. század elején a figyelem az olcsóbb keskenyvágányú vasutak létesítése irányába terelődött. Magyarországon az első világháború kitörése előtt több 600, 760 és 1000 mm-es keskeny nyomtávolságú vonal épült. A viszonylag olcsó és rugalmas pályaépítési lehetőség olyan területeket kapcsolt be a vasútforgalomba, melyek korábban semmilyen vasúti összeköttetéssel nem rendelkeztek, és sem gazdasági, sem földrajzi helyzetük nem tette lehetővé, hogy normál nyomtávú vonal építésében reménykedhessenek. A keskeny nyomtávú vasutak egyedüli hátrányaként emlegették a csatlakozás és az átrakodás problémáját.

A 19. század utolsó évtizedében kibontakozó magyarországi keskenyvágányú vasútépítés egyik legjelentősebb székelyföldi megvalósítása a Maros-Torda vármegyei keskenyvágányú vicinális hálózat volt. 1915-ben, már háborús viszonyok között került sor két szakaszban a Nyárád menti és a Mezőségi településeket Marosvásárhellyel összekötő keskenyvágányú vasúthálózat átadására.[26] E vasútvonalak megépítése egyben a székelyföldi vasútépítkezés korszakának lezárulását is jelentette.

Az első világháború kezdetén Székelyföld távol esett a frontvonalaktól, ennek ellenére a személyforgalmat korlátozták. A vasútvonalakon megnövekedett a hadi és áruforgalom. A helyi elit és a korabeli vasúti szakemberek rámutattak arra, hogy a székelyföldi vasúthálózat csonka, nem épült ki a Csíkszereda–Székelyudvarhely szakasz. Mindezek mellett, a székely körvasút több mint száz kilométeren keresztül a magyar—román határ mellett húzódott és nem rendelkezett egy függvényes vasútvonallal, amelyen ki lehetett volna menekíteni egy ellenséges támadás esetén a vasúti és hadianyagot, illetve a civil lakosságot. Az 1916-os román támadás igazolta ezeket a félelmeket. Székelyföld jelentős része a román hadsereg megszállása alá került rövid időre. A visszavonuló osztrák–magyar hadsereg, majd a román hadsereg jelentős károkat tett a vasúti infrastruktúrában: vasúti pályaudvarok, állomások, őrházak rongálódtak meg, több vasúti hídat felrobbantottak, mint például a Bögöz melletti hidat, a Ladók völgyhídat. 1917–1918 között a MÁV ideiglenesen kijavította a pusztításokat. A normális vasúti forgalom azonban nem állott helyre. Székelyföld 1918 tavaszáig hadműveleti területnek számított, a polgári forgalom folyamatosan akadozott. A vasúti forgalom elsődleges célja ebben az időszakban a háborús gazdaság és a hadsereg kiszolgálása volt.

1918 decemberében a román hadsereg megszállta a székelyföldi vasútvonalakat. A személyszállítás szünetelt, a megyék területének elhagyásához a román katonai parancsnokság engedélyére volt szükség. 1919-ben több rendeletben igyekeztek meggátolni a vasúti tisztviselők eltávozását, ugyanakkor fokozatosan megtörtént a hatalomváltás is a vasúti intézményhálózatban. A MÁV-jelzéseket felváltották a CFR-jelzések, és a magyar feliratok, pecsétek is románra cserélődtek. 1919. november 26-án a román kormány rendelete értelmében minden vasutasnak fel kellett esküdnie I. Ferdinánd román királyra. A trianoni békeszerződés aláírása után a MÁV-vonalak jogutódja a román államvasutak lett.

Az impériumváltásig a székelyföldi helyi érdekű vasútvonalak részvénytársaságok tulajdonát képezték. A román vasúttársaság, a CFR anélkül vette birtokba e vonalakat, hogy a tulajdonjogot rendezte volna. A részvénytársaságok a vasút után járó jövedelemből nem részesültek, a részvényeseknek nem tudtak fizetni osztalékot. Hosszas huzavona után 1932-ben megegyezés született a román állam és 8 erdélyi és bánsági helyi érdekű vasúti részvénytársaság között. Az egyezmény értel-

mében a román állam összesen 10 000 420 svájci frankot fizet a helyi érdekű vasúti részvénytársaságoknak. A Héjjasfalva–Székelyudvarhely részvénytársaságnak ebből például 411 000 svájci frankot kellett volna kapnia. A román állam az 1932. április 2-án aláírt egyezmény értelmében megszerezte a tulajdonjogot,[27] de a pénz kifizetésére nem került sor. A vasúti részvénytársaságok és a román kormány közt emiatt pereskedés folyt.[28] Az ügy a székelyföldi vasutak esetében 1941-ben, tehát az újabb impériumváltást követően jutott el a megoldásig. Ekkor a magyar állam kárpótolta a részvénytársaságokat, és megszerezte a tulajdonjogot.

Az 1919 és 1921 közti években a vasútra fordított pénzösszeg elégtelen volt: nem cserélték a megrongálódott síneket, a háború alatt épült ideiglenes hidak nem lettek átépítve, nem történt meg a vasútállomások fejlesztése, a vasúti műhelyek anyaghiánnyal küszködtek. 1919–1920 között az egész ország területén egyetlen talpfát sem cseréltek ki. Az 1920-as években gyakoriak voltak a balesetek a vasúti személyzet fegyelmezetlensége, a szabályok figyelmen kívül hagyása és az egyre rosszabb vasúti infrastruktúra miatt. A két világháború között a Magyarországtól Romániához került területek vasúthálózatának fejlesztésére a román állam 110 millió pengő értékű összeget fordított, míg 1940–1944 között csak Észak-Erdély és Székelyföld területén a magyar állam több mint 352 millió pengő értékben ruházott be a vasúti infrastrúkturába.[29]

A második bécsi döntés által kialakított új magyar–román határ először a történelem folyamán kettéosztotta Erdélyt. Észak-Erdély 1940-es visszacsatolásával 2220 km hosszú normál nyomtávú vasútvonal került vissza a MÁV tulajdonába. Az új határ, jelentős vasúti közlekedési nehézséget okozott, hiszen elvágta Székelyföldet Kelet-Magyarországtól, kettémetszette a Kolozsvár–Székelykocsárd–Marosvásárhely vonalat, az Arad–Tövis–Balázsfalva–Segesvár–Brassó vonal pedig teljes egészében Romániánál maradt. Ennek következtében vasúti összekötetés nélkül maradt a székely körvasút Nyárádtő–Uzon közti 274 km hosszú szakasza, a Székelykeresztúr és Székelyudvarhely közötti 27 km-es rész és a Balavásár–Parajd közötti 46 km vasútvonal. Egyedül ez utóbbinak maradt csatlakozása az észak-erdélyi székely vonalakkal, mégpedig a Marosvásárhely–Parajd keskenyvágányú vasútvonal révén. A magyar műszaki katonai alakulatok erőltetett munkával 1940. december 15-re elkészültek a Kolozsnagyida és Szászlekence közti 16 kilométeres keskenyvágányú vasútvonallal, így megteremtődött Székelyföld és Magyarország többi része közti vasúti összekötetés. Azonban ez csak egy szükségmegoldás volt, hiszen jelentős időt és költséget emésztett fel a keskenyvágányú vonalról a normál nyomtávú vonalra való ki- és berakodás.[30] A MÁV már 1940-ben megkezdte a Szeretfalva–Déda közti vasútvonal tanulmányozását, a szükséges térképek elkészítéséhez ekkor használtak először légi felvételeket. A tényleges munka 1941 tavaszán kezdődött, és sikerült a vasútvonalat 1942. december 5-én megnyitni. A megépült 48 km-es vonal bekapcsolta a magyarországi vasúthálózatban addig szigetként létező székelyföldi vasútvonalakat. Az új vasútvonalnak köszönhetően jelentősen lerövidült a menetidő Budapest és Sepsiszentgyörgy között.[31] A Szeretfalva–Déda vasútvonal megépülése a székelyföldi vasútépítkezések végét jelentette. 1940–1944 között számos terv készült arra vonatkozóan, hogy miként lehetne megteremteni a székely városok közötti vasúti kapcsolatot. Elsődleges célként szerepelt a vasúti szempontból teljesen elszigetelt Udvarhely megye bevonása a vasúti infrastruktúrába. A háború, az impériumváltás, a vasútnak a közúttal szembeni háttérbe szorulásával a vasútiépítési tervek a levéltárak polcaira kerültek.

■ A vasút megjelenése előtt a szárazföldi közlekedés a településmaghoz kapcsolódott. A postakocsik indulási és érkezési helye a települések központi részében volt. A vasútállomás volt a város első olyan közszolgáltatási intézménye, amely nem annak belterületén, hanem a peremén helyezkedett el. A vasútállomás a települések kapuja lett: érkezési és indulási pont. A MÁV által kidolgozott állomás-típusterveknél nagy gondot fordítottak az állomások körül létesítendő virágoskertre, a gyepesítésre, fásításra.[32] Minden vasútállomás, őrház kötelező tartozéka volt a kövezett kerekes kút. Az állomási kúttal ellentétes oldalon volt elhelyezve az illemhely. A betegségek elkerülése végett csak fedett illemhelyeket lehet építeni, azt is a kúttól minél távolabb. A szabadon álló árnyékszék-épületben elkülönítették a női és férfi részt, igyekeztek ezeket a helyiségeket szilárd anyagból építeni és cserepes tetőfedéssel ellátni.[33]

A 20. században a vasút minden más infrastrukturális tényezőnél erősebben hatott a városok fejlődésére, befolyással volt a település növekedésének ütemére és méretére, valószínű, hogy az ingatlanpiac egyik legfontosabb alakító tényezője is volt. A vasútépítkezésekkel párhuzamosan és az azt követő években új gyártelepek, raktárak, bérházak épültek az állomások közelében. A vasútnak a pályához, az állomásépülethez, a raktárakhoz és a többi műszaki létesítményhez nagy területre volt szüksége, ezért a város azon részén telepedett meg, ahol erre elegendő tér kínálkozott, és terület volt a későbbi fejlesztésekhez. A vasúti forgalom első látható eredménye az információcsere felgyorsulása, a levélváltás idejének lerövidülése. A pesti napilapok már a megjelenésük napján megérkeztek a vasútállomásokra. A gyorskocsik, postakocsik eltűntek a vasút által érintett települések útjairól. A vasút megépülésével egy új társadalmi réteg jelent meg a vonal által érintett településeken. A vasutas társadalom, amely az állomásfőnökből, a különböző vasúti hivatalnokokból, pályafelügyelőből, mozdonyvezetőből, kalauzból állt, sajátos színfoltot képezett a helyi társadalom keretében. A vasútnál csak olyan személy volt alkalmazható, aki magyar állampolgár volt, ismerte szóban és írásban is a magyar nyelvet, betöltötte a 18. életévet, feddhetetlen előélettel rendelkezett. A vasutas hivatalnok legalább főgimnáziumot, főreáliskolát vagy ezzel egy rangban álló kereskedelmi vagy katonai tanintézetet végzett, és az előírt érettségit eredményesen letette.[34] Az állomási elöljáró, kalauz, távírász, raktárnok, pálya-, alagút-, állomás-, kocsifelvigyázó csak olyan személy lehetett, aki legalább a középiskola alsóbb osztályainak elvégzését igazolni tudta.[35] A MÁV megszervezte az alkalmazottak egészségügyi biztosítását. Minden 30 km vonalrészre egy pályaorvos felügyelt, akinek feladatai a következők voltak: baleseti orvosi segélynyújtás, az alkalmazottak felvétele előtti orvosi vizsgálat elvégzése és véleményezés. A vasúti alkalmazottak és családtagjaik számára ingyenes volt az orvosi kezelés, szükség esetén kórházba való beutalás.[36] A vasúti hivatalnokoknak kezdetben nem volt kötelező egyenruhát viselniük. Baross Gábor 1888. május 18-án kibocsátotta a vasúti hivatalnokok, altisztek és szolgák egyenruházatával foglalkozó rendeletét, amely előírta, hogy a végrehajtó szolgálatban dolgozó alkalmazottak kötelesek a szolgálati idő alatt egyenruhát viselni.[37] A hivatalnokok számára a következő ruházatot írták elő: sötétkék sapka, sötétkék zubbony, sötétkék felöltő a gyalogsági tisztköpeny szabása szerint, sötétszürke nadrág, fekete nyakravaló és fehér bőrkesztyű. Az altiszti egyenruha ugyanolyan szabású és színű, mint a hivatalnokoké, csak a rangjelzők és zsinór-

zat színe ezüst. Egyenruhájuk: nyári és téli sapka, zubbony, nadrág, felöltő, nyakravaló, bundabélésű köpeny, kesztyű. A vasúti szolgák ruhája: nyári és téli sapka, gyapjú- és vászonzubbony, kabát, nadrág, felöltő, nyakravaló, bundabélésű köpeny, irhasuba.[38] A rangjelzőket a zubbony gallérján lehetett viselni, a hivatalnokoké arany, az altisztek ezüstből hímzett rózsákkal, a szolgák vörös színű parolin ezüst csíkokkal jelezték rangjukat.[39] A vasúti alkalmazott közmegbecsülésnek örvendett a helyi társadalomban, a kereskedőnél hitele, a kocsmában saját pohara volt.

Baross Gábor közlekedési miniszter idején, 1889. augusztus 1-jén bevezették az új zónatarifa rendszert. A zónarendszer bevezetésének köszönhetően milliók ültek vonatra, a vonat ténylegesen a magyar társadalom közlekedési eszközévé vált. A vasút a 19. század végére már nem egy új technikai találmány, hanem a társadalom személy- és áruszállítási szükségleteit elvégző intézménye volt. Létrejött az „utazó ember", a több száz kilométer távolságra való utazás már nem csak a kevesek kiváltsága volt, a kisember számára is lehetővé vált, hogy vasúton tegye meg az utat a legközelebbi városba, vásáros helyre vagy a régió, illetve az ország központjába. A vasút mentén lévő fürdőhelységek gyors fejlődésnek indultak, kialakult a modern értelemben vett turizmus. A vasúti utazás élménye megjelent a sajtóban, az irodalomban, a szépművészetben, a népköltészetben, a születő új dalokban vagy vicces történetekben. A 20. század első felében már új találmányok, a repülő és autó hozták lázba a társadalmat, és előrevetítették, hogy az emberiség újabb mérföldkövet lép át a tér- és időbeli korlátok legyőzésében.

JEGYZETEK

1. *Sz. Udvarhelyről Mártzius 1-ső napján.* Magyar Kurir 1819. 201.
2. *Sz. Udvarhelyről.* Hazai 's Külföldi Tudósítások 1819. április 3. 27. 209–210.
3. *Emlékirat közutaink állapotáról.* Bp., 1903. 12.
4. Uo. 13.
5. Tomcsányi Marianna – Bihaly Tamás: *Funkcionális körzetek kialakulása Magyarországon.* Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 12. köt. (1968) 1–2. sz. 163.
6. *Stratégiai utak.* A Hon IX. 1871. október 22. 244. 2.
7. Kovách Lajos: *Közutaink.* Magyar Mérnök XXXVII. köt. 1903. V. füzet. 188–194.
8. *A M. Kir. Kormány 1901. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*. Bp., 1902. 202; *A M. Kir. Kormány 1915–1918. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv*. Bp., 1924. 165.
9. *Mikor vezették be hazánkba a jobboldali közlekedést?* Autó-Motor XVI. 1963. január 6. 1. sz. 26.
10. *Automobilon Borszékra.* Ellenzék XXVII. 1906. július 12. 156. 2.
11. *Autótaxi árak.* Ellenőr VII. 1913. március 4. 36. 3.
12. Belügyi Közlöny 15. évf. (1910. május 1.) 18. sz. 130.
13. *Alispáni jelentés Udvarhely megye közigazgatási állapotáról az 1916. évben.* Székelyudvarhely, 1917. 21.
14. *Fejlődünk, Baróton*. Erdővidéki Hirlap IV. (1928. április 15.) 16. 3.
15. *Mikor vezették be hazánkba a jobboldali közlekedést?* Autó-Motor XVI. 1963. január 6. 1. sz. 26.
16. *A magyar közúti politika eredményei és jövő feladatai.* Technika 1944. 6. sz. 267–268.
17. Kerkápoly Iván: *Vonatpótló autóbuszjáratok beállítása a vasúti forgalomba.* Vasúti és Hajózási Hetilap XLII. 1940. október. 40-44. sz. 2.
18. Vásárhelyi Boldizsár: *A magyar közúti politika eredményei és jövő feladatai.* Technika 1944. 6. sz. 268.
19. Uo. 274.
20. Képessy Árpád: *A magyar vasútügy története.* Bp., 1908. 20.
21. Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*. Kvár, 1834. 9.
22. Zelovich Kornél: *Széchenyi és a magyar közlekedésügy.* Bp., 1925. 37–38.
23. Balázs Károly: *„Tehetyi mert vasutyi …"* Vasutas anekdoták. Bp., 1996. 26.
24. Uo.
25. Első Erdélyi Vasút fővonala Arad–Piski–Gyulafehérvár (1868) szárnyvonala Piski–Petrozsény (1870), Magyar Keleti Vasút (1868-1873): Nagyvárad–Kolozsvár–Székelykocsárd–Tövis–Kiskapus–Segesvár–Brassó fővonal, Székelykocsárd–Marosvásárhely, Tövis–Gyulafehérvár, Kiskapus–Nagyszeben mellékvonalak.
26. A Maros-Torda keskenyvágányú vasútvonalat két szakaszban adták át a forgalomnak: 1915. február 1. Marosvásárhely–Deményháza, Maroskeresztúr–Mezőbánd–Mezőméhes. 1915. október 23. Deményháza–Parajd, Mezőbánd–Kolozsnagyida.
27. MOL. Z. 1527. 4. doboz Brassó–Háromszék HÉV Rt.
28. Uo.

29. Eperjesi László: *Magyarország közlekedési problémái és a párizsi békeszerződés. (1945–1946)* In: *A Közlekedési Múzeum Évkönyve.* 13. 2001–2002. 278.
30. Tisza István: *A magyarországi vasúthálózat állapota és változásai 1915–1944 között. Magyar vasúttörténet 1915-től 1944-ig*. V. Bp., 1997. 68.
31. *Megjelent a MÁV új déda-szeretfalva-marosvásárhelyi menetrendje.* Csíki Lapok LIV. 1942. november 22. 47. 2.
32. Majdán János: *Modernizáció – vasút – társadalom.* Tanulmányok a vasútépítés hatáásáról a 19–20. századból. Baja, 2010. 128.
33. Uo. 129.
34. Vasúti Szaknaptár az 1899. évre. XII. évf. Bp., 1898. 72.
35. Uo. 74.
36. *A magyar vasút krónikája a XIX. században, 1825–1900.* h. n., é. n. MÁV Zrt. 145.
37. Uo. 275.
38. Uo.
39. Uo.

FODOR JÁNOS

BERNÁDY GYÖRGY, A „SZÉKELY FŐVÁROS" ÉS A SZÉKELYEK

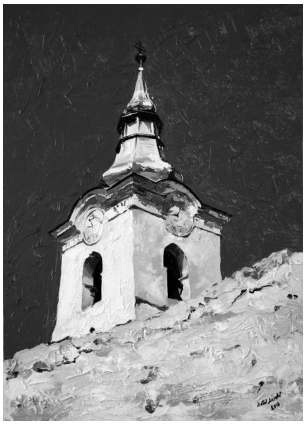

Bernády számára a székely identitás kérdéskörе gyakorta csupán politikai eszköz volt, egy olyan eszköz, amelyet sem származása, sem politikai szocializációja révén nem érezhetett teljesen a magáénak. Több évtizedes marosvásárhelyi tapasztalata viszont megtanította ennek jó érzékkel való használatára

Bernády György 1864. április 10-én született a Szolnok-Doboka vármegyei Bethlen községben (a mai Beszterce-Naszód megyében), egy orvos és gyógyszerész felmenőkkel rendelkező család sarjaként. Gyermekkori környezetére később így emlékezett: „Az erdélyi részek szülötte vagyok: gyermekéveim egy részét a Szolnok-Doboka vármegye vegyes ajkú községében, a románság lakta Naszód közelében fekvő Bethlenben, másik részét a példásan szervezett, munkás és józan erdélyrészi szászság északi metropolisában, Beszterczén töltöttem. Onnan kerültem a Székelyföld fővárosába, Marosvásárhelyre."[1] Szülőfalujában – minden bizonnyal – találkozott a román nyelvvel, de gyaníthatóan ekkor még nem beszélte azt. Édesapja jól menő családi gyógyszertárat működtetett ott, egy nagyobb városba való költözés lehetőségeit fontolgatva. Előbb Kolozsváron próbálkozott, majd Marosvásárhely mellett döntött.

Bernády Györgyöt apja a nagy múltú marosvásárhelyi Református Kollégiumba íratta be. A további életpálya és fejlődéstörténet szempontjából fontos kiemelni a Református Kollégiumban szerzett tapasztalatokat, ugyanis az ott uralkodó protestáns és nemzeti szellemiség, a székelység történetének ismerete a további években is meghatározta Bernády egyéniségét. A '48-as eszmék iránti tisztelet, beleértve a Kossuth-kultuszt, amit később a városban meghonosított, mind ennek az intézménynek a hatásá-

ból fakadt. Politikai habitusának későbbi alakulása során viszont mindezzel szakítani fog. Emellett érdemes kiemelni az elemi tanulmányai során tapasztalt német hatást, amely írásait, beszédstílusát alapvetően meghatározta. Politikai szerepvállalásának első éveiben a székely identitás kérdése még nem volt jelen diskurzusaiban, inkább polgármestersége idején kezdett hangsúlyosan érvényesülni.

Ez részben annak is köszönhető, hogy felsőfokú tanulmányait Kolozsváron és Budapesten végezte. Tanulmányai befejeztével a gyógyszertári teendők – a jelek szerint – nem köthették le túlságosan a figyelmét, egyre fokozódott viszont az érdeklődése a közügyek iránt. Politikai karrierje építését várospolitikai szinten kezdte: tagja volt a törvényhatóság több szakbizottságának, valamint számos városi egyletnek, majd a következő nagyobb lépést 1896-ban az országgyűlési képviselővé választása jelentette, e megbízatásáról viszont 1901 januárjában lemondott. Ekkor már megkapta Marosvásárhely főispánjától városi rendőr-főkapitányi kinevezését. Bernády valójában nem tekintett a főkapitányságára mint komoly karrierlehetőségre, számára ez csupán ugródeszkának számított a polgármesteri szék megszerzéséhez.

Polgármesteri tisztségét 1902-től 1912 decemberéig töltötte be, amelyről azt követően mondott le, hogy kinevezték Marosvásárhely város főispánjává. A székely identitás fontosságának hangsúlyozása már a polgármesteri programbeszédében megjelent. Szerette Marosvásárhelyt „Székelyföld fővárosaként" emlegetni, továbbá beszédének a törvényhatósági tagokhoz szóló fordulatában azt sugallta, hogy a feladatok vállalása és megoldása „hazánk és a székelység érdekében" történjen.[2] Ez részben annak is köszönhető, hogy éppen ebben az időszakban a kormányzati kommunikációban is megjelent a „székely kérdés", a figyelmeztetés Székelyföld fokozatos lemaradására, gazdasági-társadalmi és értékválságára, illetve felmerült egy tetemes állami segítség, az ún. „székely akció" szükségességének gondolata. A kérdés népszerűsítésére a fővárosban és más településeken,a publicisztikai figyelemfelkeltésen túl egyesületek, társaságok jöttek létre, melyek közül kiemelkedik az 1899 októberében megalakult Marosvásárhelyi Székely Társaság. Ennek elnöke 1907-ig Körmöcsy József, utána Deák Lajos, titkárai Máthé József, Szentgyörgyi Dénes voltak, a helyi kulturális és politikai élet jeles szereplői. A társaság nagy szerepet játszott a székely közgyűlések megszervezésében (körútjaik alkalmával több mint félszáz székely társaságot alapítottak, illetve ezek összefogására létrehozták a Székely Társaságok Szövetségét), de támogatta az állami kezdeményezéseket is. A társaságok munkájának összehangolása nem volt túlzottan sikeres, működésük sem mondható folyamatosnak, de miképpen erre Balaton Petra rámutatott, ezek hatására a századfordulón, különösen 1900 és 1902 között szinte divattá vált a „székely kérdéssel foglalkozni". Értelmiségiek és politikusok a sajtóban meg röpiratokban tárták fel a székely kérdés elsősorban gazdasági, társadalmi és szociális vonatkozásait (kivándorlás, arányosítás, tagosítás), és rajzolták meg a pusztuló Székelyföld képét, sürgetve az állam közbelépését.[3] Erre épülhetett Bernády György diskurzusváltása is, különösen azt követően, hogy a marosvásárhelyi Székely Társaság 90. összejövetele alkalmával, 1903 januárjában tiszteletbeli tagjává választotta. Az indoklás szerint erre „különösen a székely főváros javára kifejtett hivatali és közéleti munkássága" miatt került sor, feladatul róva, hogy igyekezzen „ezután is támogatni azokat a fontos érdekeket, melyek e hazarész magyarságának anyagi és erkölcsi emelésében nemcsak lokális, de magyar nemzeti érdekeket is biztosítanak".[4] Bernády mellett ugyanez alkalommal szintén tiszteletbeli taggá

választották Molnár Viktor kultuszminiszteri tanácsost, Beksics Gusztáv politikus-publicistát, Rákosi Jenő hírlapszerkesztőt, valamint Bedőházy János tanárt és országgyűlési képviselőt is.[5] A Társaság sikerét jelezte, hogy az akciót egyébként is támogató Darányi Ignác földművelésügyi miniszter 1902-es székelyföldi körútjának marosvásárhelyi állomásán támogatást ígért, illetve konkrétan 3600 koronával segítette a társaság turisztikai törekvéseit. Ugyanezen látogatás kapcsán Bernády, immár polgármesterként, „érzésteljes szép beszédben mondott köszönetet a miniszternek, mint aki elsőnek ragadta meg az alkalmat, hogy komoly lépéseket tegyen a székely nép megmentése érdekében".[6] A látogatás további fejleményeként a Földművelésügyi Minisztérium 1902. június 1-jén, Marosvásárhelyen létrehozott egy székely kormánybiztosságot, amely a négy székely törvényhatóságra (Csík, Háromszék, Udvarhely, Maros-Torda vármegyékre) terjedt ki. A hivatal később székely kirendeltség néven vált ismertté, s nem kevés vitát kavart a helyszín kiválasztása, valamint a miniszteri biztosok személye. 1902 és 1903 között miniszteri biztosként a köztiszteletben álló Sándor János főispánt nevezték ki, aki Bernády Györggyel is kiváló kapcsolatot ápolt mint belügyi államtitkár, majd később mint belügyminiszter. Őt a Tisza István sógora és politikai bizalmasaként is közismert Sándort Koós Mihály váltotta a kormánybiztosi funkcióban 1903-tól, utóbbi azonban nem tudta oly hatékonyan irányítani és szervezni az ezzel járó feladatokat, továbbá népszerűsége is az elődjénél jóval szerényebb volt.[7] Ezt követően nem találjuk semmilyen együttműködés nyomát Bernády és a marosvásárhelyi Székely Társaság között. Ez nyilván nem jelent identitásbeli változást, annyi történt csupán, hogy Bernády aktív polgármesteri időszakában más egyesületekben is tevékenykedett, melyek inkább megfeleltek az általa kitűzött politikai céloknak, így a Székely Társaság összejöveteleit mellőzve inkább nagymesterként vezette a Bethlen Gábor szabadkőműves páholy gyűléseit, illetve az Iparos Polgári Egylet, Városszépítő Egylet stb. elnöki teendőit igyekezett ellátni.

Mindezektől függetlenül Bernády polgármestersége időszakában a hivatalos kommunikáció szintjén nem jelent meg hangsúlyos módon a város székely identitásának kérdése az úgynevezett „hivatalos" közléseken túlmenően, amelyekben a település – a szabad királyi városi jogállás kiemelése mellett – továbbra is székely fővárosként határozta meg önmagát. Ez a jelenség mindenekelőtt a városszerkezetet meghatározó építkezések, elsősorban a közismert szecessziós épületek kapcsán jelentkezik, amelyek egyértelműen Bernádyhoz kötődnek. Ezek közül az egyik első vállalkozás a Városháza volt. Ennek építtetését polgármesteri programjában Bernády nem nevezte meg, viszont elődje már kezdeményezett egy új városháza felépítésére vonatkozó tervet, amelyet a belügyminisztérium el is fogadott, így mondhatni korábbról tervbe vett megvalósításról van szó. Mind a helyszínről, mind a teljes koncepcióról igen határozott véleménye volt. Komor Marcell, a tervezők egyike visszaemlékezésében is megerősíti ezt, a helyszemlétől a kivitelezésig gyakorlatilag együtt dolgoztak a polgármesterrel, míg sikerült kialakítani az új városcentrumot, „amely előkelőségével, artisztikumával és praktikus elrendezésével ritkítja párját".[8] A stílusjegyek szempontjából az új szecessziós-magyaros vonal meghonosítása is ennek köszönhető. Bár erről az egyik érintett, Csiszár Lajos építész, a Városháza kivitelezője kicsit másképpen vallott: „A helyre is emlékszem, ahol több mint egy óráig folyt Bernádyval az eszmecserém […]. Szó volt a város különböző középület-szükségletéről. A városháza építésére szánt terv pályázata már meg volt, az I. díjas terv a kecskemé-

ti városházára emlékeztető épületben, és az udvarból kiemelkedő toronnyal. »Én Vásárhelyből nem székely, európai várost akarok«, mondta beszédünk folyamán Bernády, a tettre vágyó ifjú polgármester. »Igen – feleltem – lehet európai jellegű a civilizáció eszközeivel, de például felépíti ez a székely főváros, az egyébként kicsiny (akkor 13 ezer lakosú) vidéki, amellett szegény város az Európában és szerte a nagyvilágban igazán nemes anyagából – faragott kőből épített épületek egyik változatát a maga pénztelenségében egyszerű olcsó módon, s ha idejön egy európai megnézni a mi épületünket, csak legföljebb egy pislantásra fogja méltatni s fog tovább menni, mondván – hisz ezt, ehhez hasonlót én ezer változatban láttam szerte a nagyvilágban, és nem szívesen fogja megvenni a róla ábrázolt képeslapot az átutazó. De a mi nemzeti külön sajátos modorinkban ha építünk, ami a szívünk vágyának is megfelel: nemcsak mi fogjuk élvezni, hanem az erre vetődő idegen is megáll és részleteiben is végig hordozza rajta a szemét. – Hisz nemcsak önálló magyar irányú építő stílusunk, melyből Lechner építész egész iskolát teremtett, hanem ott vannak a renaissanse emlékei, melyek sokkal színvonalasabbak, mint a német által teremtett hideg irányzat.« Az én ifjú egyéni szavaim mélyen bevésődtek Bernády lelkébe s a városházát így terveztette át Lechner irányzatára és a Kultúrházat régi magyaros népi emlékeink, sajátos alakjainak részleteivel."[9] Valóban, az 1905-ben kiírt pályázat nyertesei, Komor Marcell és Jakab Dezső a kormány által előnyben részesített neobarokk pályaművet nyújtottak be, mely a kivitelezés során mind alaprajzában, mind megjelenésében átalakuláson ment keresztül. Csiszár Lajos vélt vagy valós ötlete alapján, Bernády javaslatára, a tervezők a barokk építészetből átemelt homlokzattagoló elemeket a lechneri magyaros szecesszió nyelvezetére cserélték, néhány esetben a helyi reneszánsz építészet formavilágát is beemelve.[10] Ennél is hangsúlyosabb, stílusidentitás szempontjából meghatározóbb besorolású a Városháza mellett található, Bernády legnagyszerűbb megvalósításaként emlegetett Kultúrpalota. Ennek építéstörténetétől, illetve részletes bemutatásától szintén eltekintünk, hiszen azt már sokan megtették. 1913-ban, amikor átadták a Kultúrpalotát a belső díszítésekkel egyetemben, a *Magyar Iparművészet*ben megjelent írásában az ekkor főispánként tevékenykedő Bernády már visszaemlékezőként közölte gondolatait. Bernády elgondolásában érdekesen vegyült saját liberális-demokratikus felfogása a koalíciós kormánynak imponáló magyar szupremácia-gondolattal, ugyanakkor az építészeti stílusra is megvolt a megfelelő ideológiai magyarázat. A magyar parlamentben ugyanis 1902-től támadás indult a lechneri szecessziós és magyaros stílus ellen. A klikkharcokat vezető Alpár Ignác és szövetségesei a lechneri iskola pályaterveit a fővárosból vidékre szorították ki, ahol egyébként is a politikai válságok által feltüzelt nacionalista érzület dominált. Ennek hívei számára a nemzeti karakter minden valós vagy vélt megnyilvánulása megkülönböztetett fontossággal bírt, kiváltképp ha az adott település közel esett egy vegyes nemzetiségű vidékhez. Bernády számára így a már bevált szecessziós stílus úgymond kapóra jött, a Városháza tervezésekor már szintén bevált építészpárossal. Ugyanakkor az említett stílusirányzat hűen jellemezte a marosvásárhelyi politikai életre általánosan jellemző ellenálló magatartást is.[11] Ennek szellemében Bernády szerint „a marosvásárhelyi Közművelődési Háznak a magyar történetből és a székely népmondákból merített tárgyú képző- és iparművészeti remekek kincsesházának kell lennie, hogy az abban elhelyezett intézményeknek a tudós és írástudatlan, a hatalmas és alacsony sorsban lévő, a gazdag és szegény előtt egyaránt nyitva kell lenniök, s hogy ez intézmények révén kell annak az elvá-

lasztó falnak a lerombolására az első csákányütést megtenni, amely a magyar társadalmi osztályokat elkülöníti s a magyarság megerősödésének alapját képező egységes demokratikus magyar társadalom szervezését lehetetlenné teszi".[12] Bernády ugyanakkor büszkén állapította meg, hogy munkásságának köszönhetően „Maros-Váráshely azzá kezdett lenni, aminek régen már nevezték: Székelyföld fővárosává".[13]

És valóban, a magyar kulturális és politikai élet kortárs és történelmi nagyjait felvonultató művészeti alkotásokban külön, hangsúlyos helyet kaptak a szecessziós stílusirányzatban megvalósított, székely történeti és hagyományvilágból inspirálódott elemek is. Ezek közül a legszembetűnőbbek az előcsarnokban alkalmazott falfestések, a székelykapuk motívumaiból is inspirálódó díszítések, valamint a szintén itt található falképek. Körösfői-Kriesch Aladár művei a nagyterem bejáratával szemben állva, az attól balra látható *Székely mesemondás* címet viselő freskón átható színű, világoskék ruhában, átszellemülten az ég és föld között közvetítő mesemondó alakja látható. Az alakok a városi legendárium szerint, valós személyekről lettek mintázva: a férfialak Vida Károly csizmadiamester, illetve a székely ruhás férfialak ifj. Ugron Gábor főispán, a mesemondót hallgató kék ruhás hölgy Bernády György második felesége, a mögötte mezítláb álló, összekulcsolt kezű, szintén kék ruhás kislányban pedig Bernády örökbe fogadott lányát örökítette meg a művész.[14] Ennél beszédesebb kompozíció a *Táltosok* címet viselő falfreskó, melyet vélhetően Ipolyi Arnold *Magyar mythológia* című munkája inspirálhatott, amelyben a történetíró a *Csíki székely krónikát* is forrásként használta, így a festményben megjelenő alakok a székely–hun mondavilág szerint Attila tanácsadói, akik az isteni és a földi világ közvetítői. Ugyanezen látványvilág köszön vissza a Kultúrpalota reprezentációs céljait szolgáló Tükörteremben is, melyet Toroczkai Wigand Ede iparművész egyszerűen „Csaba-teremnek" nevezett. Ez többek között az üvegablakok hun–magyar mondavilágát idéző történetrészleteinek köszönhető (pl. *Csaba bölcseje*, *Réka asszon sátoroskertje*, *Réka asszon kopolafája* stb.).[15]

Megnyilatkozásai és írásai találóan tükrözik azt a változást, amely a saját politikai pályáját meghatározta. Vagyis Bernády György polgármestersége első nyolc évében tartózkodott a nagypolitikai kérdésektől, állásfoglalástól. A megválasztását követő időszakban csupán adminisztrációs kérdésekkel, városfejlesztéssel, valamint szakpolitikai problémákkal foglalkozott, a törvényhatóságban sem engedélyezte a pártpolitikai megnyilvánulásokat. A koalíciós időszak végére kezdte ismét foglalkoztatni Bernádyt a pártpolitizálás gondolata, és egy rövid Kossuth-párti kitérőt követően részt vett a Nemzeti Munkapárt városi szervezetének megalakításában, ahol előbb csak tagként szerepelt, majd 1911 januárjában átvette annak vezetését. Mindez vélhetően azért is történt, mert váltani szeretett volna az immár tíz éve tartó polgármesteri tevékenységéről, mely törekvése támogatókra talált a nagypolitika köreiben, így 1913. január 11-én már Marosvásárhely városi főispáni tisztségébe iktathatták. Hamarosan a kereskedelemügyi minisztertől is megbízást kapott, aki 1912. december 31-től Székelyföld iparfejlesztési miniszteri biztosává nevezte ki. Így a kormánytól kapott többrétű feladatai immár túlmutattak a városon. Ebben a kontextusban lehet értelmezni írását is, vagyis főispánként (mint a kormány képviselője) nem térhetett el a kormánypárt retorikájától, mely elsősorban a magyar szupremáciát hirdette, alárendelve ennek a „székely kérdést". Bernády elsősorban emiatt utasította el a választójog kiterjesztését: „Nézzünk körül székely fővárosunk szomszédságában,

magunk körül láthatjuk azokat az elemeket, melyek idegen nyelvvel, idegen gondolkozással más államok fele gravitálnak. Ezeknek adjunk választói jogot?" – tette fel a kérdést az egyik gyűlésen. A vezető politikai körök felfogását annyiban kívánta árnyalni, hogy a választójogot ugyan kiterjesztette volna a munkásságra, de számára így is komoly dilemmát jelentett a saját demokratikus felfogásának és a magyar hegemónia fenntartásának összeegyeztetése.[16] Ez magyarázza főispáni időszakának a székely identitásra vonatkozó retorikáját. Emellett, immár székelyföldi miniszteri biztosként, kötelessége volt valamiféleképpen viszonyulni a székelyföldi lakossághoz. A budapesti, de főleg a székelyföldi vendégek tisztelettevése a beiktatáson nem volt véletlen, Bernády pedig miniszteri biztosként elmondott programbeszédében ígéretet tett a régió fellendítésére: „A belém helyezett bizalmat meghálálandó, de azért is, hogy székely véreimnek bármilyen kis mértékben is hasznára lehessek, ezen megbízatásom keretében is becsületes, komoly munkát akarok végezni. Tudatában vagyok annak, hogy ezen megbízatásommal kapcsolatosan előttem az idő szerint ismeretlen téren kell majd mozognom, érzem erőim gyöngeségét, sejtem az akadályokat, nehézségeket, ismerem az alapvető munkás szerepének hálátlanságát, de ha Isten segítségével, az Önök és székely véreim támogatásával a legparányibb eredményt is sikerült e réten is felmutatnom, bőven megleszek jutalmazva."[17]

Iparfejlesztési miniszteri biztosként 1913. március vége és május eleje közötti, tájékozódó jellegű székelyföldi körútja során megfordult Gyergyószentmiklóson, Csíkszeredában, Sepsiszentgyörgyön, Kézdivásárhelyen és Székelyudvarhelyen, ahol meglátogatta e városok ipartelepeit, és meghallgatta az ipartársulatok kívánságait. 1913 júniusában újra a székely megyékbe látogatott. E kiszállásai során igyekezett gyakorlati téren is tenni a vidék felzárkóztatása érdekében: megalakította a székelyudvarhelyi fazekas termelő- és értékesítő szövetkezet, segélyezte az árvíz sújtotta iparosokat, előmozdította a bányászati kutatásokat, a szerzett tapasztalatokról, javaslatairól pedig emlékiratot terjesztett fel a kereskedelemügyi miniszternek.[18] Az első világháború kitörése nem csupán miniszteri biztosi munkájának lendületét torpantotta meg, hanem további fejlesztések sem váltak lehetővé, illetve újabb kihívásokkal kellett szembesülnie.

1916. augusztus 27-én Románia hadat üzent a Monarchiának, melynek következtében rövidesen Székelyföld és Dél-Erdély magyar lakossága menekülésre kényszerült. A polgári lakosságot a tervek szerint a szomszédos megyékbe kellett átköltöztetni: a Csík vármegyéből érkező menekülteket Maros-Torda vármegyébe és Marosvásárhelyre irányították. Miután ezek a területek képtelenek voltak a nagyszámú menekültet fogadni és megfelelően ellátni, továbbirányították őket. A harcok alatt Marosvásárhelyen Bernádynak a menekültek ellátása mellett a lakosság nyugalmáról is gondoskodnia kellett. Erre az időszakra később Bernády így emlékezett: „A székelység gazdasági, ipari és kereskedelmi megerősítése érdekében annyi meleg szeretettel, oly sok jóakarattal beindított akció a mind újabb és fokozottabb áldozatokat követelő háború és az ezzel kapcsolatosan folyton gondterhesebbé váló életviszonyok és állandóan fokozódó aggodalmak következtében holt pontra jutott s ezzel egyidejűleg elszakadt az a fonal is, amely engem a székely nép nagyobb tömegeivel közvetlen összeköttetésbe hozott. A háború folyama alatt reánk zúduló sorscsapások azonban végtelen szomorú körülmények között nemsokára ismét összehoztak engem a székely nép tömegeivel, de akkor már nem én kerestem testvéreimet békés otthonukban fel, hanem ők jöttek rangra, társadalmi állásra, élethivatásra és vagyoni helyzet-

re való tekintet nélkül megszámlálhatatlan tömegekbe verődve, szülőföldet és otthont elhagyva, űzve és hajtva, emésztő gonddal és mélységes fajdalommal eltelve földönfutókként mi hozzánk."[19] A menekültek élelmezéséhez a város számos pontján kényszerkonyhákat állítottak fel, amelyek naponta 12 000 főt is elláttak. Emellett megalakult a kincstári vásárlóbizottság, amely a menekültek javait vásárolta fel, általában nyomott áron. A belügyminisztériumi felterjesztésében Bernády a román támadás előtti egységes árak bevezetését ajánlotta, a visszaéléseket azonban nem sikerült megfékezni. A visszaélők nagyrészt a felvásárló katonatisztek voltak, akik a nagy mennyiségre való hivatkozással szemre értékelték az állatokat, s jóval áron alul fizették ki azokat. Mindezekért a visszaélésekért Bernádyt tették felelőssé, s minden bizonnyal emlékeztek erre a két világháború közötti Székelyföld lakói.[20] A világháborús időszakban természetesen nem állt módjában foglalkozni megítélésének kérdésével, ráadásul főispáni tevékenysége 1917 júniusában véget is ért, nem sokkal a Tisza-kormány bukását követően.

Pályát váltva, a Zabolai Faipari Részvénytársaság igazgatósági tagja, illetve annak ügyvezetője lett. A Mikes-féle erdővállalat már a világháború idején foglalkozott fakereskedéssel. Fő felvásárlói a romániai gazdasági és politikai elit érdekeltségébe tartozó vállalatok voltak, amelyekkel szintén Bernády üzletelt. Emiatt gyakori útjai voltak Bukarestbe, ahol személyes kapcsolatokat alakított ki a Román Királyság főbb kormányzati embereivel. Kapcsolathálójába olyan személyek tartoztak, mint néhány későbbi miniszterelnök: Alexandru Averescu, Alexandru Marghiloman, Take Ionescu, Octavian Goga, Iuliu Maniu, valamint Arthur Văitoianu tábornok. E kapcsolatok később, a két világháború közti időszakban igencsak hasznosnak bizonyultak.

Az impériumváltást követően teljesen új lendületet adott Marosvásárhely politikai életének Bernády György hazaérkezése Budapestről 1919 júliusában. Azonnal bekapcsolódott a helyi politikai szervezkedésekbe. Három röpiratot adott ki, kettőt 1920 májusában (*Emlékirat* és *Nyílt levél*), valamint egyet ugyanazon év júliusában (*Előterjesztés a magyar tisztviselők és ügyvédek eskütétele tárgyában*). Összességében röpirataival Bernády célja egy szúrópróba volt az erdélyi magyar közvélemény felé annak kipuhatolására, hogy elkezdődhet-e a legitim politikai szervezkedés. Kísérlete kudarcot vallott, ugyanis a közvélekedés nem támogatta törekvéseit, gyanakodva figyelték a bukaresti kapcsolatépítéseit. Ez főleg 1920 novemberében derült ki Sepsiszentgyörgyön, ahol hazaárulónak bélyegezték Bernádyt, amiért szót emelt a románokkal való együttműködés és a parlamenti képviselet érdekében. A *Bernádynak a székelyek a szemébe mondták, hogy hazaáruló*[21] címmel megjelent beszámoló vélhetően évekre meghatározta a székelyföldiekkel való viszonyát, legalábbis a későbbi levelezéseiből ez derül ki. Ekkor ugyanis már a trianoni békeszerződést aláírták, azonban a magyar parlament még nem ratifikálta azt, s a korszak közhangulatára is jellemző volt a kiváró álláspont. Emellett pedig a székelyek nagy része is elsősorban Kolozsvárról várta a kezdeményezést, ezért nehezményezték Bernády marosvásárhelyi szervezkedését. Természetesen ugyanezen időszakban szimpátiára is szert tett, látványosabb gesztusára 1921. május 23-án került sor. Ez a nap akkoriban Románia hivatalos ünnepének számított. Bernády díszmagyarban jelent meg „az ősi székely városnak tanácsa előtt", és beszédet mondott a magyar és román állampolgárok közti megbékélésről.[22] Hasonló gondolatokat fogalmazott meg 1922 márciusában képviselőként a román parlamentben, ahol szűzbeszéde szintén

megosztotta a közvéleményt. Politikai tevékenysége és megnyilatkozásai miatt a román titkosrendőrség nyilvántartásában Bernádyt a „kemény irredenta" csoportba sorolták, míg a többi helyi (marosvásárhelyi) közszereplő vagy egyesület legfeljebb „soviniszta" minősítésben szerepelt.[23]

Ugyanakkor, az időközben megalakult romániai Országos Magyar Párt vezetőségében, Jósika Sámuel halálát követően, potenciális elnökként tekintettek Bernádyra. Megválasztására végül mégsem került sor, de támogatókra talált a Bánságban, Partiumban és Székelyföldön is. Erről tanúskodik 1924 nyarán megtett korteskörútja, amely Lugos, Temesvár, Arad, Zabola, Gyergyószentmiklós, Csíkszereda, Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Brassó, Székelyudvarhely, valamint a nyárádszeredai választókerület településeit érintette. Végeredményben visszalépésének, továbbá igencsak zavaros körülményeknek köszönhetően alulmaradt Ugron Istvánnal szemben az Országos Magyar Párt elnökségéért folytatott versengésben. Ez látszólag komoly önvizsgálatra késztette, és 1924 szilveszter éjszakáján terjedelmes nyílt levelet írt „székely testvéreinek" címezve, címzettjeit név szerint is említve: Görög Joachim és T. Nagy Imre Csík, Ferenczy Géza meg Vajna Miklós Háromszék, Pál István és Sz. Szakáts Péter Udvarhely, Abos József meg Agyagássy Károly Maros-Torda vármegyéből. Hosszas magyarázkodás után kérdését a következőképpen fogalmazta meg: „mi az oka és alapja annak a gyűlöletes ellenszenvek, amelyet annak a székely népnek részéről kell minduntalan fájdalmasan észlelnem, amely népnek gazdasági, ipari, kereskedelmi és kulturális felemelése és megerősítése érdekében egy emberöltőn át önzetlenül dolgoztam, amely nép gyermekeinek érdekében még a legnagyobb áldozattól sem riadtam vissza, s amely népnek sok tízezerre menő tömegei olyan meleg hálával eltelve búcsúztak még nem is egy évtizeddel ezelőtt tőlem?"[24] Levelére elsőként Görög Joachim gyergyószentmiklósi apátplébános válaszolt, megnyugtatásul közölte, hogy a „te neved a székely nép és a becsületes munka minden igaz embere előtt már fogalom volt. Rólad beszéltünk a népgyűléseken és téged mutattunk be az iskolákban a serdülő ifjúságnak követendő példaképpen. […] Csak a javát akartad a te népednek, ebben pillanatig sem kételkedtünk s épp ezért »a székely nép gyűlöletes ellenszenvéről« beszélni teljesen alap nélkül való képzelődés és rémlátás."[25] Ugyanakkor hozzátette, hogy „Te nem lettél volna előttünk nagyobb a Magyar Párt elnöki székében, mint amekkora ma vagy – nem lesz ez kisebb a csatavonalban, mint az elnöki székben lettél volna."[26] Hasonlóképpen vélekedett Agyagássy Károly is, aki hangsúlyozta, hogy „válaszom oda alakul ki, hogy a székely nép nem viseltetik irányodban »gyűlöletes ellenszenvvel«, mert erre semmiféle okot nem szolgáltattál. Erős meggyőződésem, hogy ellened kialakított véleményét mielőbb meg fogja változtatni, ha te az általam javasolt módon nagy munkaerődet a magyarság ügyének szenteled."[27] T. Nagy Imre pedig egyenesen a „székely virtus" kiemelésével magyarázta válaszát: „Mindezeket összevetve, én úgy képzelem, hogy nem kis része volt a székelyek iránti elkeseredésednek az az ősi székely virtus, mellyel lábuknál fogva szoktuk visszarántani azokat a véreinket, kik közülünk kiemelkedni látszanak."[28] Lényegében hasonló érveket soroltak Pál István és Székely Béla, akik nagyon rátapintottak a lényegre: „az udvarhelymegyei székelység sem gyűlölettel, sem ellenszenvvel nem viseltetik Irántad, sőt mindazok, akik ismerik azt az ernyedetlen és önfeláldozó munkát, amellyel Marosvásárhely városát, nem is egészen két évtized alatt, kis városias jellegből minden tekintetben a kultúra magas színvonalára emelted, és ismerik azt az áldozatot, amelyet általában

a székelységért hoztál […] Hogy az Országos Magyar Párt elnöki székének legutóbb történt betöltése alkalmával még sem támogathatta jelöltségedet, annak okai legnagyobb részben Rajtad kívül állók."[29] Lényegében elmondható, hogy Bernády megválasztásának kudarcáért nem a székelység támogatásának hiánya okolható, ennek lényegét kortársa, Gyárfás Elemér fogalmazta meg a legtalálóbban: „…Bernádyt felülről mindkét oldalon valósággal kijelölték az élre." Tehát Bernádyt mind a magyar, mind a román kormány támogatta (kijelölte) az elnökválság alatt. Hogy nem lett elnök, az Gyárfás szerint annak köszönhető, hogy a közvélemény szereti azt az illúziót, hogy vezetőit saját maga választja, és nem kijelölik a felsőbb hatalmak. Bernády személye túl megosztó volt ahhoz, hogy elnök lehessen.[30]

Mindazonáltal elnökségi tagként, képviselőként az 1927-es kilépéséig meghatározó tagja volt az OMP-nek. A román Nemzeti Liberális Párttal való tárgyalásainak és jó kapcsolatainak köszönhetően, 1926 és 1929 között ismét Marosvásárhely polgármesteri székébe ülhetett. Ezt megelőzőleg a választási kampányként a helyi magyar sajtóban megjelentek Bernády üzenetei. Buzdító jellegű, szavazatszerzést célzó szövegeiben Bernády a közhelyek ismételgetésétől sem riadt vissza. „A magyar ügy", a „döntő órában" leadott szavazat, a „magyar nemzeti" érdek hangsúlyozása mind ide tartozik, azonban a kampány során nem történt utalás a város „székely identitására". De polgármesteri beiktatásakor, magyarul és románul is elhangzott beszédében már az „ősi székely város tanácsáról és polgárságáról" szólt, mondandóját az uralkodó dicsőítését követően pedig így zárta: „Éljen, viruljon és fejlődjék a haza és ezen ősi székely város" (románul: „Să trăiască, să înflorească şi să dezvolte Patria şi acest oraş săcuesc strămoşesc!").[31] Bár Bernády második polgármestersége nem hozott komoly eredményeket, jelentősége nem mérhető a világháború előtti teljesítményéhez, de ne feledjük, ekkor gyorsan meg kellett tanulnia az új közigazgatási törvény előírásait, felmérnie azt a minden bizonnyal szűkebb mozgásteret, mint ami addig rendelkezésére állt, akár az érvényes jog értelmében. Személyes kapcsolatai meghatározták politikai irányelveit, ennek alapján megjelölhetők azok a helyi és országos kulcsfigurák, akiknek támogatását élvezte, és amikor ezekkel szakított (az OMP-ből történt kilépéssel stb.), ez polgármestersége végét is jelentette. Viszont önmagában is szimbolikus eredménynek számított, hogy az 1920 és 1940 közötti periódusban, magyar nemzetiségűként betölthette ezt a tisztséget. Bukását követően ezt így értékelte „Marosvásárhely város a székelyek fővárosa, magyar jellegének védelme érdekében határoztam el magamat a további, évtizedeken át elfoglalt és az én egyéni ízlésemnek inkább megfelelő álláspontom feladására!"[32] Utóbbi megfogalmazása az 1930-as évek első részében igencsak sűrűn előbukkan, és egy többé-kevésbé jogos sértődöttségéből fakad. Bernády úgy érezte, hogy miután megszűnt OMP-tagsága, a városi szervezet gyakorlatilag megfosztotta a települést attól a lehetőségtől, hogy magyar nemzetiségű polgármestere legyen. Még azt a véleményt is megkockáztatta, hogy ezzel „a napirendre került székely autonómia" kérdését is elszalasztották. Politikai ambíciójának folytatásaképp megalakította a Magyar Polgári Demokrata Blokkot, amely rövid, mindössze hároméves tevékenysége alatt lényegében visszacsatornázta Bernádyt az OMP-be. Addig is Blokkjának egyik vállalt célja, szerény sikereket elérő regionális jellegű pártként, hogy ismét magyar városvezetés legyen, és „megalkuvás nélkül minden alkalommal minden tőle telhetőt a legmesszebbmenő készséggel meg kell tennie a tekintetben, hogy Maros-Vásárhely városának

magyar jellege és a Székelyföldhöz való tartozandósága a lehető legpregnánsabb módon kidomboríttassék".[33] 1933 júniusában Bernády pártja közleményben jelentette be megszűnését, illetve egybeolvadását az Országos Magyar Párttal, melyet követően megtörtént a volt polgármester ünnepélyes visszafogadása. Bernády ez alkalommal elmondott beszédében Marosvásárhely jövőjéről tett hitet: „Ezt a várost sokan a túloldalról nem akarják magyar városnak tekinteni, pedig ennek a városnak rendkívüli szerepe lesz, az előbb-utóbb végrehajtandó székely autonómia keretében. Komoly aktivitást kell kifejteni ennek az autonómiának az előkészítésére és dokumentálni, hogy a székelyföld kulturális vezetésében döntő szerepe van, volt és lesz Marosvásárhelynek."[34] E kijelentését már politikailag súlytalan utolsó éveiben is vélhetőleg komolyan gondolta. 1935 márciusában, a romániai Országos Magyar Párt marosvásárhelyi intézőbizottsági gyűlésén a korszakra jellemző antiszemita és fokozódó magyarellenes hangulatban azt tanácsolta, hogy kisebbségi panaszokkal előbb a királyt kell megkeresni, s csak azt követően érdemes a genfi Népszövetséghez fordulni. Beszédét ezzel zárta: „utoljára említem, de első helyre tartozik: a székelyföldi kulturális autonómia. Ezzel nekünk tartoznak a mi román testvéreink és ezért nekünk harcolnunk kell."[35] 1936 végén vett részt utoljára a kolozsvári fórumon, hiszen ekkor előrehaladott kora miatt már nehezére esett az utazás. Ettől függetlenül részt vett az OMP bizottsági vitájában, melynek során a székely autonómia követelésének a lehetőségét tárgyalta a pártvezetés. Két álláspont bontakozott ki: az egyik (Hinléder Fels Ákos által képviselt) szerint az autonómia követelését nem kell hangoztatni mivel „az nemzeti életet nem jelent", és „egy generálisabb megoldásnak vágja el az útját".[36] Nyilvánvalóan a revízióra gondolt. Vele szemben pedig Bernády fogalmazta meg véleményét, miszerint „az autonómia követelése nem foszt meg jogainktól, sőt ellenkezőleg, azokhoz juttat, ezért ezt követelni kell még azért is, mert a nemzetközi törvény alapján is megillet." Az Intéző Bizottság végül úgy döntött, érdemes a „székely autonómia" követelését felterjeszteni, és ezt a feladatot az elnökségre bízta.

Bernádyt a jelek szerint felzaklatta az, ha „fogadott" városának székely identitását megkérdőjelezik. Bár ő ezt a „székely" jelzőt főleg politikai indíttatásból használta, mégis szóvá tette, ha más becsmérlően nyilatkozott ez ügyben. Jó példa erre azon eset, amikor egyenesen Makkai Sándor református püspökhöz fordult, az *Erdélyi Fiatalok* 1934-es nyári számában megjelent, Marosvásárhelyről szóló, álnéven írt riportja kapcsán. Bernády ennek egyes pontjait kifogásolta, és „magyar nemzeti szempontból veszedelmesnek" minősítette. A cikk nyitómondata így hangzik: „Marosvásárhely: székely főváros. Legalább is ez a köztudatban átment elnevezése. Jó adag akarat kell hozzá, hogy elfogadható legyen. *Városnak ugyan város, de székelynek a Brassó, és a Regát felé néző Csík, Háromszék és Udvarhelyhez képest nem eléggé, jóformán nem is székely, főnek meg épen nem főváros.*"[37] (kiemelés F.J.) Az ügyet László Dezső, a lap szerkesztője igyekezett elsimítani, aki levelében kiemelte, hogy „ha a város székely jellegének tagadását tekintjük, az egész cikk intenciójából az jön ki, hogy egy székely alapítású város, mostani vezetése mellett nem tudja tradicionális székely karakterét megmutatni. […] Ez az állítás nem tagadja meg a város székely jellegét, csupán azt mondja, hogy a többi székely vidékhez képest Marosvásárhely veszítette el a legjobban a székely jellegét. Ez Marosvásárhely nagyobb város mivoltából természetszerűleg következett is. […] Mi tehát sem azt nem mondottuk, hogy Marosvásárhely nem székely alapítás, sem azt nem, hogy nem székely város,

csupán annak a megdöbbenésnek adtunk kifejezést, hogy mennyit veszített a város székely jellegéből."[38] Arra vonatkozólag nincs információnk, hogy sikerülte az egykori polgármester kedélyét megnyugtatni, viszont az *Erdélyi Fiatalok* – generációs különbségekből fakadó – bátrabb nyelvezete már nem találkozott az egykori hagyományos, a Monarchiában szocializálódott modorral, melyhez Bernády szokva volt. Összegezve tehát: Bernády számára – akit még életében a „székelység Ibsenjeként" emlegettek, és egyéb szuperlatívuszokkal halmoztak el – a székely identitás kérdésköre gyakorta csupán politikai eszköz volt, egy olyan eszköz, amelyet sem származása, sem politikai szocializációja révén nem érezhetett teljesen a magáénak. Több évtizedes marosvásárhelyi tapasztalata viszont megtanította ennek jó érzékkel való használatára.

JEGYZETEK

1. Bernády György dr: *A Marosvásárhelyi Közművelődési Ház.* Magyar Iparművészet 16. (1913) 10. sz. 395–398.
2. Székely Lapok 1902. március 9.
3. Balaton Petra: *Székelykérdés, Székely Kongresszus, Székely akció.* In: Bárdi Nándor - Pál Judit (szerk.): *Székelyföld története.* 3. köt. *1867–1990.* MTA BTK-EME-HRM, Székelyudvarhely, 2016. 172–173.
4. Arhivele Naţionale ale României, Direcţia Judeţeană Mureş (továbbiakban ANDJ MS - Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Igazgatósága): Fond Personal Bernády György, dos. 3./1–2. f.
5. Székely Lapok 1903. január 29.
6. Székely Lapok 1902. október 30.
7. Balaton Petra: i. m. 173.
8. Oniga Erika (szerk.): *A marosvásárhelyi Kultúrpalota 1908-1913.* Maros Megyei Múzeum, 2013. 15.
9. MTA Kézirattára, MS 10.292. Csiszár Lajos emlékiratai 2. Marosvásárhelyi emlékek (Marosvásárhely tréfái). 13-17. f.
10. Gál Zsófia: *Párhuzamos látomások. Kolozsvár és Marosvásárhely középületei a századfordulón.* In: Fazakas László – Ferenczi Szilárd – Fodor János – Gál Zsófia: *Minta és felzárkózás. Kolozsvár és Marosvásárhely fejlődéstörténetének összehasonlítása Szvacsina Géza és Bernády György polgármestersége idején.* Iskola Alapítvány Kiadó – Lector Kiadó, Kvár–Mvásárhely, 2021. 161.
11. Fodor János: *Bernády György.* Politikai életrajz. Lector Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Dr. Bernády György Közművelődési Alapítvány, Mvásárhely–Kvár, 2017. 68.
12. Bernády György dr.: *A marosvásárhelyi Közművelődési Ház.* Magyar Iparművészet 16. (1913) 10. sz. 396.
13. Uo.
14. Fodor János: i. m. 105.
15. Oniga Erika (szerk.): i. m. 18.
16. Fodor János: i. m. 158.
17. Székely Napló 1913. január 12.
18. Balaton Petra: *A székely akció története, 1902–1914 . Állami szerepvállalás Székelyföld felzárkóztatására.* PhD értekezés, Debreceni Egyetem, BTK, 2006. 193–194.
19. Ellenzék 1925. január 17.
20. Uo.
21. Keletmagyarország 1920. november, 15.
22. Körösvidék 1921. május 31.
23. Egry Gábor*: Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918-1944.* Napvilág Kiadó, Bp., 2015. 309.
24. Ellenzék 1925. január 17.
25. Ellenzék 1925. január 17. 3.
26. Uo.
27. Ellenzék 1925. január 18. 3.
28. Ellenzék 1925. február 1. 4.
29. Ellenzék 1925. január 22. 3.
30. Gyárfás Elemér: *Az első kísérlet. Az Averescu-paktum előzményei, megkötésének indokai, szövege, módosításai, következményei, felbomlása és tanulságai.* Lugos, 1937. 56.
31. ANDJ MS, Fond Personal Bernády György, 50/1926. sz. 5.f.
32. A Ma 1930. január 5.
33. A Ma 1930. december 16.
34. Reggeli Újság 1933. július 13.
35. Erdélyi Lapok 1935. március 9.
36. György Béla: *Iratok a Romániai Magyar Országos Párt történetéhez.* ProPrint–EME, Csíkszereda–Kvár, 2003. 194.
37. Erdélyi Fiatalok 1934/nyár, 52.
38. Maros Megyei Múzeum Levéltára, Bernády-hagyaték, C.VIII.2 doboz, 6549/8.

SZŐTS P. ZSUZSA

A PROFÁN ZSOLTÁRBÓL LETT *SZÉKELY HIMNUSZ*

Egy 100 éves dal története

Himnusz – van-e nyelvünknek magasztosabb zengésű szava? Akár leírjuk, akár kiejtjük, ünnepélyes hangulatot, nemes érzelmeket gerjeszt abban is, aki az etimológiáját nem ismeri. A szó lexikoni meghatározása szerint a himnusz eredetileg vallásos jellegű, Istent vagy isteni hatalmat dicsőítő, hozzá segítségért fohászkodó, imaszerű ének. Tárgya és alkalma tehát eredetileg valamely istenség vagy az Isten dicsérete, megnyerése és magasztalása. A vallásos költészet egyik legrégibb műfaja, az ősi kultúrákban mindenhol fellelhető. Közeli rokona az irodalmi ima műfaja. A *Magyar Értelmező Kéziszótár* valamivel részletezőbb, de korántsem túlbeszélő: „főnév 1. (Nemzeti) himnusz: megzenésített költemény, amelyet ünnepélyes alkalmakon a nemzet tiszteletére játszanak, énekelnek. 2. Irodalomtudomány: Istenséget, eszmét stb. magasztaló költemény, ének: középkori himnuszok; a szabadság himnusza (nemzetközi szó: latin közvetítéssel a görögből vettük át).”[1]

A magyar embernek a himnusz szó hallatán a Kölcsey Ferenc által írt nemzeti imánk, a *Hymnusz (…)* jut eszébe. Székelyföld templomaiban a nemzeti imánk mellett felhangzik még egy ima: a *Székely himnusz*. Megszületése óta szinte hihetetlen, hogy mennyi mítosz, zavaros és hamis adat kering a köztudatban e „székely imádság” körül. Mindenekelőtt fontos leszögezni, hogy a *Székely himnusz* sose volt vetélytársa nemzeti imánknak, a magyar *Him-*

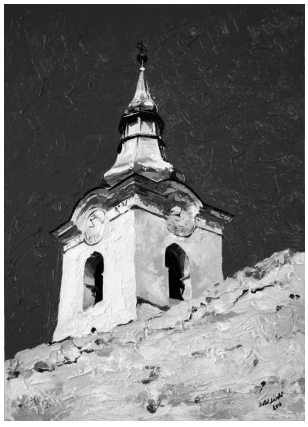

Amit századunk harmincas évei óta székely himnusz gyanánt énekelnek, a *Ki tudja, merre...* kezdetű ének, a nemzetrész Trianon utáni tehetetlenségtudatát fejezi ki, azt a szorongató érzést, hogy rajtuk már csak Csaba király és Isten segíthet.

*nusz*nak vagy a *Szózat*nak. Szorosan ehhez a kettősséghez, gondolatkörhöz kötődnek Sylvester Lajos, a sepsiszentgyörgyi *Háromszék* napilap néhai szerkesztőjének szavai: „Nekünk, erdélyi magyaroknak két szilveszter – az óesztendő-búcsúztató és újévköszöntő adatott, mert más csillagászati és politikai időzónában élünk. Rövid megszakítással hetven és valahány esztendeje immár.”[2]

Pontosan 100 évvel ezelőtt írta meg Csanády György a *Kántát*ét – egy misztériumjáték részét képező, női karra írt ének sorait –, amely később a *Székely himnusz*ként vált közismerté. Egészen pontosan ismerjük mind a szövegíró Csanády György, mind a zeneszerző dr. Mihalik Kálmán életútját. Alkotásuk élt és hatott, a szokásjog révén lett valódi himnusszá, a folklorizálódás rögös útján imittamott módosulásokkal vált közismertté. Szerepét betöltötte, olyannyira, hogy nemcsak Székelyföld magyarsága, hanem a földkerekség bármely tájára szétszóródott honfitársaink ugyanazzal az áhítattal éneklik, mint a Kölcsey–Erkel remeklésével született, hivatalosított nemzeti imánkat.

Csanády György, a *Székely himnusz* szövegének írója (Székelyudvarhely, 1895. február 23. – Budapest, 1952. május 3.) Székelyudvarhelyen született, ugyanott érettségizett1913-ban, a Református Kollégiumban, majd a budapesti Kereskedelmi Akadémián szerzett oklevelet. Szakmai tevékenységet azonban sosem folytatott, hanem az irodalomnak és az irodalomból élt. Miután 1915–1918 között megjárta az I. világháborús harcterek poklát, 1918. október 28-án a Piave melletti harcokban megsebesült, így leszerelték.[3] Az összeomlás után családjával áttelepült Magyarországra, hírlapíróskodott, folyóiratot szerkesztett, és amint 1941-ben kiadott – mára már a feledés homályába tűnt, de akkortájt nagy sikerű –, *A májusi Nagyáldozat* című misztériumjáték elöljáró beszédében maga írja: „Én költő voltam. Álmodtam egy nagyszerű közösség nagyszerű hivatásáról. És voltak pillanatok, amelyekben a SZEFHE valóra váltotta ezeket az álmokat. A megtestesülés ténye: A májusi Nagyáldozat.”[4]

Csanády Györgyöt halála után előbb a Farkasréti temetőbe temették el, de később – végakarata szerint – hamvait hazahozták szülővárosába, és a református temetőben szülei és anyai nagyszülei mellé helyezték örök nyugalomra.

A szövegíró, költő, rádióriporter és hangjátékírónak öt kötete jelent meg élete során, ebből négy verseskötet: *Az évek*. Kolozsvár, 1922; *Almok*, 1926; *Ének*, 1934; a *Diáknyomorért*; *A májusi Nagyáldozat* című misztériumjáték, ez utóbbi kettő évszám nélkül.[5]

Dr. Mihalik Kálmán a *Székely Himnusz* dallamának szerzője (Oravicabánya, 1896. február 21. – Szeged, 1922. szeptember 6.)[6] Oravicabányán, a zömében tiroli német telepesek és románok lakta délbánsági nagyközségben született. Anyai ágon székely, apai ágon kassai származású volt. Tanulmányait, kivéve az első elemi osztályt, a piarista, majd az unitárius gimnáziumban végezte. Kiválóan képzett, tehetséges zongorista volt, de jól rajzolt és festegetett is, mégis a kolozsvári egyetem orvosi karán folytatta tanulmányait. Nemsokára azonban mozgósították, kivitték a frontra, ahonnan 1916-ban visszavezényelték. Előbb Nagyszebenben, majd Szarvason, végül Kolozsváron teljesített katonai szolgálatot. Az összeomláskor a kolozsvári egyetemmel ő is Szegedre távozott. Oklevele megszerzése után rövid ideig Reinbold Béla mellett, az orvosi egyetem vegyészeti tanszékén volt tanársegéd. Tudományos és művészi pályafutásának a tífusz vetett véget, fiatalon, 1922. október 6-án hunyt el.[7]

De kik voltak ezek a fiatalok, akik szájából egykoron felcsendült a *Székely himnusz* dallama? És pontosan milyen célzattal születtek meg a *Székely himnusz*

sorai? A *Székely himnusz* születésének körülményeit, előadási alkalmait, társadalmi fogadtatását és az ettől elválaszthatatlan társadalmi hátterét a Székely Egyetemista és Főiskolai Hallgatók Egyesülete (a továbbiakban SZEFHE) működésének ismerete nélkül nem lehet tárgyalni. A SZEFHE létrejötte szorosan összefügg a kor politikai döntéseinek következményeivel. Az önsegélyező szervezetet olyan erdélyi fiatalok alapították, akik 1920-ban kénytelenek voltak elhagyni szülőföldjüket. A Magyarországról leválasztott területeken a magyar nyelvű állami felsőoktatási intézmények megszüntetése, a diákok és tanárok életének ellehetetlenítése elvándorlási mozgalmat váltott ki.[8] Erdélyben 1920 szeptemberétől a teológiákon kívül egyetlen magyar nyelvű felsőoktatási intézmény sem működhetett, így azok a magyar anyanyelvű fiatalok, akik nem tudtak jól románul, és folytatni akarták elkezdett tanulmányaikat, külföldre kényszerültek. A szülőföldtől való elszakadás, a családi háttér hiánya, a kapcsolatrendszer nélkülözése miatt a civil szervezet eme formája programokon túlnövő jelentőségű volt.[9] Jelenleg is zajlanak azok a kutatások, amelyek megpróbálják feltárni, hány diák vagy tanulni vágyó fiatal, ifjú értelmiségi hagyta el szülőföldjét a trianoni békeszerződés következtében.

A SZEFHE létrehozója Csanády György volt: 25 éven át irányította és fogta össze a sokszínű egyesület munkáját. A szervezet otthontalan székely fiatalokból verbuválódott – az összetartozás-tudat és a szülőföldszeretet ápolására, az általuk jogosnak tartott határrevízió hangoztatásával, az igazságtalannak mondott békeszerződés ismeretében, a jövőbe vetett hit reményében. Csanády György 1941-ben így emlékezett a kezdeti időkre: „Az 1920–21-es esztendőkben öten építettük meg a Székely Egyetemista és Főiskolai Hallgatók Egyesületét, ami akkori hontalanságunkban hazánk, szegénységünkben otthonunk, árvaságban anyánk, világból kiesettségünkben egész világunk volt.”[10] A négy alapítótársa: Incze Antal későbbi kiváló szemorvos és országgyűlési képviselő, János Áron a vele egyidős, székelypálfalvi születésű, jó nevű ügyvéddé lett közgazdasági szakember, a szerencsétlen sorsú Kolosváry Borcsa Mihály, a *Függetlenség* című napilap későbbi főszerkesztője, akit 1946-ban a Népbíróság halálra ítélt, és december 6-án kivégeztek; valamint Zakariás Gergely Sándor, a művelődésügy munkása.[11] A szervezet formálisan 1920-ban jött létre, és 1939. március 26-án társult az Erdélyi Szövetséghez, de 1945-ben még önálló kiadványokkal, rendezvényekkel részese volt a közéletnek.[12] Itt fontos megemlítenünk azonban, hogy az 1921-ben megjelent *Erdélyiek Kalendáriuma* egyik fejezetében, amelyben az Erdélyből, erdélyi célokért alakult egyesületeket sorolja, a szervezet megalakulását 1918-ra datálja.[13] Csanády a visszaemlékezésében az 1918–1921 közötti időszakról nem sokat ír, *nemzetségi szervezet* nélküli időszakként említi.

Az egyesület tevékenysége széles körű volt, de leginkább a kulturális eseményekre vonatkozó információk maradtak fenn. Közvetett írások szólnak az egyesület segítő tevékenységéről, pl. az érettségi előtt álló hontalan fiatalok elszállásolását kollégiumok létesítésével oldották meg – 1922-től Szegeden a SZEFHE működtette a Bethlen István fiúkollégiumot.[14] Az egyetemisták számára szálláshelyet kerestek, a szülőföldről kitiltottaknak az útlevelek megszerzésében hivatalosan jártak el, a tankönyvek vásárlását az ajándékozóknak adott tanácsokkal igyekeztek könnyíteni, a betegeknek orvosi felügyeletet, ellátást szerveztek, a szünidőben nyári munkát ajánlottak, felkarolva az idegenbe került, családi háttér nélkül maradt fiatalokat.[15] A központ Szegeden volt, mivel a megszüntetett kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem tanári karának és diákjainak egy része Szegedre települt át, azonban a székhelye Budapesten, a Deák tér 2. sz. alatt volt.[16]

A SZEFHE létrejöttét követően, egy éven belül 12 „nemzetség” alakult. A szervezeti tagolódás a székely székek mintájára épült: Aranyossszéki, Barcasági, Bihari, Csíki, Háromszéki, Kolozsvári, Küküllő menti, Olt menti, Marosszéki, Szatmári, Szilágysági, Udvarhelyi nemzetségre. A szervezők tehát igyekeztek belefoglalni a „nemzetségi” tagolódásba egész Erdély és Partium anyaországba szakadt diákságát.

Az egyházaktól, társadalmi szervezetektől független egyesület eredményeiről adott áttekintést 1941-ben Csanády György *A májusi nagy áldozat* című könyvben. Ez a kiadvány valójában egy rituális forgatókönyv a két évtizeddel korábban megírt egyesületi ceremónia lebonyolításához. A címlapon 1921-es évszám olvasható, és valóban az eredeti alkotást tette közzé, kiegészítve a bevezetővel és krónikás adatokkal. A záró fejezet kronológiai rendben ad hírt a nagyáldozatokról. A májusi nagyáldozat a tagok évenkénti nevezetes eseménye volt, egy rituális keretbe öntött ünnep, ahol a szervezet működéséről számot adtak, szóltak az oktatással, művészetekkel, pénzügyekkel, külföldi kapcsolatokkal foglalkozó részlegek eredményeiről. A találkozáshoz egy színpadszerű rendet, misztériumjátékot alkotott Csanády György, a ceremóniát kiegészítő zenét Mihalik Kálmán szerezte. A rendezvények húsz éven át zártkörűek voltak, csak a tagok vehettek részt. A második bécsi döntés után nyilvánossá váltak a találkozók. Ünnepélyességüket emelte a látványvilág és a gondosan kitervelt, szakralizációra törekvő szimbólumrendszer – saját zászlóval, matrikulummal, címerrel rendelkeztek. Csanády két évtizedre visszatekintve huszonkét találkozót tartott számon. A Nagyáldozatot több helyszínen is megrendezték, azonban legtöbbször a zugligeti „Disznófő” vendéglő feletti tisztáson zajlott, az eredeti elképzeléseknek megfelelően a szabad ég alatt.[17] A rítushoz hozzátartozott a hun-magyar-székely rokonság eszméjének hirdetése, a Hadúr előtti tisztelgés, a Nap, a Tűz és a Föld előtti tiszteletadás.[18] A kimondott, megfogalmazott cél az erdélyi magyarság összetartozás-tudatának ébrentartása, megerősítése volt.[19] A beszámolók alapján az eredetileg megírt forgatókönyvet soha nem sikerült teljesen megvalósítani, sokszor a nem megfelelő időjárás, a történelmi események is befolyásolták lezajlását.

A szervezetet 1948-ban megszüntették, tevékenységükkel kapcsolatos dokumentumaikat szigorúan titkos anyagként kezelték, sok esetben megsemmisítették. A szervezeti szabályzatukat nem ismerjük, és mivel a működési dokumentumok zöme elveszett, a tevékenységükről alkotható kép nem teljes.[20]

Csanády György saját szavaival a SZEFHE megalakulását, tevékenységét és szellemiségét ekképpen összegezte: „Én költő voltam. Álmodtam egy nagyszerű közösség nagyszerű hivatásáról. És voltak pillanatok, amelyekben a Szefhe valóra váltotta ezeket az álmokat. A megtestesülés ténye: A májusi Nagyáldozat. Mi a Nagyáldozat? […] A magunk összetartozásának, testvériségének, kizárólagosságának és elhivatottságának érzése. A nemzetségek évenként való lustruma, számadásra hívása és lélekgyakorlata. [...] Ez a könyv huszonhárom esztendő beszámolója. [...] Volt idő, hogy az egyesületi élet ellanyhult, nemzetségek életműködése megbénult, az erdélyi utánpótlás elakadt. Mikor a legtöbben voltunk ezertizennyolcan, mikor a legkevesebben, kétszázötvenen vettünk részt a Nagyáldozaton. De majdnem minden esztendőben megtartottuk ezt a májusi ünnepet, s az újból és újból összekovácsolt, s a jövőre mindig új erővel és elhatározással töltött meg minket.

Akik nem ismerték, pogányságnak, fehérlóáldozásnak csúfolták ceremóniánkat. Ez ellen sohasem védekeztünk, mert sohasem beszéltünk róla. Titok volt, s

meg tudtuk tartani a titkot. Az az egy-két rigmus és ének, ami nyilvánosságra került, névtelenül bolyongott a világban mindez időkig. Így jutott haza Erdélybe a Nagyáldozat »Kántáté« nevű, tehát zsoltárnak készült éneke is, és lett belőle otthon a Székely Himnusz."[21]

A SZEFHE a történelemteremtő, történelemápoló, közösségösszetartó szervezetek közé tartozott, noha a misztikus időkből eredeztetett székely–hun–magyar rokonság tudata, Attila örökségének eszménye a szervezettől függetlenül máig él, az akadémiai elméletekre alapozott történelemtanítás ellenére is. A *Székely himnusz* ebben az összefüggésben kapott teret, a messzi múltat idézve, a 19. századi eszméket éltetve egy újabb megfogalmazásban.[22]

Csanády hiteles tájékoztatása szerint az 1921-ben keletkezett verset, amelynek zenéjét Mihalik Kálmán szerezte, nem himnusznak, hanem kórus által énekelt zsoltárnak szánta. A *Kántáté* egyike volt a *Májusi Nagyáldozat*ban megjelent négy dalnak. Első előadása 1922. május 22-én[23] volt Budapesten, Aquincumban, ahol a zeneszerző is megjelent.[24] Ugyanezen év őszén már *Himnuszként* említi a szerző, Mihalik Kálmán halálhíre kapcsán: „Halott testvérünket a SZEFHE internátus csarnokában fehér őszirózsák közé ravataloztuk fel. Mellette állt édes atyja, ki Kálmán fiában a harmadik és utolsó gyermekét temette s ezt is mint a másik kettőt, akkor, mikor már a diploma kezében lett volna. Rettenetes tragédia. […] Szótlan bánattal nézték őt a ravatalon tanárai, a Szefhe és a Defhe ifjúsága, akik tudják, hogy mekkora érték tűnt el a küzdő sorból. Elkísérték az utolsó útra szegedi ismerősei is meleg könnyel, megértő szívvel. […]

Amíg koporsóját a sírba eresztették, jóbarátai igazán hulló könnyzápor közt a megboldogult szerezte székely *Himnusz* eléneklésével búcsúztatták, hogy dal kísérje azt, aki életében csak dalolni tudott, még szenvedésében is.

Kitudja merre, merre visz a végzet
Borongós úton, sötét éjjelen
Segítsd még egyszer győzelemre néped
Csaba király a csillagösvényen
Maroknyi székely porlik, mint a szikla
Népek harcától zajló tengeren
Fejünk az ár, jaj, százszor elborítja
Ne hagyd el Erdélyt, Erdélyt, Istenem

Könnyünk kevés volt megsiratni őt, az igazi bajtársat, az orvosi és muzsikus tehetséget, az *Új Élet* színi kritikusát." (*Új Élet,* 1922. szeptember 15.)[25]

A két világháború közötti időszakban a Kántáté a SZEFHE által rendezett ünnepségeken hangzott fel, kézzel másolt kottáját a jelenlévők közt szétosztották, így terjedhetett a főleg Erdélyből elszármazottak körében. A korabeli sajtóban csak elvétve említik a székelyek himnuszát, ha fel is tűnt, úgy említik, mint a SZEFHE himnusza. Erről a periódusról elmondhatjuk, hogy elsősorban az Erdélyből menekültek csoportjában ismerték és énekelték a nagyobb ünnepek alkalmával, valamint soha nem használták a dal eredeti címét.

A második bécsi döntést követően, 1940 szeptemberében a rádió lejátszotta az addig csak szűk körben ismert himnuszt, így a hallgatók ezrei hallhatták. A hírt a sajtó is közölte, azonban a szerzők nevét elhallgatta.[26] Ezt követően számos téves információ került a napvilágra a szerzők kilétére vonatkozóan, többen is magukra vállalták a szerzői jogokat. Csanády a rádió megbízásából Erdélyben

tartózkodott, amikor értesült a szerző kiléte körüli vitáról. 1940 októberében a *Függetlenség*nek és az *Esti Újság*nak adott interjúkban ismertette a himnusz születésének körülményeit: „1921-ben kezdtük előkészíteni az első Nagyáldozatot, a SZEFHE első nagy ünnepi összejövetelét. Megírtam és összeállítottam az irredenta gondolatot és a székelység örök összetartozását szimbolizáló szertartást. Felkértem Mihalik Kálmánt, ezt az istenáldotta tehetségű művészt, hogy írjon versemhez zenét. Mihalik készséggel elvállalta a munkát, de lassan készült el vele. Itt megmutatom Szegedről 1922. május 16-án keltezett levelét, amelyben mentegetőzik, amiért csak most küldheti a kottát. Ebben a kotta kötegben volt a Székely himnusz is, amelyen már 1921-ben dolgozott Mihalik. […] Eredetileg nem ezt szántam himnusznak, hanem egy másik szerzeményt. Mégis ez lett a népszerűbb és elnevezték Székely himnusznak, mindjárt az első előadáskor »száműzetésünk negyedik esztendejében«, azaz 1922-ben. […]

A székely himnusz húsz esztendő alatt gazdátlanul járta a világot. Eljutott San Fransiscóba, Tokióba és Székelyudvarhelyre. Volt rá okom, hogy ne kerüljön összefüggésbe nevemmel a tágabb nyilvánosság előtt és szép is volt így: szabadságával megfosztott népnek volt titkos szívdobogása. Nem is himnusznak, hanem zsoltárnak született, az tette himnusszá, hogy a székelység összessége osztatlanul a magáénak vallotta, hogy egyszer valahol öntudatlanul meghajolt előtte egy zászló. A történelem a Székely himnuszt hanglemezre véste. Tudtomon kívül történt, ennél a műveletnél nem voltam jelen. De ha már megtörtént, aláírom a húsz éve halott Mihalik Kálmán és a magam nevében. S a holtaknak kijáró kegyelet, de sokezer tanú nevében is remélem, hogy ezzel a szerzői jog kérdése lezárul." (*Függetlenség*, 1940. október. 13.)[27]

Csanády jellemző szerénységével soha nem dicsekedett szerzeményével, nem himnusznak szánta, de amint a fenti sorokból is kiderült, már az első felcsendülésekor himnuszként énekelték. Sajnos a szerzői jog körüli vita csak peres úton oldódott meg, végül 1941 februárjában a „pécsi szerzőtriász" nyilatkozatban ismerte el, hogy nem ők a szerzők.[28] Ha nincs a plágiumper, a magyarság talán nem ismerné a *Székely himnusz* szerzőinek kilétét. Nem született volna meg *A Májusi Nagyáldozat* című krónika sem, amely egyetlen hitelesnek tekinthető forrása a SZEFHE tevékenységének és egyben korrajza a két világháború között Magyarországon élő erdélyi menekültek társadalmának.

A *Székely himnusz*t napjainkban igen jelentős társadalmi réteg énekli közösségi összejöveteleken, politikai indíttatású rendezvényeken vagy éppen családi események alkalmával. A rendszerváltás előtti Erdélyben mindig tiltották előadását, sőt büntették azt, aki énekelte.

Az eltelt 100 évben, minden tiltás, negatív kritika ellenére a *Székely himnusz* a folklórművek módjára terjedt. Sokan elhatárolódtak tőle, mondván, hogy Csanády György verse, Mihalik Kálmán zenéje sem poétikai, sem zenei szempontból nem méltó a figyelemre. Ezen túl az elhatárolódást személyes élmények tovább motiválták, így például László Ferencnél is: „Jellemző, hogy a szóban forgó dal nem a Székelyföldön született, hanem Budapesten. Mind a szövegírója [...], mind a zeneszerzője [...] olyan magyar volt, aki az impériumváltozás után nem vállalta az új sorsot, hanem áttelepült az anyaországba."[29] Dobszay László (1935–2011), a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem néhai tanára is számos ellenérvet sorolt fel: „A székely himnusz egy viszonylag kicsiny, sajátos gondolkodású csoport tulajdona maradt a közelmúltig. Magyarországon ellene hatott nemcsak a politikai tilalom, hanem a többé-kevésbé mégis érvényesülő érték-

igény is. Erdélyben az elnyomatás évei sajátos érzelmi töltést adtak a tiltott gyümölcs élvezetének. De az erdélyi értelmiség körében megszólaltak a kritikai hangok is. Azoké, akik nem akarták azonosítani vele sem magyarságukat, sem erdélyiségüket. Egyesek más székely himnuszt ajánlottak: népdalokra vagy Bartók *Este a székelyeknél* dallamára írt-keresett versezeteket. Itthon a falurombolás elleni tüntetésekben hozták elő azok, akik fiatalkorukból emlékeztek rá. Bizonyos, hogy sokak számára őszinte érzés kifejezése volt, akár a nemzeti érzésé, akár az Erdély melletti kiállásé. Rosszabb, amikor cinikus politikai manipulációk eszközévé vált. Igazi végiggondolás persze nem állt mögötte. Mi sem mutatja ezt jobban, mint hogy ez a lényegében pogány mentalitású szöveg egyes templomokba is behatolt."[30]

Az elítélők sorába tartozók szerint képzavar a porladó szikla, a „népek harcának zajló tengere" szókép, ismét mások zenei fogyatékosságra hivatkozva énekelhetetlennek tartják, és elhatárolódnak Csanády és Mihalik személyétől. 1941–1944 között az iskolákban kötelezővé tették a cseppet sem egyszerű ének megtanulását, amely szintén csak ártott a népszerűségének.[31]

Az erdélyi magyarság egy része a csíksomlyói búcsúéneket tartja az ősi székely himnusznak, amelyet Bartók Béla *Este a székelyeknél* című szerzeményére énekelnek: *Ó (Hej) én édes jó Istenem*. Az *Ének* című folyóirat hirdetett meg egy pályázatot 1940-ben, Bartók Béla *Este a székelyeknél* dallamához kerestek szöveget Észak-Erdély visszacsatolása tiszteletére. A szolnoki leánygimnázium Mária-kongregációja küldte be a verset, amelynek szerzője kezdetben nem fedte fel nevét, a folyóirat közölte a dallamhoz ajánlott szöveget, azzal a megjegyzéssel a végén, hogy „*Íme, egy igazi Székely Himnusz*". Későbbi kutatások felfedték, hogy a szövegíró Tamás Győző lelkész, hittantanár, aki megbecsült karvezető volt Szolnokon.[32] „*Íme, egy igazi Székely Himnusz*" – feltételezhetően sokan ezt érthették félre. A Csanády–Mihálik páros által szerzett *Kántáté*hoz hasonlóan folklorizálódott a dal, nótaként, népdalként vagy egyházi népénekként is lehet találkozni vele.

1946 után mind Magyarországon, mind Romániában a tiltott énekek listájára került, és csak illegális úton terjedhetett. A külhoni magyarságnak, főleg az amerikai emigrációnak köszönhető azoknak a szórólapoknak a megjelenése, amelyeken a történelmi Magyarország térképének mellékleteként jelent meg a Székely himnusz szövege és dallama. Énekeskönyvekben nem kapott helyet a rendszerváltozás előtt. Először egy 1992-ben kiadott kiadvány közölte: Kriza Kálmán – *Ha dalolni támad kedvem*.[33]

Csanády sokáig nem írta oda a nevét a vers elé, köteteibe sem vette fel. Ez utólagos magyarázat nélkül is érthető, mert a vers, különösen megzenésítve, erős nemzeti érzéseket megmozgató mű, amely a kisantant államaiban, különösen Romániában elég hamar és évtizedeken át tiltott, üldözött lett. Az anonim terjedésnek az lett a következménye, hogy ismeretlen szerzőségű műnek vélve többen alakítottak a szövegen, versszakokat írtak hozzá.[34]

Csanádynak módja lett volna a szövegen változtatni, a kéziraton apróságokat módosított is, azonban megőrizte az eredeti hangvételt. Azt a bizonytalan életérzést ragadja meg, amit akkor, abban a történelmi helyzetben érezhetett a szándéka ellenére az anyaországba szakadt székely diák. Ugyanakkor a vers nem borúlátó, hiszen az Istenhez fohászkodik, hogy ne hagyja magára a népét, és akinek erős a hite, azt nem is hagyja. A himnikus jelleget az emelkedett hangvétel, az Isten megszólítása adja.[35] 1921-ben így állította a jövő elé a megmaradásba ve-

tett hitet, ez egy tudatos költői alkotás. Az apró különbségek között érdemes felfigyelni arra, hogy a hetedik sort háromféleképp írta: a „Fejünk a hullám százszor elborítja", vagy „Fejünk az ár ezerszer elborítja", vagy „Fejünk az ár, jaj, százszor elborítja". Viszont sohasem írta le a „Ne hagyd elveszni Erdélyt" kifejezést. Ez elsősorban az amerikai magyarok körében terjedt el, és tény, hogy ma általában így éneklik. Időközben változott a dallam is. A második sor leegyszerűsödött, első fele megismétli az első sort. A folklorizálódás során alapvetően nem változott a szöveg, de érdemes megfigyelni a módosításokat:

Csanády költeménye	**Folklórváltozat**
Ki tudja merre, merre visz a végzet	
Göröngyös úton, sötét éjjelen.	
Segítsd még egyszer győzelemre néped,	*Vezesd még egyszer...*
Csaba király a csillagösvényen	*Csaba királyfi a*
Maroknyi székely porlik, mint a szikla	
Népek harcától zajló tengeren,	*Népek harcának zajló tengerén*
Fejünk a hullám százszor elborítja,	*Fejünk az ár, jaj, ezerszer elborítja*
Ne hagyd el Erdélyt, Erdélyt, Istenem!	*Ne hagyd elveszni Erdélyt, Istenünk!*[36]

A Csanády család 1990-ben közreadta a dal hiteles szövegét és kottáját, azonban a mai napig számtalan szövegváltozata kering az éneklők körében.

2009. szeptember 5-én Székelyudvarhelyen megtartott Székelyföldi Önkormányzati Nagygyűlésen határozatban fogadták el az önkormányzati képviselők Székelyföld hivatalos himnuszának.

A *Székely himnusz* létjogosultságát több kritika érte, éri. A kifogások ellenére napjainkban a világi és vallási ünnepek, a magyarság és a székelység történetének egyes eseményeire szervezett megemlékezések gyakori éneke Kölcsey *Himnusza* és a *Szózat* mellett. László Ferenc kitűnő kolozsvári zenetörténész gondolatait idézve: „A székelyeknek nincs külön himnuszuk. Amíg az erdélyi rendek egyikeként társadalmilag külön álltak, föl sem vetődött ennek szükségessége, az újkorban pedig, amikor megjelentek a nemzetek, a székelyek politikailag betagolódtak a magyarságba, így még kevésbé kellett nekik saját himnusz. Amit századunk harmincas évei óta székely himnusz gyanánt énekelnek, a *Ki tudja, merre...* kezdetű ének, a nemzetrész Trianon utáni tehetetlenségtudatát fejezi ki, azt a szorongató érzést, hogy rajtuk már csak Csaba király és Isten segíthet."[37]

És mégis valós tény, hogy a saját himnusz igénye évtizedek óta fennáll. Nem nehéz belátni, hogy ez az igény mennyire indokolt: abban a helyzetben, amelyben egy népcsoport saját országa inkább gyanakvó és távolságtartó, mint baráti, a régi ország pedig már nem az övé, magától értetődő a „külön himnusz" vágya. Ha egy jól körülhatárolható emberi közösség kiválaszt egy dallamot és megteszi himnusszá, akkor azt el kell fogadni, függetlenül attól, hogy milyen célzattal, történelmi korban, földrajzi környezetben íródott. A *Székely himnusz* éneklői politikai kiállást fogalmaztak meg. A rendszerváltozás előtti években a magyarság összetartozás-tudatának kifejezőjévé lett a *Székely himnusz*.

A fentiek ismeretében az a saját, önálló út, amelyet immár száz év alatt bejárt a Csanády–Mihalik szerzőpáros által megírt *Kantaté*, illetve annak folklorizálódott változatai, egyértelműen alátámasztják azt a tényt, hogy ez a

nép választása. A népből a népnek, a nép vágyait, lelkivilágát, keservét, örömét, tiltakozását foglalja versbe, a megmaradás és a kényszerű szembenállás himnusza lett. Talán annak is íródott és nem irodalmi, zenei műnek.

A nép által választott fohász immáron jelképünkké vált, a székely címer és zászló mellett ez a jelkép is a regionális önazonosság, a székely közösségi összetartozás modern kifejezője.

JEGYZETEK

1. *Magyar Értelmező Kéziszótár.* https://mek.oszk.hu/ , (2020. jún. 18.)
2. Sylvester Lajos: *Csaba királyfi csillagösvényen.* Háromszék, 2000. febr. 12. 2877. sz.
3. Katona Zoltán: *Csanády György élete – ahogyan kevesen ismerték.* Liget 2020. febr. 21. https://liget.ro (2020. jún. 18.)
4. Csanády György: *A Májusi Nagyáldozat.* Bp., 1941. 4.
5. Katona Zoltán: i. m.
6. *Magyar Életrajzi Lexikon*1000–1990 – MEK https://mek.oszk.hu (2020. jún. 19.)
7. Szilágyi Mihály: *A himnuszíró orvos.* Népújság 2018. jún. 6. https://e-nepujsag.ro/articles/himnusziro-orvos (2021. szept. 16)
8. Dümmert Dezső: *A nemzethalál víziója és Trianon*. In: *Trianon Kalendárium*. Bp., 1988.
9. Kríza Ildikó: *A Székely himnusz születésének háttere*. Honismeret 2003. XXXI. évf. 5. sz. 60.
10. Csanády: i. m. 3.
11. Csanády: i. m. 3–4.
12. Kríza: i. m. 58.
13. Spaller Árpád: *Száz éves a Székely Himnusz 1921–2021*. Bp., 2021. 8.
14. Kríza: i.m. 59.
15. Kríza: uo.
16. Kríza: i. m. 60.
17. Ablonczy Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Bp., 2016, 153.
18. Kríza: i. m. 62.
19. Kríza: i. m. 64.
20. Kríza: i. m. 58.
21. Csanády: i. m. 4–7.
22. Kríza: i. m. 66.
23. A korabeli forrásokban és Csanády egyes közleményeiben is ez az időpont szerepel, azonban az 1941-ben kiadott *A Májusi Nagyáldozat*ban Csanády 1921. május 20-át jelöli meg – 69 oldal.
24. Az időpontot 1922. május 22-re datálta Csanády1941-ben, a *Függetlenség*nek adott riportjában.
25. Spaller: i. m. 21.
26. Nem tudni, hogy tudatosan, vagy csupán nem ismerték azok kilétét.
27. Spaller: i. m. 46–47.
28. Spaller: i. m. 51.
29. László Ferenc: *Melyik az igazi székely himnusz?* Új ember Magazin 2002. máj. 23.
30. Végel Dániel: *A „székely" himnusz – DOBSZAY LÁSZLÓ* https://hvg.hu/ (2020. jún. 19.)
31. Kríza: i. m. 65.
32. Szőcs Lóránt*: Fohászból lett himnusz.* Székelyhon 2014. június 30. https://szekelyhon.ro (2020. jún. 19.)
33. Kríza: i. m. 65.
34. Deák-Sárosi László: *A Székely himnusz ritmusáról és három szövegváltozatáról*. https://nemzetikonyvtar blog.hu/ (2022. aug. 07.)
35. Uo.
36. Kríza: i. m. 66–67.
37. László Ferenc: *Melyik az igazi székely himnusz?* Új ember Magazin 2000. aug. 18–19.

Továbbá:
Csanády György hagyatéka . Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely
Kónya Ádám: *Az „igazi" székely himnusz forrásvidéke.* Romániai Magyar Szó 1994. szept. 10–11.

SZIKSZAI MÁRIA

AZ ANTROPOLÓGIAI JELEN MŰHELYTITKAI 1.

Terepnapló, Szatmár

Az alábbi szöveg 2018. július utolsó hetében végzett kutatóutam alkalmával készült terepnapló átdolgozott változata. Az antropológiai terepnapló általában a terepen töltött időszak alatt tapasztalt információkat és élményeket tartalmazza, de nem csak. A kutató a terepen szóba áll személyekkel, részt vesz szertartásokon, kihámozza a tulajdonviszonyokat, feltérképezi a rokonsági rendszereket, majd elgondolkodik a látottakon, utánanéz a demográfiai adatoknak, és terepnaplót ír mindezekről. A terepnapló számomra nem csupán a nyers adatok lejegyzését jelenti, hanem azt a folyamatot is engedem benne látszani, ahogyan az adatokat egymás mellé tettem, majd eljutottam egy-egy felismerésig. Másrészt antropológiai írás nemcsak a terepen tapasztalt információkról és adatokról szól, és nemcsak ezek értelmezéséről, hanem az antropológusról is, hiszen azt mutatja meg, hogy hogyan gondolkodik az antropológus az adatairól. Ezenkívül pedig ott van benne magának a tapasztalásnak a leírása: a napi programnak, az utazásnak, a hőségnek, vagy akár az esetleges kudarcoknak a feljegyzése is, amikor nem találunk meg valamit, amit keresünk… Benne van az a lassú folyamat, amely során a kutató az indulása pillanatától eljut addig, hogy a kultúráról szóló történeteket írjon le. Amely történetekről újabb történetek jutnak eszébe – mint abban a régi indiai történetben, amely szerint a világ egy teraszon áll, amelyet egy elefánt tart a hátán, azt viszont egy teknősbéka tartja, és ez alatt már mind teknősbékák következnek…[1] *Ha mód van rá, minden este sort kerítek az adott nap leírására, még akkor is, ha esetleg hangfelvételt is készítettem azon a napon. A terepnaplóba mindaz bekerül, ami nem szerepel az interjúkban, legyen az egy-egy beszélgetés vagy eseményen, szertartáson való részvétel. Ha ki is maradt egy nap, a következő napon mindig pótoltam a kimaradást. Több mint 15 éve szinte évente járok vissza a Szatmár megyei településekre, ezért néha nemcsak az aktuális információkra reflektálok, hanem összehasonlítom azokat a régebbi tapasztalataimmal is. A jelen szöveget 2018-ban írtam, 2021-ben stilizáltam, és ekkor friss lábjegyzetekkel láttam el.*
Helyszínek: Szatmár megye, a szatmári svábok lakta települések, Nagykároly, Kaplony, Kálmánd, Börvely, valamint a kissé távolabbi Barlafalu, Szinfalu, Nagymadarász, Krasznasándorfalu.

Első nap

■ Indulás Kolozsvárról. Az utak nem voltak zsúfoltak, néhol pont olyanok voltak, amilyennek annyira szeretem: időnként csak én autóztam rajtuk. Kellemes nyár, még nem túl meleg. Előttem habos gomolyfelhők kontrasztja a kék előtt, az alsó részük mintha vonalzóval lett volna meghúzva, a felső tejszínhabos. Ráérősen vezettem. Szeretem ezt az útvonalat. Kevés kivétellel minden nyáron végigautózok ezen az úton, ez jelenti számomra a nyári szabadság időszakának kezdetét.

A tanulmány folytatását 2022. januári lapszámunkban közöljük.

A tasnádi út most jobb állapotban volt, mint régebb, kissé foltoztak rajta. Tasnádon elhagytam egy csapat biciklis fiatalt, akik elől-hátul haladó kísérőautók között kerekeztek. Aha, mondtam, miattuk nem kaptam a kolostorban szálláshelyet az időszak elejére.

Délután négy órakor voltam a célpontban, a nagykárolyi hotel előtt. Először szálltam meg itt. Az autót leparkoltam az utcán, és besétáltam a recepcióhoz. Elmagyarázták, hogy melyik oldalsó utcából tudok bemenni az autóval a hotel hátsó udvarán a parkolóba. Egy alkalmazott segített a csomagokat felvinni. Az első szobában erős dohányillat volt. Nem foglaltam el, hanem lementem, és kértem egy másik megoldást. A tulajdonos kissé hitetlenkedett, mondván, hogy tilos az épületben dohányozni, de azonnal adott kulcsot két másik szobához, hogy válasszak közülük, és közben szabadkozott, hogy ezek a szobák kissé kisebbek. Ezt nem bántam annyira, mint a dohányillatot. A következő szoba nem volt dohányillatú, de nehéz illata volt ennek is, a harmadik viszont rendben volt, ennél maradtam. A szobában elegáns sötét színű bútorok, szép a fürdőszoba is. A légkondi különösen jól jön errefele a Partiumban, ahol sokkal melegebbek a nyarak, mint bent Erdélyben. A szoba manzárdon volt, ami azt jelenti, hogy kisebbek az ablakok, ami este talán nem baj, gondoltam: ha becsukom az ablakot, nem hallatszik fel az utcán levő asztaloknál üldögélő vendégek hangja, mint most. Miután megszusszantam, lementem ebédelni a vendéglőbe, és helyet foglaltam az ebédlőteremben. Itt viszont nagyon meleg volt, az ajtók nyitva, a légkondi nem működött. Senki nem ült az asztaloknál, néhány vendég kint a napsütötte teraszon ült, de nekem nem volt kedvem kint az utcai asztalokhoz ülni. Tonhalas salátát ettem. A pincér nagyon fiatal volt, talán még iskolás korú. Az a sok helyen divatos eljárás, amikor az étkezés közepén odajön a pincér az asztalhoz és megkérdezi a vendéget arról, hogy ízlik-e, amit épp fogyaszt, már ide is eljutott. A saláta ehető volt, de kissé ízetlen, semmiképp nem mondható finomnak.

Ezek után kimentem Kálmándra. A búcsú előtti napok ezek, már javában folyt a sütés-főzés, amibe ilyenkor mindig automatikusan bekapcsolódok: murkot pucoltam a másnapi leveshez, kókuszkockát forgattam kókuszreszelékbe, vajat kavartam ki cukorral, süteménylapokat kenegettem meg krémmel, miután a krémet mixerrel simára kavartam, porcukrot őröltem a glazúrhoz, glazúrt kentem a tetejére. Mindezt nyilván a háziasszony pontos útmutatása alapján. Ő koordinálja a rendelkezésre álló családi munkaerőt: ő határozza meg, hogy melyik munkafázisnak mikor van az ideje, hova kell több munkaerő, milyen sorrendben következnek a feladatok. Ő méri ki a hozzávalókat is. Ebbe a körbe kapcsolódtam be én is. Ez ilyenkor az egyetlen módja annak, hogy az ember a háziakkal beszélgessen.

Régen gondolom azt, hogy az antropológus, amikor terepen van, legtöbbször nem teheti meg azt, hogy kívülálló marad, és nem vesz részt a terepen zajló életben. Főleg nem teheti meg ezt egy sváb környezetben, ahol a dolgos kezeket mindennél többre becsülik, és megvetik azt, aki nem elég szorgalmas. Immár 15 éve járok a sváb falvakba, és minden alkalommal a búcsú előtt ez így történik, azaz én is részt veszek az előkészületi munkákban. De annak idején a kilencvenes években a csángó falvakban tett kutatóutak alkalmával is így történt: a szállásadó házában a július 22-i búcsú előtti előkészületekben, de a hétköznapokban is kutatóként és munkaerőként vettem részt. A csángó embereknek sem nagyon volt olyan szabadidejük, amit a kutatóra szánhattak volna, ott volt nekik az elvégzendő munkájuk, és a kutató számára a munkába való bekapcsolódás jelentette az egyetlen esélyt arra, hogy beszélgessen velük. És miközben hajtogattuk a galuskát, lehetett beszélgetni a háziasszonnyal. A galuska egyébként a búcsúra készített ünnepi eledel volt, egy helyi változata a töltöttkáposztának. Ott, Csíkfalván épp szőlőlevélből készítették, mert nem volt a kertben megfelelő káposztalevél. A hús nem darálva került bele, ahogy máshol szokták, abban a háztartásban nem is

volt húsdaráló, hanem apró kockára vágva, és olyan ritkásan, hogy talán nem is került minden töltelékbe egy-egy kocka...

Kálmándon ez a nap az előkészületi munkákkal telt. A kinti, elviselhetetlen meleg mellett bent egész nap főzés és sütés zajlott. És beszélgetés. Ilyenkor lehet feltenni a kérdéseket. Meg lehet hallgatni a történeteket, amelyeket egymásról egymásnak mesélnek az adatközlők. A búcsúról, a receptekről, a hozzávalók beszerzéséről. A faluról, a falu életéről. Arról, hogy milyen konfliktusok vannak, és mit terveznek ezzel kapcsolatban. Arról, hogy ki milyen ruhába öltözik másnap. A falubeliekről, a szomszédokról, a rokonokról, a szomszéd faluban lakó ismerősökről. És ki lehet érezni belőlük azt, hogy hogyan gondolkodnak, hogyan döntenek, hogy mi az értékes és mi a megvetendő számukra.

Késő este indultam vissza a szálláshelyemre. Ezen az estén különösen szép volt a Hold, Kálmándról a szálláshely felé vezetve szemben velem az út fölött ragyogott. Még két nap lehet a teliholdig, gondoltam. Az autóutat néhol javítják Kálmánd és a város között, ezért a figyelmeztető táblákat kellett kerülgetni. Szokatlan volt, nem szoktam ilyen késő este errefelé vezetni, hiszen a házigazdáim csak nemrég költöztek Kálmándra. Azelőtt Nagykárolyban laktak, és ilyenkor a terepmunkát nem ott, hanem Kaplonyban kezdtem.

Este leültem írni. Zaj van lent az utcán. A vendégő asztalainál ülő vendégek kiabálnak, és hangosan kacagnak néha. Zene is van, de csukott ablaknál nem zavaró. Csak a hőmérséklettel kell valahogy kibékülni. A légkondi jó, de nem tartható bekapcsolva éjjelre, mert egyenesen az ágy felé irányították. Az ablak nem nyitható ki a zaj miatt.

Második nap

A kálmándi búcsú, azaz a svábok megnevezésével: a kirbáj napja. Részben azért jöttem épp most, hogy részt vegyek ezen a búcsún. A kálmándi templom védőszentje Szent Anna. A Szatmári Egyházmegyében csak Kálmándon van Annatemplom. A Gyulafehérvári Egyházmegyében összesen 18 templom vagy kápolna van Szent Annának szentelve, a Temesvári Egyházmegyében kettő, és végül a Nagyváradi egyházmegyében egyetlen templom, a nagyváradi Orsolya-rendi zárdatemplom. Kálmándon a búcsú legtöbbször Szent Anna napján, július 26-án van.

Hajnalban hátranyitottam a szobám ablakát, és végre elviselhető hőmérsékletű levegő áradt be. Nem volt kedvem reggelihez lemenni, kávé és reggeli nélkül indultam el. Előbb a virágosokhoz. Valamiért eszembe jutott, hogy virágot akarok vinni a vendéglátóimnak. Nem szokás ajándékot vinni, de arra gondoltam, jól mutat majd az asztalon a vázában. A virágárus nem volt messze a hoteltől. A legszebb és legnagyobb virágcsokrot választottam ki. Ezután megkerestem a rendőrség utcájában a boltot, ahol *sváb kenyér* feliratú kenyeret vásároltam – ez utóbbit a vendéglátóim kérésére, ehhez pontos útbaigazítást kaptam előző este. Kálmándra érve kiderült, hogy az az utca, ahol meg szoktam közelíteni a vendéglátóim lakhelyét, már le van zárva a búcsús vásár miatt, így visszafordultam, és egyből találtam egy megfelelő kerülőutat, ahol egyébként addig még nem jártam. Fél 11-re pontosan megérkeztem a kenyérrel, és indultunk is a templomba.

Már az autóból mindenfelé a templomba tartó embereket láttam. Ebben a faluban ez a nap erről szól. A falunak régen ez volt az egyik legnagyobb ünnepe, és talán ma is az. Később mondták a beszélgetőtársaim, hogy régen teljesen megállt az élet erre az egy napra a faluban. Régen ezen a napon minden mezei munkát beszüntettek, a ház környékét rendbe tették. Ez azt jelentette, hogy a ház előtti ágyást megkapálták, a járdát leseperték, az udvart is rendbe tették. A ház előtti zöld rész gyomlálása ma is feladat, a búcsú előtti egy-két napon sort kerítenek rá még azok is, akik csak 2-3 éve költöztek oda. A vendéglátóm előző napon végig aggodalmaskodott azért, hogy nincs még rendben a ház előtti virágágyás, ám a sok

főzés miatt erre nem volt ideje. Végül úgy oldotta meg, hogy a mise napján hajnalban felkelt, és kiment gyomlálni és seperni. Ez semmi szín alatt nem maradhat el. A misére igyekvő falubeliek ugyanis, amikor elvonulnak a házak előtt, nemcsak a járda menti részt vizsgálják meg, hanem bepillantanak az udvarokra is. Senki nem engedi meg magának azt, hogy ne legyen rend a háza előtt és az udvaron.

És ez nemcsak a házakra és az utcai részekre vonatkozik, hanem a temetőre is. A környékbeli falvakban egész évben elvárás az, hogy minden sír gondozott legyen, és ezenfelül virágokkal ültessék be, amelyeket aztán illik rendszeresen gondozni. A kálmándi és a kaplonyi temető tavasztól őszig szó szerint olyan, mint egy virágoskert. Mivel az időjárás eléggé nem kedvez a sírokra ültetett virágoknak, hiszen a temetőben egyetlen árnyékot adó fa sincsen, csak a tűző nap mindenfelé, elengedhetetlen a növények rendszeres, szinte napi szintű öntözése. Kaplonyban az adatközlőim, főleg az asszonyok, hajnalban szoktak kimenni a temetőbe, legtöbbször biciklivel, és megöntözik a virágokat. Amikor egy-egy virág elnyílik vagy kiszárad, másféléket vásárolnak és ültetnek a helyükre. Mindenki igyekszik rendezni a sírokat, ugyanolyan gondot fordítanak erre, mint a ház előtti seprésre és gyomlálásra. Bár mostanában már vannak fedett sírok, amelyekre nem kell virágot ültetni, azért azt tartják becsben, aki virágokat ültet, és azokat gondozza. Nemegyszer voltam adatközlőkkel temetőben, amikor segítettek ezt vagy azt a sírt megtalálni. Ilyenkor tanúja voltam annak, ahogy megfigyelik a többi sírra ültetett virágokat, összehasonlítják, kritizálják a gondozókat, ha elhanyagolt egy sír, bár ez csak különösen ritkán fordul elő. A fedett sírokról egyértelműen úgy tartották, hogy a virágok gondozásával járó munkát váltják ki ezzel, és ezt rosszallóan mondták.

Visszatérve a búcsúra. A búcsún, mint minden évben, most is felvonult a helyi Fáklya és Mennyezethordozó Társaság, amely 1862 óta működik a faluban, valamint játszott a helyi fúvószenekar is. A prédikáció helyenként érdekes volt, a májusi kaplonyi élményemhez képest kimondottan üdítő. A templomok szónokai érezhetően nem tudják távol tartani magukat a nyilvánosságban zajló diskurzusoktól. A kelet-európai magyar nyelvű média még most, 2018-ban is fokozottan tematizálja az idegenek érkezését és a fenyegetettség érzését. A kálmándi szónok kétszer is felhívta a hívek figyelmét arra, hogy a média gyakran megtévesztő információkat közvetít, és vigyázni kell, mert gyakran riogat, és gyűlöletet kelt, amit nem szabad elfogadni – miközben májusban Kaplonyban egy hajnali misén egy másik pap arról mesélt történeteket, hogy hogyan jönnek az idegenek és szüntetik meg a kultúránkat. Példaként ehhez azt mesélte, hogy egy svéd városkában betiltották a keresztény templomok harangozását, de megengedték, hogy a muszlim müezzin imára hívja a híveket. A májusi, kaplonyi szónok magyarországi volt, a mostani kálmándi pedig partiumi, sváb származású. Valahogy elégedetten vettem tudomást arról, hogy a partiumi papnak másféle diskurzusa van. De azt is láttam, hogy a kaplonyi mise alatt a hívek egy része felszisszent, fejüket csóválták. Hazafele menet némán hallgattam a beszélgetésüket. Senki nem kételkedett ezekben a történetekben, mint ahogy általában a média tálalta történetekben sem, senki nem akarta legalább ellenőrzi őket. Senki nem akar elgondolkodni azon, hogy vajon miért mesélik neki mindezt.

Ezen az Anna-napi búcsún volt a másik alapgondolat is, az, hogy a hívő ember nem mások szemében kell jónak, szépnek, igaznak stb. látsszon, hanem az Istenek kell tetsszen. Ennél a résznél felkaptam a fejem. A művészetantropológia óráimon szoktam beszélni a diákoknak a bizánci képrombolás időszakáról. Kissé leegyszerűsítve, a 8–9. században a Bizánci Birodalomnak az volt a kérdése, hogy vajon mi tetszik az Istennek: az, hogy legyenek-e képek a templomokban, vagy az, hogy ne legyenek. Ezt akkor is csak találgatni tudták, de szinte 300 évig vitáztak ezen, és a vita néha tettlegességig fajult. Érdekes, gondoltam a szó-

nokot hallgatva, hogy azóta is az emberek egy részének az a célja, hogy kitalálja, mi tetszik az istenének.

De vissza a sváb falvakhoz és Kálmándhoz.

A búcsú napján délelőtt, mint mindig, most is a nagymisén vett részt a család. Az alkalomra mindenki ünneplőbe öltözik. A misére együtt megy a család, gyalog sétálnak a templomig, és mint mindenki, ők is be-bekukkintanak egy-egy udvarba, megfigyelik a templomba tartó embereket, odaköszönnek egy-egy ismerősnek. Néhányan biciklivel mennek, kevesebben autóval. Az úton elhangzik egy-egy mondat arról, hogy valakik épp hazalátogattak. A búcsú július végén van, ez egybeesik a szabadságok idejével, és nagyon sok kitelepedett sváb család ilyenkor látogat haza. Nemcsak Kálmándon lehet ezt érezni, hanem a környéken mindenhol. Nagykároly ilyenkor tele van német rendszámú autókkal. A környéken élők úgy fogalmaznak, hogy „hazajöttek a németek" – a németek, azaz a Németországba kitelepedett sváb családok. Saját magukat nem nevezik így.

A misén a családok többnyire nem együtt ülnek. Mivel sokkal többen vannak jelen ilyenkor, mint a szokásos miséken, a misét a templom előtti udvaron tartják. A hívek egy része, főleg azok, akik nem bírják a napsütést, és nem találtak helyet az árnyékos részeken, bent a templomban foglalnak helyet. Az ülésrendet azonban bent is, kint is nagyjából megtartják: a nők és a férfiak külön ülnek, igaz, ez most már nem olyan szigorú. A búcsún azonban nincs ezen túlmenően kötött ülésrend: mindenki oda ül le, ahol hely van. Az indulás előtt rendszerint elhangzik egy sürgetés arra vonatkozóan, hogy idejében oda kellene érni, míg el nem fogynak a helyek az árnyékos részen.

A templom előtti utca már reggel óta le van zárva, és tele van árusokkal. A mise előtt nem szokás megrohanni a vásáros pultokat. Néhányan ugyan ekkor is vásárolgatnak, de csak kevesen, hiszen többnyire a mise elejére érkeznek az emberek, és aki hamarabb érkezik, az a helyét igyekszik megtalálni. Az árusok ideje a mise után következik. A kitóduló tömeg szembetalálja magát az árusokkal, és elkezdődik a nézelődés, miközben lassan, araszolva haladnak hazafelé.

Miután hazaérkezett a család, az ebéd következik. A rokonok, azaz a nagyszülők, a gyerekeik, azok gyerekei, esetleg távolból érkezett vendégek, a szomszéd faluban lakó rokonság többnyire egy helyen gyűl össze, előre megbeszélik, hogy kinél. A legnagyobb asztalnál terítenek, minden szomszédos helyiségből áthozzák ide a székeket, esetleg padot állítanak be, és igyekeznek mindenkinek helyet szorítani az asztalnál. A mi esetünkben is a háziak szomszéd faluban élő szülője és testvére, illetve azok gyerekei is eljöttek a misére valamint az azt követő ebédre, illetve meghívták a gyerekeik egyik faluban élő barátját, akiről tudták, hogy nem várja otthon terített asztal.

Az étkezés ebben a kultúrában nemcsak a búcsú fénypontja, hanem a sváb kultúra egyik legfontosabb sarokköve is. Legtöbb idejüket itt az alapanyagok megtermelésére és beszerzésére, az ételek előállítására és magára az evésre fordítják. Az ételek előállításához nem akármilyen alapanyag felel meg. A bolti tej például szóba sem jöhet, hanem kizárólag a frissen fejt falusi tejet fogyasztják el. A vendéglátóim, mint nagyjából mindenki, akinek nincs tehene, megállapodtak egy tehenes gazdával, és egy héten egyszer vagy többször tőle vásárolják a tejet. De ott voltam egyszer, amikor a levest kivételesen nem disznózsírral, hanem olajjal készítették, és a gyerekek duzzogva félretolták. Ha nagy ritkán egy étkezés alkalmával nincs hús az asztalon, az hasonló értetlenkedést vált ki, illetve ha el is viselik, a következő étkezésnél valaki biztosan megjegyzi, hogy végre van egy kis hús. Az étkezés maga is egy időigényes tevékenység, de leginkább a búcsús ebéd az: ezen a napon az ebéd 13 óra után nem sokkal kezdődik, és konkrétan 17 óráig tart, és ebben nincs benne a kávézás vagy a szieszta.

A búcsús menü első fogása a levesből kivett főtt hús, amelyet tálakban szolgálnak fel. Melléje teszik külön tálba a főtt leveszöldséget. Előszeretettel fogyasztják a velőt is ennél a fogásnál. A főtt húst legtöbbször saját eltevésű paradicsomitalból készült szósszal fogyasztják, de korábbi években láttam almaszószt is. Ezt követi a húsleves, amelybe szigorúan házi készítésű tészta jár. A háziasszony idejében felkészült, és gondoskodott arról, hogy erre az alkalomra legyen megfelelő házi tészta. A leves után következik a sült hús. Itt soha nem egy, hanem legalább két-, olykor háromféle hús kerül az asztalra. Disznósült mellett szeretik a baromfiakat, de az ünnepi ebéden csak ritkán van csirke: legalább kakas, de inkább liba, kacsa, pulyka szerepel, de a nyúlhús sem ritka. Ezeket mindig a saját udvarukon nevelik. Körítésként krumpli került a húsok mellé, és maradt a szósz is. Pár éve, amikor a háziasszony ki akart tenni magáért, töltött húst is készített, és azt is ilyenkor tálalták, de erre most nem került sor. Most a sültek után a töltelékes káposzta következett. A búcsús menü végén házi készítésű sütemények következnek. Legalább háromféle süteményt kell tálalni, és nem is olyan régen az volt az elvárás, hogy ha csak kétféle sütemény van, akkor melléje legalább egy torta is készüljön, és a háziasszony ilyenkor is úgy érezte, hogy szabadkoznia kell előttem, ha a torta nem emeletes. Az elmúlt években már nem láttam emeletes tortát, de a süteménynek jelenleg is többfélének kell lennie.

Nem esett még szó az italokról: az étkezés előtt házi pálinka került a poharakba. A sváb háztartásokban bor szinte mindig van, legtöbben saját maguk művelte szőlőből készítik, saját pincéjükből hozzák fel ilyenkor, mint most a házigazdáim is. Az adott évi bor mindig állandó témája az asztali beszélgetéseknek, de az is szóba került, hogy jelenleg a szőlő milyen állapotban van. Az étkezés előtt erős italt és étkezés után bort fogyasztani nemcsak egy búcsús ebéd alkalmával szokás, hanem bármelyik vasárnapi ebéd alkalmával is. Az ottlétem idején a házigazda által felhozott bor mellett a búcsús ebéd közben és után kereskedelemből vásárolt sört is fogyasztottak.

Az ebéd után a család kitelepedett az udvarra. Nem ritka, hogy dinnyés árusok járják az utcákat, de ilyenkor különösen, hiszen tudják, hogy mindenki otthon van, és ünnepi ebéden van túl. Az árusok autóra vagy szekérre teszik a dinnyéket, lassan hajtanak végig az utcákon, és kiabálnak. Ezt bent meghallják, és ilyenkor ki lehet menni és vásárolni lehet tőlük dinnyét. Ezenkívül a délután folyamán a vendégek gyakran magoznak: napraforgómagot fogyasztanak, miközben a ház árnyékában, a kihozott székeken ülve zajlik a beszélgetés. Rutinosan csinálják, a gesztusaikból látszik, hogy máskor is fogyasztják. Ahol kisgyerekek vannak, szinte kötelező program, hogy délután a gyerekek még visszakérezkednek a vásárba. Ilyenkor előbb egy rövid alkudozás során megbeszélik szüleikkel azt, hogy mit szeretnének megvásárolni, a sikeres alku után megkapják a zsebpénzüket, és egy felnőtt kíséretében visszamennek vásárolni. Később hazaérkeznek, és a délutánt az udvaron az új szerzeményeikkel játszva töltik. Pár éve még ennél a családnál is így volt, ez azonban már megváltozott, a gyerekek immár fiatal felnőttek, és most ebéd után a falubeli barátaikat keresik fel, és elvonulnak a felnőttek társaságától.

Este fáradtan autóztam haza, de ez jóleső fáradtság volt. A szobában bekapcsoltam a légkondit, és amíg lehűtötte a szobát, írtam.

JEGYZET

1. Clifford Geertz: *Az értelmezés hatalma.* Századvég, Bp., 1994. 196.

MOLNÁR ZSOLT

KÖZTEREINKEN ÉLŐ TRIANON

Bevezetés

■ „Mert nem lehet feledni, nem soha” – írta száz évvel ezelőtt Juhász Gyula.[1] Általánosan elfogadott álláspont a magyar közgondolkodásban és történetírásban, hogy Trianon a nemzet egyik legnagyobb, el nem feledhető traumája. Sokak számára ma is élő, személyes, családi fájdalom; akiket pedig közvetlenül nem érint, többnyire azok számára is az igazságtalanságot és a tehetetlen szomorúságot jelképezi. Nem véletlenül szoktuk a mohácsi vészhez hasonlítani, hiszen 1920 után az ország és a nemzet újra megosztott lett. Az igazságtalan és ezért elfogadhatatlan békeszerződés az aláírás után évtizedekre meghatározta a közhangulatot, majd 1945 után több mint negyven évig nem vagy csak félrevezető módon lehetett beszélni róla. A kommunista diktatúra által elfojtani kívánt trauma a rendszerváltozás forgatagában ismét előtört, s újjáélesztette a Trianon-emlékezetet, amely napjainkban – különösen a centenáriumi év kapcsán – „reneszánszát” éli. Trianon tehát száz év után is itt él velünk: nemcsak a mindenkori magyar kormányok szomszédságpolitikáját, hanem mindennapjainkat is meghatározza, hiszen ott él a legtöbb magyarországi település utcáin, terein. A köztéri Trianon-kultusz 1921 januárjában, éppen száz évvel ezelőtt indult el a budapesti Szabadság téri szoborcsoport felavatásával, amelyet a témához kapcsolódó emlékművek sokasága követett. Az elmúlt évszázad alatt építészek, szobrászok örökítették, örökítik meg a trianoni gyászt, hívják fel a figyelmet a béke igazságtalanságára, s adnak reményt a szétszakított nemzet újraegyesítésére.

Tanulmányomban a Trianonhoz kapcsolódó emlékműállítások történetét kívánom vizsgálni az 1920-as évektől napjainkig. Bemutatom, hogy az elmúlt száz év folyton változó emlékezetpolitikai légköre miként befolyásolta a köztéri Trianon-emlékezetet, illetve milyen hatást gyakorolt az emlékművek szimbolikájára.

Emlékművek az irredentizmus és a revízió szolgálatában (1920–1944)

■ Az 1920. június 4-én aláírt, az első világháborút lezáró trianoni béke következtében Magyarország területének kétharmadát, lakosságának felét elvesztette. A győztes nagyhatalmak döntése 3,3 millió magyart csatolt meglévő és akkor létrejövő szomszédos országokhoz, az új határ szétszakította a Kárpát-medence jól működő gazdasági körzeteit, infrastrukturális egységét. „A társadalom tagjainak többségét személyesen is érintette a terület- és lakosságvesztés: volt, akinek szülőháza, rokona, ismerőse, halottja, ingatlanja, gazdasági érdekeltsége maradt az új határokon túl, másoknak utazási, irodalmi élményei fűződtek az elcsatolt területekhez, megint másokat a nemzettársak várható nehéz sorsa feletti keserűség, a hazafiság érzése fordított szembe a békeszerződéssel. Alig volt olyan magyar, aki helyeselte volna a változásokat” – írja Zeidler Miklós az irredenta kultusz gyökereit keresve.[2] Az adott körülmények között így természetesnek tűnhetett, hogy a legfontosabb nemzeti cél a történelmi Magyarország határainak visszaállítása, az országot ért igazságtalanság eltörlése, megtorlása volt. Kialakultak a hívószavak, jelszavak, melyek máig ismerősen csengenek: „Így volt, így lesz!”; „Nem! Nem! Soha!”; „Mindent vissza!”; „Magyar igazság”, „Magyar feltámadás”, „Csonka-Magyarország nem ország, egész Magyarország mennyország” stb.[3] Az irredentizmus

és a revízió eszményei a politikán kívül a magyar közélet szinte minden területén, így a művészetekben is megjelentek. A Kosztolányi Dezső által szerkesztett, 1921-ben megjelent *Vérző Magyarország* című antológia előszavában olvashatjuk: „A háború fegyverei elhallgattak, szólaljanak meg a múzsák. Lelkesítsenek, acélozzák meg a lelkeket, az elszakított magyar földekre vigyenek reményt és kitartást, a megmaradt magyar földeken élesszék a hazaszeretet tüzét."[4] Az irodalom és a zene mellett a képzőművészeti alkotásokban is uralkodóvá vált a trianoni gyászbéke elleni tiltakozás: festmények, domborművek, szobrok készültek a megalázott, megcsonkított Magyarországról, amelyek rövidesen a köztéri emlékezés szolgálatába álltak.

A történelmi Magyarországot idéző központi emlékmű ötletét Kertész K. Róbert építész, miniszteri tanácsos vetette fel, aki szinte a békekötés pillanatában megálmodott egy Budapesten felállítandó irredenta szoborcsoportot. Az ő javaslatára bízta meg a Védőligák Szövetsége, a revíziós propagandát szervező kormányközeli társadalmi szervezet Kisfaludi Strobl Zsigmondot, Pásztor Jánost, Sidló Ferencet és Szentgyörgyi Istvánt a szobrok megformálásával.[5] A szoborcsoportot a Szabadság tér északi, félköríves záródásának járdaszigetein állították fel. A négy szobor, négy égtáj felé rendezve, a négy elszakított országrészt jelképezte. A Nyugat-szobor egy a koronára hanyatló férfit ábrázolt, kezében a nyugati vármegyék címerével, fölötte a Hadúr alakja kivont karddal. Mellette az Észak-szobron a keresztre feszített Hungária istennő és egy hozzásimuló „tót" fiú látható, kettejüket kivont karddal védi egy kuruc vitéz. A Kelet-szobron a bilincsekbe vert, Erdély címerét szorító alakot szabadítja fel éppen Csaba vezér. A Dél-szobron pedig egy erős, magyar férfi karddal és pajzzsal a kezében védi a mellette álló sváb leányt. Az alkotások műkőből készültek, aminek oka a háború utáni szegénység mellett talán az is lehetett, hogy a megrendelők úgy gondolták, nem kell maradandó emléket állítani a békeszerződés következményeinek, hiszen az még visszafordítható, nem lehet végleges az ítélet. A másfeles életnagyságú méret politikai nyomatékot adott a négy szobor üzeneténekamelyek az elszakított országrészeket szimbolizálva nem csupán a Trianon elleni tiltakozást testesítették meg, hanem az elszakított területek visszaszerzésére irányuló politikát is.[6] A szoborcsoport előtt egy hatalmas, kör alakú „irredenta virágágyást" készítettek. A különféle színű virágok és a fehér kavicságy a régi és az új országot, a folyókat és a „Magyar hiszekegy" sorait mintázta. A régi képeslapokon megfigyelhető, hogy a szobrok elé szomorúepreket ültettek, a talapzatokat pedig borostyánnal futtatták be. Mindkét növény a bánatot jelképezi, a temetők gyakori növényeiként ismerjük őket.[7] Az avatási ünnepségen – amelyre 1921. január 16-án került sor – Urmánczy Nándor, az irredenta mozgalom emblematikus alakja tartott beszédet. Mintegy ötvenezer egybegyűlt hallgatta szavait: „Elrabolták minden kincsünket, országunk minden életfeltételét. Ebben a ketrecben az állam és a társadalom teljes lezüllése vár reánk, ha el nem jön minél előbb az az erős kéz, mely kényszeríteni fog bennünket, hogy minden megmaradt erőnket egyesítsük országunk visszaszerzése érdekében. Ezek a szobrok igazságot követelnek. Ez a hely a nemzet búcsújáró helye, de egyúttal a gyűlölet és bosszú kohója legyen."[8] Az alkotás különlegessége, hogy az utódállamokkal szemben először helyezte a hangsúlyt Magyarország fölényére és összetartó erejére a Kárpát-medencében.

Miután a trianoni béke 1921. július 26-án hivatalosan is hatályba lépett Magyarország és a ratifikáló országok között, itthon be kellett szüntetni minden irredenta propagandát. Így a Szabadság téri szoborcsoporthoz tervezett országzászlót csak 1928-ban avathatták fel. Ekkorra már enyhült a nyomás Magyarországon, a Népszövetség ellenőrző bizottságai távoztak az országból, az előző évben kötötték meg az olasz–magyar barátsági szerződést, valamint Rothermere lord erkölcsi és anyagi támogatása is ekkor kezdődött el. Mindezek a külpolitikai események ve-

1. kép. A Szabadság tér az irredenta szobrokkal az 1920-as években
(Forrás: https://budapest-anno.blog.hu/)

2. kép. Irredenta virágágyás a Szabadság téren
(Az eredetileg színes kép a *Beautiful Budapest* c., 1938-ban készült amerikai turisztikai film egyik képkockája. https://www.youtube.com/watch?v=e-QFTBVU-dA)

zettek ahhoz, hogy a kormány nyíltan is felvállalhatta a békerevíziót, ami ismét lehetőséget adott a hazai irredentizmus térnyerésének. Ennek látványos jeleként jött létre – Urmánczy Nándor kezdeményezésére – az országzászló-mozgalom, amely a budapesti Szabadság téren 1928. augusztus 20-án felállított Ereklyés Országzászlóval indult útjára. Az így kiteljesült Szabadság téri emlékműegyüttes a trianoni megemlékezések legfontosabb magyarországi helyszínévé vált. Egy korabeli újságíró szerint a térnek „a többi szokványos városi terektől eltérő különös és jellegzetes természete van. Egy darabja a magyar életnek. Van múltja, […] és van élő, működő, jövőt váró jelene."[9] Innen hirdették a június 4-ei megemlékezések szónokai, hogy „új magyar honfoglalásra, új magyar szabadságharcra" szólítják fel az ifjúságot, melynek célja a történelmi magyar haza visszaszerzése kell hogy legyen.[10] Lechner Jenő műépítész és Füredi Richárd szobrászművész országzászló-alkotása

bővelkedett az irredenta mozgalomra jellemző elemekben. A talapzat ereklyetartójában elhelyezték a csonka ország községeinek és az elszakított országrészek törvényhatóságainak, valamint a nevezetesebb történelmi helyeknek földjét tartalmazó zsákokat. A talapzat fölötti szószék mellvédjét a magyar Szent Korona országainak címerpajzsai díszítették. A szónoki emelvény középtengelyében kőből faragott virágkehelyen hatalmas bronzturul ült, mögötte a jövő nemzedéket szimbolizáló rohamsisakos, buzogánnyal játszó gyermekalak, amint Nagy-Magyarország címeres zászlójára feltekintve esküre emeli kezét. A közel 19 méteres erdélyi vörösfenyőből faragott árbocrúd csúcsán egy méter magas, esküre emelt kezet helyeztek el, amelyet állítólag Horthy Miklós kormányzó kezéről mintáztak. Az árbócra keresztrúddal függesztették fel a címeres, nyolc méter hosszú lobogót, amelyre a Védő Ligák Szövetsége jelmondatát („Így volt, így lesz") hímezték.[11]

A későbbiekben több mint ezer országzászló épült vidéken, de csak azokat nevezték ereklyéseknek, amelyek talapzatába vittek a Szabadság téren tárolt földekből.[12] Az országzászlók „állandó kelléke" a Trianon előtti utolsó, 1915-ös hivatalos középcímer volt, lobogóját legtöbbször angyalokkal ékesítették, illetve az „Így volt, így lesz!" felirat, amelynek vagy a lobogón, vagy a talapzaton szerepelnie kellett. Tetejét gyakran díszítette az esküre emelt kézen és a turulmadáron kívül kettős kereszt vagy Trianon-kereszt.[13] Az árbocrúd sokszor sávosan pirosfehér-zöldre volt festve, amelyre félárbócra húzták fel a nemzeti lobogót.[14] Az 1938–1941 közötti országgyarapodások idején az Ereklyés Országzászló Nagybizottsága rendeletének megfelelően a lobogókat ideiglenesen a zászlócsúcsig lehetett húzni, majd visszaengedni félárbócra, jelezve, hogy még nem állt teljesen vissza az ország integritása. Az országzászló-avatások számának gyarapodásával és az ezekről beszámoló újságcikkek hatására, természetesen egyre több város, sőt község is ilyen emlékhely állítása mellett döntött. Nagy sajtónyilvánosságot kapott a 100. országzászló avatása, amelyet a Trianonban kettészakított városban, Sátoraljaújhelyen állítottak fel 1934. július 1-jén, a Magyar Kálvária történelmi emlékműegyüttes első elemeként.[15] Az 1938-ra elkészült – majd a rendszerváltozás után felújított – emlékhely a keresztény kálváriákhoz hasonlóan 14 stációból áll, a bástyaszerű stációk egy-egy elcsatolt magyar várost idéznek. A „keresztjárás" úticélja itt a jézusi Golgotát szimbolizáló Országzászló, amely az eredeti művészi koncepció szerint „a határon túlra került magyaroknak hirdette a hitet a magyar újjászületésben". A kálváriához kapcsolódóan az 1938-as szent év alkalmából felépítették a Szent István-emlékkápolnát is.[16]

A keresztény jelképek mint trianoni szimbólumok használata a krisztusi szenvedéstörténet folklorizációján alapszik: „e szerint Magyarország hamis bírák és hitetlenek kezére jutott, kálváriáját járja, keresztre feszítik, megalázzák, egyedül marad, de hamarosan dicsőséggel feltámad".[17] A kálváriák, emlékkápolnák mellett egészen egyszerű Krisztus-szimbólumokkal is találkozunk az 1920 utáni évtizedekben. A Magyar Revíziós Liga kezdeményezésére a határ menti településeken úgynevezett Trianon-kereszteket emeltek. Az ilyen emlékművek – például a Kőszeg határában álló egyszerű, vasbeton kereszt – többnyire magaslati helyeken lettek elhelyezve, hogy a határ túloldaláról is jól láthatóak legyenek.[18]

A Horthy-korszak köztéri Trianon-emlékezetének fontos részét képezték a megszemélyesített irredenta szimbólumokat megjelenítő önálló köztéri szobrok is. Budapesten és vidéken is számos ilyen szobor tartotta ébren a Trianon-traumát, sajnos közülük kevés élte túl a második világháború utáni időszakot. Ez utóbbiak közül igen érdekes a Magyar Igazság Kútjának és a Magyar Fájdalom Szobra című alkotások története. A magyar nemzetet szimbolizáló nőalak mellett Iustitia, az Igazság istenasszonya is megjelenik mérleggel és karddal kezében a Magyar Igazság Kútján, amelyet a revíziós törekvéseket támogató Rothermere lord tiszteletére állítottak 1929-ben Budapesten. A mai Szabó Ervin Könyvtár épülete előtt álló kút

– amelynek eredeti jelképeit 2007-ben állították vissza – elsődlegesen az angol lordnak kíván köszönetet mondani, ahogy az a rajta található feliratból is kiolvasható: „E kutat hálás magyarok emelték Nagy-Britannia méltó fia, Viscount Rothermere tiszteletére. Az ő betűje megöli a hatalmaskodást, az ő lelke megeleveníti az igazságot."[19] A Magyar Fájdalom Szobra eredetileg a budapesti Szabadság tér déli oldalán állt. A szobor – jobb könyökét a magasba emelő, arcát behunyt szemmel az égnek fordító, álló női akt – nehezen lett volna beilleszthető a tér korabeli heroikus emlékműveinek sorába, hiszen nem hordozta az irredentizmus mindenki számára könnyen értelmezhető üzenetét. Ezt kívánták ellensúlyozni, amikor a bronzból öntött alkotás feliratot kapott a mészkő talapzaton, magyar és angol nyelven: „Ez a szobor a trianoni szerződés által elrabolt gyermekei sorsát siratót Magyarország fájdalmát jelképezi. Alkotója francia szobrász, Emile Guillaume. Ezen emlékművet a szenvedő magyar nemzetnek ajánlotta fel Magyarország angol barátja, Viscount Rothermere." 1945 után jelentésétől megfosztva többször áthelyezték, ma Sopronban áll, az Erzsébet Oktató Kórház Rehabilitációs Intézetének parkjában.[20]

3–4. kép. A Magyar Igazság Kútja Budapesten (balról), és a Magyar Fájdalom Szobra Sopronban (jobbról) (Forrás: a szerző felvételei)

A rombolás és a „detrianonizálás" korszaka (1945–1989)

■ 1945 után, az országban berendezkedő kommunista diktatúra idején, a Trianonról való párbeszéd, az erről való emlékezés teljesen megszűnt, rendszerellenessé vált. A trianoni szimbolika használata az államszocializmus időszakában így tabunak számított, s csupán karikatúraként, mint „avítt és elrettentő példa szerepelt a történelemkönyveknek a levitézlett Horthy-korszakot felidéző illusztrációi között".[21] A háborús pusztítást túlélt irredenta emlékműveket elsők között tüntették el, s helyükre általában a szocializmust éltető alkotások kerültek. Így tűnt el a Szabadság téri emlékműegyüttes és a legtöbb vidéki országzászló. Szerencsésebbek voltak azok az emlékművek, amelyeket csak átalakítottak, legtöbbször az 1948-as centenáriumi év alkalmából kézenfekvően '48-as emlékművé. Ezeket a rendszerváltás után visszaalakították eredeti állapotukra. Jó példa erre a Rákoskeresztúron 1937-ben felállított országzászló-emlékmű sorsa. A Szabadság téri or-

zágzászlóhoz hasonlóan ez az emlékhely is szószékből és a félárbócra engedett zászlóból állt, oldalán fehér márványtáblával, melyen napsugarak övezik Nagy-Magyarországot, benne az „Így volt, így lesz" felirattal, felette pedig a „Hiszek!" felkiáltással. 1948-ban az emlékművet megrongálták, az eredeti táblát leverték, helyette 1848-as emléktáblát tettek. Így ugyan megmaradhatott, de teljesen más értelmezést nyert az egykori országzászló, amelynek korábbi formája az évtizedek alatt már csak a helyi idősek emlékezetében maradt meg, így az ő kezdeményezésükre állította helyre Budapest XVII. kerülete 2007-ben.[22]

5–6. kép. A rákoskeresztúri országzászló a '48-as emléktáblával (balról), illetve régi-új szimbólumai a 2007-es visszaalakítás után (jobbról)
(Forrás: Köztérkép, illetve a szerző felvétele)

A Trianon köztéri reneszánsza (1990-től napjainkig)

■ A rendszerváltozást követően újra lehetővé vált, hogy Trianon kérdésével nyilvánosan is foglalkozzanak, beleértve a művészettörténeti megközelítést is, de a változások az emlékműállításoknak is új utat engedtek.[23] 70 évvel a békeszerződés után ismét felerősödtek a revizionista hangok, hiszen Németország újraegyesülésével, a Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia szétesésével sokan gondolták úgy, hogy a jaltai és párizsi békeszerződések érvényüket vesztették, így jogosan lehet felvetni a trianoni országhatárok felülvizsgálatát is.[24] 1990 után, a piacgazdaságra való áttérést követő társadalmi válság közepette egyre inkább igény mutatkozott a korábbi kollektív – évtizedeken keresztül elfojtott – trauma jelképeire.[25] A trianoni tematika napirenden tartásában, az emlékkultusz felélesztésében – „a trianoni trauma […] dramatizálásában"[26] – jelentős szerepe volt az 1993-ban alakult radikális jobboldali Magyar Igazság és Élet Pártjának (MIÉP), amelynek választási szlogenje a revizionizmust is szolgálva így hangzott: „Megmaradni, gyarapodni, visszaszerezni."[27] Továbbá egyes civil szervezetek, mint például az 1996-ban megalakult a Trianon Társaság, szintén felvállalták a békeszerződés és következményei igazságtalan voltának feltárását, elemzését és társadalmi tudatosítását.[28] Az 1990-es években a Trianon-emlékkultusz újjáélesztői mindent úgy próbáltak folytatni, ahogyan az a második világháború végén megszakadt. Találóan olvashatjuk a Trianon Társaság 2000. évi kalendáriumban: „A trianoni gyász meg-

emlékezéseinek már olyan kialakult hagyományai vannak, mint az egyéb, dicső nemzeti ünnepeinknek. Sőt, meglepő módon a trianoni emlékülések és műsorok forgatókönyve, irodalmi anyaga, szellemisége vagy frazeológiája mintha egyáltalán semmit sem változott volna az elmúlt nyolcvan év alatt. Ha előkerülnének egy 1922-es vagy 1935-ös ilyen ünnepség szónoklatai és szavalatai, minden különösebb változtatás nélkül ma is előadhatók lennének, és sikerrel. […] Nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy radikális változások százada volt ez a most leköszönő, de a mi trianoni emlékezéseinken ez a roppant változáshullám nem hagyott semmi nyomot."[29] Ez a megállapítás különösen igaz az 1990–2010 fokozatosan gyarapodó – anyagukban, formavilágukban igen eklektikus – Trianon-emlékművek többségére, amelyeket anakronisztikus alkotásokként érdemes szemlélnünk, hiszen teljesen más korban születtek már, mint amit megidézni kívántak. Gyakorlatilag ugyanazokkal a szimbólumokkal és motívumokkal jelentek meg, amiket jól ismerhetünk a két világháború közötti időszakból – pl. történelmi Magyarországba rajzolt Csonka-Magyarország –, akkor, amikor ezzel a jelentéstartalommal már nem mindenki tudott egyetérteni. A megvalósításban nem igazán találunk semmiféle egységes koncepciót: vannak közöttük igényesen kidolgozott, komoly alkotások, illetve művészeti szempontból értéktelen, „sírköves jellegű" – sokszor silány minőségű – kőművesmunkák is. Utóbbiak elsősorban anyagi okokkal magyarázhatók, hiszen ezek az emlékműállítások eleinte semmiféle állami támogatást nem kaptak.[30] Néhány tendencia azonban megfigyelhető ebből az időszakból, amelyre egy-két példát szeretnénk hozni az alábbiakban.

Eleinte a diktatúra éveit túlélt, de súlyosan megrongálódott, pusztulásra ítélt vidéki emlékhelyeket újították fel.[31] A rendszerváltozás évében így került sor a sátoraljaújhelyi kálvária, valamint néhány évvel később a zebegényi emlékműegyüttes újraavatására. Ez utóbbi a 80. évforduló alkalmából lett egyértelműen trianoni emlékhely is, amikor a kápolnában elhelyezték a Nemzeti Emlékezés Harangját, amely minden délután fél ötkor – az egykori békekötés időpontjában – megkondul.[32] 2000-ben a nemzeti jelképek használatáról szóló kormánypárti törvényjavaslat kísérletet tett az országzászló-mozgalom felélesztésére: a millenniumi emlékévben minden települést köteleztek volna arra, hogy országzászlót állítsanak. A végleges törvénymódosításból ez a javaslat kimaradt, ennek ellenére számos településen születtek új országzászlók, illetve sok helyen megtörtént a korábban lerombolt vagy átalakított országzászlók helytörténeti, értékőrző motivációjú felújítása. A felújítás több esetben funkcióbővüléssel, módosulással járt, és a helyreállított emlékműre a második világháborúban elesett hősök neve is felkerült. Második világháborús emléktáblával látták el például a megújult balatonboglári országzászlót is. Felújításának újdonsága, hogy „az emlékmű eredeti funkcióját nem hangsúlyozták ki, hanem a következő neutrális tartalmú felirattal látták el: Múltért, jövőért".[33] Az ezredforduló környékén készült új Trianon-emlékművek avatása összekapcsolódott a magyar államalapítás millenniumának ünneplésével, így több helyen is kiemelt szimbólumként találkozunk a Szent Koronával. A Dunakeszin található alkotáson nemzeti ereklyénk egy terméskövekből készült hármas-halmon áll, „a hármas-halom azonban már nem stabil, a Korona kimozdult eredeti helyéről, amely a trianoni döntés utáni helyzetre utal. A Korona ennek ellenére tekintélyt és erőt sugároz, köszönhetően az ezeréves államiságból fakadó nagyságnak."[34] Szintén az ezredforduló időszakához köthető a turulábrázolások újbóli megjelenése, amely számos, ekkortájt készült trianoni emlékművön is látható. Különösen érdekes a várpalotai Turul-emlékmű, amelyen – egyedülálló ábrázolási módon – nem kiterjesztett szárnyú, hanem egy leszíjazott madár látható. A szobor üzenete a Trianon Múzeum honlapján olvasható: „Magyarország ma nem úgy szárnyal, mint valaha. A Simor Márton szobrászművész által alkotott szobor ezt fejezi ki, ezt tudatosítja. Tenni kell azért, hogy a turul újra repülhessen,

ez a legfontosabb üzenet."[35] Szintén gyakran találkozunk ezekben az években a korábbi irredenta szimbólum, a T alakú Trianon-kereszt fából faragott köztéri változataival is, ilyet találunk például Ecser faluközpontjában. A kereszt függőleges szára itt csak a vízszintes szárig ér, a tetején – szintén fából faragva – egy lángoló fáklya szimbóluma látható.[36]

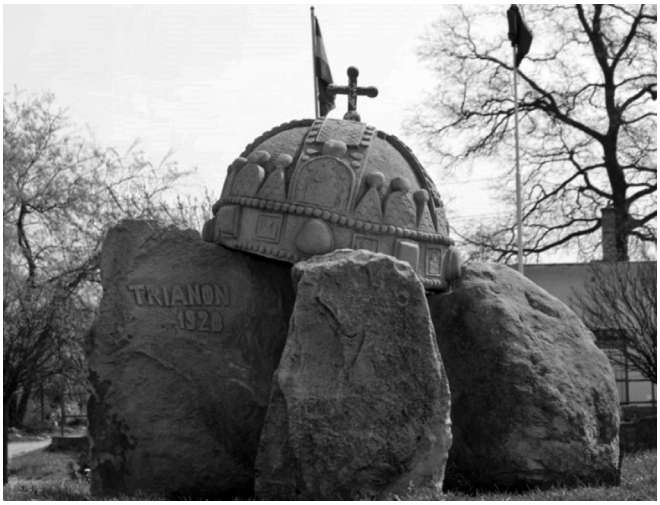

7. kép. A Szent Korona és megdőlt hármas-halom a dunakeszi emlékművön (Forrás: Köztérkép)

8–9. kép. Leszíjazott turul Várpalotán (balról) és Trianon-kereszt Ecseren (jobbról) (Forrás: a szerző felvételei)

Amíg 1920 után a Trianon elleni protestálás a nemzet közös ügye volt, a 21. századba lépve – a Kárpát-medence erősen megváltozott etnikai összetétele és a nemzetközi politikai tényezők miatt – már egyre kevesebben érzik reálisnak a történelmi Magyarország bármilyen formájú helyreállítását. 2004-ben az Európai Unió tagjai lettünk, a schengeni egyezmény következtében átalakult az országok közötti határok értelmezése, így a revíziós törekvések kivesztek a magyar politikai célok közül. Napjaink fontos célkitűzése, hogy minél jobb és kölcsönösen kedvező gazdasági, politikai viszonyban legyünk a környező országokkal (különösen Visegrádi Négyek csoportján belül), ezen keresztül próbáljuk érvényre juttatni a határon túli magyarok érdekeit, jogait is. A megváltozott körülmények a Trianon-

emlékezet-politikában is megjelentek. 2010-ben az Országgyűlés döntése alapján június 4-e a nemzeti összetartozás napja lett, amelynek fontosságát így indokolja a törvény: „A nemzeti emlékezés, a Kárpát-medence népei közös jövőjének elősegítése és az európai értékek érvényesülése azt a feladatot rója ránk, hogy segítsük Trianon döntéseinek megértését és feldolgozását. Ugyanakkor lehetőséget ad arra is, hogy bebizonyítsuk: a nyelvéből és kultúrájából erőt merítő magyarság e történelmi tragédia után képes a nemzeti megújulásra, az előtte álló történelmi feladatok megoldására.”[37] Az emléknappal Trianon – mint a kulturális emlékezet része – új kereteket kapott, s az emlékezés célja is megváltozott. Az emléknap továbbra is megidézi a tragédia igazságtalanságát, de ugyanakkor felül is írja azt, hiszen ennél jóval fontosabb és kiemeltebb feladata jelképezni, hogy: „a több állam fennhatósága alá vetett magyarság minden tagja és közössége része az egységes magyar nemzetnek, melynek államhatárok feletti összetartozása valóság, s egyúttal a magyarok személyes és közösségi önazonosságának meghatározó eleme”.[38] Ennek megfelelően az utóbbi évtized emlékművein szinte teljesen eltűnőben vannak az irredenta szimbólumok, helyettük a nemzet határokon átívelő összetartozását megjelenítő motívumokkal találkozunk. Az alábbiakban három gondolatébresztő emlékmű leírásával szeretnénk a modern, 21. századi Trianon-emlékezet-politika köztéri megjelenését bemutatni.

A 2011-ben, Hatvanban felavatott alkotás első ránézésre a széthasított nemzet emlékművének tűnhet, ahol a drámaiságot csak fokozzák az egymástól elválasztott kőtömbökből kinyúló kezek. Valójában ezek a kezek össze akarnak kapaszkodni, átnyúlva az őket elválasztó határon: „Az emlékmű 7 pár, azaz 14 kezében nincs »ikon«, nincs zászló, nincs nemzeti ereklyénk mása, nincs városkép, nincs történelmünk nagyjainak arcképe, az sem tudható, hogy északról, délről, keletről, avagy nyugatról nyúl-e egy másik, feléje nyúló kéz felé. Ezek a kezek nem búcsúintő kezek, ezek egymást keresik ott, abban a »hatalmas« erők által ide-oda húzott résben.”[39]

10. kép. A hatvani emlékmű a Trianon-kislexikon címoldalán
(Forrás: Molnár Zsolt: Trianon-kislexikon)

A Komárom-Esztergom megyei Tát városa 2013-ban állította fel a nemzeti összetartozás emlékművét, amelyet egy domborművel ellátott, három méter magas mészkő obeliszk alkot. A bronz domborművön az összetartozást egy család szimbolizálja, központi alakja egy férfi, aki hitvese és gyermekei fölé tart védőköpenyt. Az ábra köré a mai Magyarország körvonalait vésték, *„TRIANON”* felirattal.[40]

11. kép. A Nemzeti Összetartozás című emlékmű Táton (Forrás: Trianon 100 Kutatócsoport honlapja)

Végezetül szólni kell a 2020. augusztus 20-án, Budapesten felállított Nemzeti Összetartozás Emlékhelyéről, amely a Kárpát-medence legnagyobb területi kiterjedésű, egybefüggő trianoni emlékműve. A kortárs (táj)építészeti eszközökkel kialakított alkotás az Országház előterében, az Alkotmány utca torkolatában készült el. Az emlékhely egy száz méter hosszú és négy méter széles, a Kossuth tér felől kifelé lejtő sétány, amelynek két oldalfalára a történelmi Magyarország – 1913-as helységnévtár szerinti – településneveit vésték. Az emlékmű aljában több helyen megrepedt, töredezett gránittömb található, melynek belsejében örökmécses ég. A lángot körülölelő gránittömb hasadékai szimbolikus üzenetet hordoznak: a hét szegmens bevallottan a szomszédos államokat – mint egykori utódállamokat – a középső, a lángot hordozó tömb pedig a „megmaradt” Magyarországot szimbolizálja.[41] Sokféle értelmezésre ad lehetőséget emlékmű talajszint alatti elhelyezése, melynek elsődleges oka, hogy az Alkotmány utcából zavartalanul ráláthassunk az Országházra. „Mivel ez az utca az Országház megközelítésének legfontosabb, egyben szimbolikus útvonala, így súlyos tiszteletlenség lett volna az […] épületet egy hatalmas emlékművel kitakarni” – írja Wachsler Tamás, a Kossuth tér környezetének megújulását koordináló Steindl Imre-program vezérigazgatója.[42] A Nemzeti Összetartozás Emlékhelye a trianoni traumára 21. századi megoldást keres. A kompozíció egésze (településnevek, hasadt kőtömb, örökláng s mögötte található bibliai sorok) megidézi ugyan a történelmi Magyarország egykori egységét – mint a Kárpát-medencei népeknek ezer évig otthont adó közös hazát –, de már nem annak helyreállítását követeli, hanem a béke igazságtalanságára hívja fel a figyelmet.

12. kép. A Nemzeti Összetartozás Emlékhelye felülnézetből
(Forrás: az Országgyűlés honlapja)

Összegzés

■ Több mint száz év telt el a Trianon-emlékkultusz köztéri megjelenése óta, s – a szovjet megszállás évtizedeit leszámítva – ezek az emlékművek máig itt élnek mellettünk, nap mint nap találkozhatunk velük, amikor településeink utcáin, terein sétálunk. Folyamatosan változó szimbolikájuk ellenére ma is ugyanazt üzenik, mint száz évvel ezelőtt: Trianon itt kísért közöttünk. Kísért, mert megoldatlan, súlyos következményei miatt nem tudunk tőle szabadulni. Ebben próbál folyamatosan segítséget nyújtani számunkra a köztéri emlékezet, amely mindig az éppen aktuális politikai kihívásoknak megfelelő megoldásokat nyújtotta, nyújtja a trauma feloldására. A kőbe zárt és fába faragott irredentizmus hosszú évtizedei után a Trianon-emlékművek napjainkra elvezettek bennünket a nemzet összetartozásának és a szomszéd népekkel történő együttműködés, megbékélés felismeréséhez. Ez utóbbihoz adnak útmutatást Ézsaiás próféta szavai a Kossuth téri Nemzeti Összetartozás Emlékhelyének feliratakén: „És lesz az igazság műve békesség, és az igazság gyümölcse nyugalom és biztonság mindörökké.”[43]

■ JEGYZETEK

1. Juhász Gyula: *Trianon.* In: Gyurgyák János (szerk.): *Emlékező Magyarország.* Osiris Kiadó, Bp., 2020. 67.
2. Zeidler Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között.* Teleki László Alapítvány, Bp., 2002. 13.
3. Tömöri Szilvia: *Új eszmék Trianon után. SkanzenBlog* – A szentendrei Skanzen szakmai blogja.https://blog.skanzen.hu (2021. február20.)
4. Kosztolányi Dezső (szerk.): *Vérző Magyarország.* Osiris Kiadó, Bp., 2020. 11.
5. Flier Gergely: *Trianon 100: a magyar fájdalom és remény emlékművei az egykori Budapesten.* https://pestbuda.hu/cikk/20200101_flier_gergely_a_magyar_fajdalom_es_remeny_emlekmuvei_az_egykori_budapesten (2021. január 30.)
6. Pótó János: *Erőből lett emlékek. Epizódok másfél évszázad szoborállítási gyakorlatából.* Műértő 18. (2015) 7–8. 16–17.
7. Irredenta kertművészet-országzászlók, emlékművek, parkok. https://taj-kert.blog.hu/2009/06/04/irredenta_kertmuveszet_orszagzaszlok(2021. 01. 31.)
8. Pótó János: *Revíziós emlékművek.* História 1988. 2–3. sz. 22. Lásd még Pótó János: *Az emlékeztetés terei. Emlékművek és politika.* Osiris Kiadó, Bp., 2003. 60–61.
9. *A dolgozó szobrok.* Néptanítók Lapja 1933. március 15. 6. sz. 180.
10. Magyar filmhíradó, 1932. május. https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=159 (2021. január 16.)
11. Kocsis Lajos: *A magyar fájdalom és a magyar vágyakozás szimbólumai.* Tokaj, 2020. 48–49.
12. Molnár Zsolt: *Trianon-kislexikon A-tól Z-ig.* Inter-IKU – MNYKNT. Bp., 2020. 40.
13. Az országzászló mozgalom története. Trianon Múzeum honlapja. http://www.trianonmuzeum.hu/index.php?page=post&id=194 (2021. január 20.)

14. Molnár Zsolt: i. m. 111.
15. Kocsis: i. m.75, 93.
16. A háború és a szovjet megszállás évtizedei alatt az emlékhely pusztulásnak indult. 1990-ben felújították, majd 2020-ban, a Trianon-centenárium évében kiegészítették egy hatalmas kőkompozícióból álló Turulszoborral. Lásd Mizsák Éva: *A Magyar Kálvária születése.* Abaúj-Zemplénért Közhasznú Egyesület honlapja. http://www.azertke.hu/helytortenet/31-a-magyar-kalvaria-szuletese (2021. január 10)
17. Zeidler: i. m. 14.
18. Zeidler: i. m. 14.
19. Flier Gergely: *Trianon 100: a magyar fájdalom és remény emlékművei az egykori Budapesten.* https://pestbuda.hu/cikk/20200101_flier_gergely_a_magyar_fajdalom_es_remeny_emlekmuvei_az_egykori_budapesten (2021. január 16.)
20. A szobor számos költözés után jelenleg Sopronban áll, torzóként kiképzett másodpéldánya Debrecenben látható. Lásd Leposa Zsófia: *A Magyar Fájdalom szobra – Nem csüggeszti le fejét.* http://tranzitblog.hu/a_magyar_fajdalom_szobra_nem_csuggeszti_le_fejet/ (2021. január 10)
21. Boros Géza: *Trianon köztéri revíziója*. Mozgó Világ 29. évf.2003. 2–3.
22. Köztérkép. https://www.kozterkep.hu/11714/trianon-emlekmu (2021. 01. 31.)
23. Mészáros Flóra: *Trianon köztéri szobrászata 1989 után*. In: *1989 és a rendszerváltás: a társadalmi cselekvés lehetőségei.* Interdiszciplináris jelenkor-történeti és politológiai konferencia. Absztrakt kötet. Szeged, 2019. 270.
24. Halassy Béla: *Miért éppen ez a Trianon? avagy etnikai és hatalmi váltások a Kárpát-medencében a kezdetektől napjainkig.* Bp., 2012. 189.
25. Feldschmidt Margit: *Populáris emlékezetpolitikák és az újnacionalizmus: a Trianon-kultusz társadalmi alapjai.* In: *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. (Szerk.: Feldschmidt Margit) L'Harmattan Kiadó, Bp., 2014. 58.
26. Szabó Miklós: *A második Mohács*. Hetek 2000. május 27. 9.
27. Peterdi Péter: *Megmaradni, gyarapodni, visszaszerezni.* Polgár Portál. http://polgarportal.hu/ peterdi-peter-megmaradni-gyarapodni-visszaszerezni/ (2021. február 20.)
28. Molnár Zsolt: i. m. 156.
29. Szőcs Zoltán: *Metamorphosis Trianonae.* In: *Trianon Kalendárium 2000.* Szerk. Kiss Dénes. Trianon Társaság, Bp., 1999. 26.
30. Boros: i. m. 3; Mészáros: i. m.
31. Mészáros: i. m. 270.
32. Köpöczi Rózsa: *A zebegényi Országzászló és hősi emlék a Kálvária-hegyen.* Árgus 2003. 3–4. http://www.argus.hu/2003_03/ke_kopoczi.html (2021. február 10.)
33. Boros: i. m. 10.
34. Kölcsey Ferenc Városi Könyvtár honlapja, Dunakeszi. http://dkvk.hu/adatbazisok/ksza/trianon-emlekmu/(2021. január 18.)
35. A várpalotai Trianon Múzeum honlapja. http://www.trianonmuzeum.hu/index.php?page=post&id=154 (2021. január 18.)
36. Trianon 100 Kutatócsoport honlapja.https://trianon100.hu/emlekmuvek?filters%5BCity%5D=Ecser{2021. február10.)
37. Az Országgyűlés honlapja. https://www.parlament.hu/irom39/00039/00039.pdf (2021. 01. 31.)
38. Uo.
39. Ocsovai András gondolatai az emlékműről. https://www.kozterkep.hu/15476/trianon-emlekmu (2021. február 10.)
40. Trianon 100 Kutatócsoport honlapja.https://trianon100.hu/emlekmu/tat-trianon-emlekmu-a-nemzeti-osszetartozas-emlekhelye (2021. február 10.)
41. Az Országgyűlés honlapja. https://www.parlament.hu/-/az-%c3%96sszetartoz%c3%a1s-eml%c3%a9khelye(2021. február 10.)
42. Az Országgyűlés honlapja. https://www.parlament.hu/-/az-%c3%96sszetartoz%c3%a1s-eml%c3%a9khelye(2021. február 10.)
43. Ézsaiás 32:10. (Megkerülve az emlékmű „szívét" jelentő hét kőpillért és az általuk közre zárt lángot, a leghátsó falon olvashatók ezek a gondolatok.)

DEMÉNY PÉTER

HIÁBA MENTEK EL

Mohácsi Árpád: *Párizsi befutó*

■ Nemzedéki regény, ottliki szimbolikával – így is össze lehetne foglalni a *Párizsi befutó*t. Hat barát és két „elektronhéj" sorsát írja le Mohácsi Árpád regénye, ám Luca és Piri néni csakugyan elektronhéjak, amennyiben életük a hat barát életében tükröződik. Mindketten Gézához, a mostani dörzsölt alakhoz kapcsolódnak: Piri néni az édesanyja, Luca a jelenlegi barátnője.

Az 1989-es felszabadulás kiszabadulás is volt egyben, kinyílt a világ, mindenki akárhová mehetett, ott is maradhatott, akármibe foghatott. Sanyika, Gabi, Dóri, Jutocsa, Bella, Géza fogtak is mindenfélébe, de bejönni egyiküknek se jött be semmi vagy hát mindenféle bejött, csak a boldogság nem, az viszont talán nincs is. „Merényiék elmentek", a zsarnokok világa megszűnt, de inkább megfoghatatlanabbá vált: az ember életét mindenképpen irányítja és akadályozza valami, csak most nehezebb ráfogni valakire.

A regény nyolc fejezete a nyolc szereplő köré van írva, mindig az illető szempontjából nézzük a történetet, s a történetben mindig benne vannak mind a nyolcan, bár persze másféle időszakban és másféle fénytörésben. Sanyika például amolyan világjáró lett, a többiek számára évek esnek ki az életéből, a *Dzsingisz kán kedvenc lábikrája (2013, Sanyika)* című fejezetből tudjuk meg, mi is lett vele közben; Jutocsa attól fél, lebukik, hiszen besúgó volt, számunkra azonban kiderül, hogy a többiek rég sejtették.

Ez a besúgás is archetipikus történet immár: valaki mindig besúgott, a többiek mindig megértik, vagy nem értik meg, mindenesetre nyelvük alig van ahhoz, amit megértenek vagy sem, összevissza beszélnek, és ezzel nem segítenek sem magukon, sem azon, akit a szervek beszerveztek, és akinek a történetére akkor is kíváncsiak, ha nem merik bevallani.

„Kérdés, hogy lehet-e múlt nélkül élni. // Nem lehetett." (153.) Talán ez a regény és a mögöttünk lévő múlt, a mostani jelen és az előttünk álló jövő kulcsa. Mindenki megkérdezi magától, és mindenki számára kiderül, hogy nem, de mindannyian elfedik valamivel a felismerést. Árnyékentellektüelek, vagy minek is nevezzem őket, megvan hát a képességük, hogy elfedjék. Úgy értem, hogy művelt, értelmes emberek, Ottlik mellett Hessét idézik, Sanyika fényképezéssel foglalkozik, Bella számtalan nyelven beszél, s a regény, valamint a *Luca képbe kerül (2019, Luca)* című fejezet első mondata: „Ez egy nagyon híres kép, igazi művészet, egyszerűen képtelen az ember kivonni magát a hatása alól." (9.) Eleve ahhoz a nemzedékhez tartoznak, amelynek az életében a műveltség még jelentett valamit, látniuk kellett azonban, hogy ezzel immár semmire sem mennek, és így vagy úgy próbáltak kikecmeregni ebből. Vagy abból, hogy megszűnt egy akármilyen puha diktatúra, amely viszont mégiscsak megszabta az életüket, és most ez a „szabás" nincsen. Vagy hogy gyermekek voltak, mindenféléket elképzeltek, aztán lett, ami lett.

„Karrier, regény" – szól a regény egyszerű, de mélyre mutató szóvicce. 1989 után már nem maradt más, mint valamiféle karrierekbe beköltözni, il-

Kalligram, Bp., 2021.

letve minden karrierré vált, ha az ember nem is abba szeretett volna költözni. Az „élet, regény” nem lenne ilyen jó, mert a szereplők egytől egyig úgy érzik, hogy valami nem sikerült, és ez a valami az élet volt, ami még itt van, de már tulajdonképpen elmúlt.

Egyre visszább megyünk az időben, mégsem derül ki semmi több, semmi más. Minden, ami kiderül, csak megerősíti az illúzióvesztés érzetét. Maga a regény rohanó stílusa is ezt a benyomást hangsúlyozza, meg az is, hogy mindegyik fejezet másról szól ugyan, de mindegyiket ugyanazon a hangon halljuk. „Semmi sem történt egészen így. // Sőt, voltaképpen minden egészen máshogyan történt. // Már ami megtörtént egyáltalán.” Ezt a mottót is úgy olvasom, hogy a másféle történetek is ugyanígy szólnának és ugyanezt jelentenék: valami kudarcot, amelytől nincs menekülés, és amelyet elkerülni sem lehetett volna, mert meg volt írva az időben.

A nagy kiábrándulás regénye ez a könyv, s a mondatok átrohannak ezen a felismerésen, átfutnak fölötte – éppen ezzel a futással (nézzünk a címre!) képviselik önmaguk világát. A csalódás megvallásához ez a legjobb módszer, az okos lány módszere: be is valljuk, meg nem is, el is mondjuk, de úgy, hogy nehéz legyen követni, nehéz legyen megállni egy-egy igazság mellett.

Társadalompikareszk-regény – nem is rossz meghatározás. Géza, aki bizonyos értelemben főszereplő, egy adott ponton kiszáll, de bent marad: depressziós, mégsem robban le teljesen, keveset eszik, alig beszél, mégis *van*. A madár minden fölött elszáll, de sorsához bizonyára hozzátartozik az a sok mező, erdő, rét, tenger, amely fölött átrepült. Az ember másképp van odakötözve önnön életéhez, viszont ő is szeretne átrepülni. Nem úgy, mint Ikarosz, a Napot már majdnem elfelejtette – bár felejtene el mindent!

Az őrs, ahogy önmagukat nevezik, mindent megpróbál ennek érdekében. Tanítanak, szerelmesek lesznek, szülnek, gyermekük lesz, elválnak, szakítanak, reménykednek. Ám mintha semminek sem lenne tétje, vagy mindennek csak úgy, mint amikor Jutocsa belép egy rendházba, s az önelemzést így „váltja ki”, így halasztja és mulasztja el. Aztán csodálkozik, hogy senki nem hisz neki.

A diktatúrából örökölt életforma, hogy ti. úgy teszünk, mintha élnénk, egész életükben üldözi és gyötri őket, bár nem veszik tudomásul, hogy mitől is olyan minden, amilyen. A barátság is lötyög rajtuk, mint valami túlságosan bő ruha. Keresik egymást, élnek egymással (ebben megint Géza vezet, ő mindegyik nővel összejön valamiképpen), kapcsolatukat azonban inkább a megszokás irányítja, mint a valódi emberi kíváncsiság. Kivel beszélgetnének, ha közösek az emlékeik? Kinek vallaná be Jutocsa, hogy mit tett? Piri néni, aki szintén besúgó volt, ki előtt szégyenkezne? Kezdetnek jó, barátságnak kevés. Abban igazi vallomásoknak kell elhangzaniuk, azok pedig nem abból születnek, hogy valaki le akarja rázni a bűneit.

A szereplők meg vannak kötve, mint Hrapka Tibor borítóján a Lenin-szobor. Tehetetlenek és szerencsétlenek, de éppen elég sok minden történik velük ahhoz, hogy ezt ne vegyék észre, vagy mindig másra fogják. Az 1989 utáni élet maga biztosít egy csomó bizonytalanságot, s ezeket mind történetnek lehet érezni. A *Párizsi befutó* ezeknek a történeteknek a regénye, s egy olyan meghatározhatatlanságé, amely a szabadsággal jött el Kelet-Európába.

SZALONOK – A KIFINOMULT TÁRSASÁGI ÉRINTKEZÉS FÓRUMAI

Frank Tibor: *Szalonvilág. A polgári érintkezés modernizálódása a 19. században*

■ Magaskultúra, elegancia, kifinomult társalgás, haladó gondolkodás és társadalmi emancipáció – nagyjából ezek jellemezték a 18–19. századi szalonok világát. Erről az izgalmas, pezsgő, olykor pedig fecsegő és intrikus miliőről Frank Tibor történész írt nemrégiben fölöttébb olvasmányos és érdekfeszítő, mindazonáltal könnyed kötetet.

Frank Tibor akadémikus, történész, az ELTE Amerikanisztika Tanszékének professor emeritusa a koronavírus-járvány miatt elrendelt karanténidőszakot a lehető legkreatívabb módon használta ki: írt egy könyvet. Egy könyvet, amely egy letűnt korszak elfeledett társasági színterét, a szalonok világát tárja az olvasó elé. Mielőtt azonban belevágnánk a könyv tartalmi ismertetésébe, tisztázzuk, mit is értünk szalon alatt. Ezt talán akkor tudnánk a legpontosabban körülírni, ha Frank Tibor könyvéből idézünk: „A *szalon* szó az olasz *salone*, eredetileg pedig a *sala* szóból származott, amely fogadótermet jelentett, ahol a meghívottak eszmét cseréltek. […] A szalon – s a beszélgetés – irányítója, mai szóval moderátora a *salonniére*, a szalont vezető hölgy volt. […] A szalonokban művészek, írók, államférfiak, arisztokraták és társasági emberek találkoztak oldottabb körülmények között. A szalonok sok esetben egyúttal a gyakorta asszimiláns zsidó házigazdák társadalmi integrálódásának eszközei és színterei.” Tehát a szalon, mely nem összekeverendő a kaszinókkal és a klubokkal – ezek ugyanis sokkal szervezettebb társadalmi intézmények voltak, melyek működését szabályrendeletek határozták meg – a nemességhez és az értelmiséghez tartozó elit társasági fórumának tekinthető. Ugyanakkor tévedés lenne azt feltételezni, hogy minden egyes szalon kizárólag a nemes eszmecserét és magasztos társalgást részesítette előnyben, néha ugyanis a rosszindulatú pletykák és intrikák keltetői voltak.

Most térjünk vissza a könyvre, és nézzük meg, mit is tartalmaznak a fejezetek. Frank Tibor történelmi bevezetővel indítja kötetét, amelyben Magyarország és Európa viszonyát taglalja, pontosabban a magyarok európaiságáról, továbbá a kontinenshez fűződő szoros szálakról mesél. Ezek mellett sorra veszi a korszak európai nagyhatalmainak politikai, társadalmi, gazdasági jellemzőit. Ezt követően az európai és a hazai nyelv fejlődését, valamint a német kultúra Magyarországra gyakorolt hatásait mutatja be. Végül pedig a kiegyezés után elkezdett erőltetett magyarosítás végzetes következményeit vázolja. A *Bevezető gyanánt* című fejezet tökéletesen megfelel eredeti rendeltetésének. Tömör áttekintő, ám mégis kellően informatív ahhoz, hogy az olvasó kellőképpen átlássa az adott korszak társadalmi, politikai sajátosságait, és ezáltal jobban megérthesse a korabeli szalonok világát.

A következő fejezetekben Frank áttekinti a nagy európai fővárosok szalonvilágát, kezdve a leghíresebbel, a párizsival, aminek megismerésében Justh Zsigmond *Parisi napló*ja (1888) is sokat segít. A szerző ezután kisebb önéletrajzok révén Párizs legendás *salonniérjeinek* jellemzőibe nyújt betekintést, majd folytatja az európai nagyvárosok szalonjainak felsorolását. A lon-

Rózsavölgyi és Társa, Bp., 2020.

doni szalonokról például azt írja, hogy ezek lényegében a francia modellt vették alapul, de az irodalom és művészetek mellett sok politikáról is szó esett. Az egyik legismertebb londoni szalont Elizabeth Montagu írónő vezette, de Mary Gladstone szalonja is legalább ennyire híres volt, főképp azért, mert a szokástól eltérően, a társasági összejöveteleket reggel tartotta. Ezt követően figyelmünk Közép-Európára terelődik, ahol Frank a 19. századi bécsi és budapesti szalonéletet mutatja be. A szerző szerint a császárvárosban a Todesco-palota adott otthont a korszak legnépszerűbb osztrák szalonjának. A szalont Sophie Todesco irányította. A szerző külön kihangsúlyozza, hogy a bécsi szalonok jelentős részét zsidó családok női tagjai vezették – akik közül talán a legismertebb Berta Zuckerland-Szeps volt –, ami utal a szalonok integrációs szerepére.

A magyarországi és főképp budapesti szalonokról Frank Tibor a következőket állapította meg: „A szalonélet a régi Magyarország több gyökeréből táplálkozott. Hátterében egyfelől a 19. századi, főként a reformkori magyar asztaltársaságok (kaszinók) arisztokrata-nemesi-katonatiszti hagyománya, másfelől a házimuzsika rendje húzódott meg." És itt valóban nagy hangsúlyt kap a zene. Frank többek között kiemeli Liszt Ferenc szerepét, valamint egy egész fejezetet szentel a zongora társadalmi-kulturális jelentőségének: „A zongora nemcsak a család szórakozásának és művelődésének központja volt, de a ház ékessége is." A századforduló környékén azonban a hangszer már inkább kritika tárgyát képezte. Sokan úgy vélték, hogy a kelleténél jóval nagyobb jelentőséget tulajdonítanak neki, más szóval túldimenzionálják szerepét. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejteni, hangoztatja a szerző, hogy ekkortájt a professzionális zenélés a paloták, kastélyok, családi házak dísztermeiből a nagyobb közönséget befogadó városi intézményekbe (operaházak, hangversenytermek) került.

A *Bécs–London* részben némiképp elkalandozunk a szalonvilág bensőséges világától és betekintést kapunk az Osztrák–Magyar Monarchia londoni nagykövetségének mindennapjaiba, a falakon belül zajló társasági élet mozzanatairól, a követek és attasék kiterjedt kapcsolatrendszerének hálójába. Itt főleg Apponyi Rudolf londoni nagykövet személyét érdemes kiemelni, aki nemcsak a diplomáciai érintkezést emelte magasabb szintre, hanem kiváló társalgó volt, kivel a korszak nagy angol politikusai is szívesen beszélgettek.

Mindent egybevetve kijelenthető: Frank Tibor igencsak jól döntött, hogy a kényszerkarantén ideje alatt elmerült „egy elmúlt, valaha szépnek tűnő és másként izgalmas világban" – ugyanis ennek végeredménye lett ez a nagyszerű kötet, mely igazi csemegét kínál mindazok számára, akik a 18–19. századi elit magasztos és bensőséges társasági életét kívánják megismerni.

Fazakas László

EGY FŐNEMESI CSALÁD SORSFORDULÓI

Gazda Klára: *Főnemesek a múló időben.* A zabolai gróf Mikes nemzetség uzoni ága és rokonsági köre

■ Az utóbbi évtizedekben igen fellendült az egykori főnemesi családokkal foglalkozó irodalom. Ennek egyik oka, hogy 1990 előtt róluk – főleg közelmúltjukról – csak negatívan lehetett írni, kizsákmányolóknak, osztályellenségnek tekintették leszármazottjaikat, s ezért minden lehetséges meghurcoltatást el kellett szenvedniük. Úgyhogy a velük foglalkozó újabb irodalom elsősorban e társadalmi osztály kommunizmus alatti megalázását, szenvedéseit igyekezett megörökíteni, a közösség elé tárni. Ez elsősorban az élő tanúk megszólaltatásával vagy az egykori szenvedők emlékirataival, visszaemlékezéseivel történt. Idővel a megközelítés tudományos jelleget kezdett ölteni, amikor a közelmúlt bemutatása mellé az egész családtörténetet feldolgozták. Ehhez egyrészt a családnál megőrzött dokumentumokat használták fel, másrészt a levéltárakban őrzött és kutathatóvá tett régi állományokat. A főnemesi családok többsége magas vezető tisztségeket, méltóságokat viselt, így családtörténetük összeforr az ország történetével. Erdély múltját például a Bánffy, Bethlen és Teleki családok szerepeltetése nélkül elképzelni sem lehet.

Gazda Klára könyve valahol a két megközelítés között egyensúlyoz. Az 1939-ben Kolozsvárt született és innen visszaszolgáltatott uzoni családi kastélyukba költözött Mikes Borbála grófnő és családja történetét először egy Domus-ösztöndíj keretében dolgozta fel, három tanulmányt is közölt a témában. Ezekből kerekedett ki a jelen kötet. Vázát körülbelül úgy jellemezhetnénk, hogy a grófnő családtörténeti ismeretei és személyes emlékei képezik az alapot, s ehhez a tudományos kutatás eszközeivel a szerző kiépítette a családtörténetet. Felhasználta a már ismert genealógiai munkák mellett az utóbbi évtizedekben megjelent gazdag irodalmat is. Jó részüket az internet segítségével érte el, s ahol csak lehet, idéz is belőlük. Így fogalmazza meg célkitűzését: „Dolgozatom célja egy arisztokrata család felmenői változó életviszonyaiba, sorsproblémáiba való betekintés, a jelenleg Uzonban élő gr. Mikes Borbálával folytatott beszélgetések, a világégésben megcsonkult, és csak töredékeiben, részint levéltárakból és telekkönyvi hivatalokból rekonstruált családi levéltára, valamint a hozzáférhető nyomtatott források alapján.” Azt is bevallja, hogy az állami levéltárak és más szakintézmények dokumentumanyagának a feldolgozásával járó „izgalmas kihívást” nem tudta elfogadni. Így a grófnő kijelölte úton indul el, vagyis sorra bemutatja a nagyszülők történelmi nevű családjait.

Mikes Borbála Mikes Mihály (1901–1982) és Bánffy Eszter (1911–2004) házasságából született, egyetlen testvére az 1942-ben világot látott Mikes Imre. A nagyszülők vonalán Mikes Kelemen és Béldi Emma, illetve Bánffy Endre és Zichy Jozefina párokra találunk. Még fennebb, a dédnagyszülők szintjén belép a családtörténetbe a Horváth-Tholdy, Bethlen, Teleki és Klebelsberg grófok nemzetsége. Közöttük többen igen magas tisztségeket töltöttek be: főispánok, a főrendiház tagjai voltak. A legmagasabb kitüntetésekben részesültek, mint a császári és királyi kamarásság, a valóságos belső titkos tanácsosi cím (kegyelmes úri rang), a nők elnyer-

Kriza János Néprajzi Társaság, Kvár, 2020. (Dissertationes Ethnographicae Transylvanicae)

hették a csillagkeresztes hölgy címet. Még a Szent István-rend és a Lipót-rend is kijárt a család egyes tagjainak.

A családtörténet kutatását nagymértékben megkönnyítette az, hogy a mozgásképtelen Mikes Mihály fő kedvtelése a családfakutatás volt. A legkülönbözőbb leszármazást és rokonsági kapcsolatokat kimutató táblázatokat állította össze. Segítségére volt a görög katolikus lelkészcsaládból származó Pop Antal építészmérnök, aki az őstáblák és családfák megrajzolása mellett részt vállalt a családfő gondozásában is. A családnál megőrződött egy 1804-ben keletkezett, díszes bőrkötésű oklevélregestrum, melyet egy korabeli kancellista állított össze, és 128 lajstromozott iratcsomó címét s az oklevelek rövid ismertetését tartalmazza. Az egykor Uzonban őrzött családi levéltár kincseinek az emléke. Gépiratos másolata 338 oldalt tesz ki. Ez a genealógiai kimutatásokon kívül a család tagjait ért kitüntetésekről, tisztségi kinevezésekről, vagyoni ügyekről, örökösödésekről őriz meg érdekes adatokat.

A négy nagyszülő mindegyik nemzetsége külön-külön fejezetben kerül bemutatásra. A zabolai Mikeseké a legrészletesebb. A család őstörténete a homályba vész. Több Mikes helységnév is van az országban, melyek valószínűleg személyi eredetűek. Egyik sem hozható kapcsolatba a székelyföldi Mikes családdal. Róluk csak 1566-ból való az első híradás, amikor Mikes Benedek és Mihály primorok részt vesznek János királynak a Miksa császár elleni hadjáratában. Zabolán és Papolcon élnek. Táblázatban követhetjük, hogy a továbbiakban a fejedelmek milyen adományokban részesítették a család tagjait. János király után Báthory Zsigmond és Gábor, Bethlen Gábor, II. Rákóczi György, valamint Apafi Mihály juttatott nekik a már említett Zágonon és Papolcon kívül Kovásznán, Pákén, Kőrösön, Barátoson, Mártonfalván, Maksán, Marosújváron, Magyarcsesztvén, Bodolán és Uzonban kisebb-nagyobb birtokot, néha kúriával, 8-10 jobbággyal is. Bethlen Gábor idejében Mikes Benedeknek például 5 helységben volt birtoka 94 jobbággyal, Mikes Zsigmondnak pedig 3 helységben 47 jobbággyal. A család tagjai eleinte a háborúkban tűntek ki vitézségükkel, 1583-ban már királybíróságra jutottak. Mikes Zsigmond Bethlen Gábor bizalmi embere, követe lett. A Rákóczi fejedelmek idején a tanácsurak közt szerepelnek, a főlovászmesteri tisztség is kijár egyiküknek. A kuruc–labanc küzdelmek korában is feltűnnek. Mikes Pál és a „levélíró" Kelemen II. Rákóczi Ferenc hívei. De aztán a család átáll a császáriak oldalára. III. Mihály 1693-ban bárói, 1696-ban pedig grófi címet kap. Főispán, majd Háromszék főkapitánya lesz. Újabb táblázat tükrözi a család tagjai által a 18. században betöltött magas tisztségeket. Ezek arányában a birtokok is egyre növekednek. A 18. században 14 megye 58 helységében volt tulajdonuk, emellett még Oláhországban és a felvidéki Zsolnai kerületben. A család a század közepén két főágra szakad, Mikes Ferenc megalapítja az uzoni, Mikes István pedig a zabolai ágat. Az uzoni ág birtokközpontjai az Alsófehér vármegyei Magyarcsesztvén és a Kolozs megyei Szászfenesen alakultak ki. A család a 19. század közepén az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején is szerephez jutott. Mikes János lett a kolozsvári nemzetőrség parancsnoka, Kelemen pedig Szeben ostrománál hősi halált halt.

A losonczi Bánffy családról már nagyon sokat írtak, két és fél oldalon legfeljebb egy általános bemutatásra kerülhet sor. Ők „a hét vezérrel jöttek be" – tartja a hagyomány. Árpád fejedelem unokájának, Tomajnak a nemzetségéből származnak. Az 1200-as évektől kikerül közülük nádor, erdélyi vajda, szlavóniai bán. A királyok bárói, legfőbb bizalmasai közé tartoztak. Rendre Erdélyben is számos birtokot szereztek, ilyen volt Kozárvár, Sebesvár, Marosvécs és Gyalu. A fejedelemség idején a fejedelmi tanács több tagja, számos főispán került ki közülük. Bánffy Dénes Apafi fejdelem sógora lett, bécsi követ. Aztán a főurak összefogtak ellene, az

országgyűlés halálra ítélte, gyorsan ki is végezték. A fia Erdély gubernátori tisztségére emelkedett. A Habsburg-fennhatóság idején is több megyében viseltek főispánságot, megkapták a kamarási címet, s a legmagasabb kitüntetéseket. A kiegyezés után a képviselőház egyik alelnöke (Bánffy Béla) és az egyik miniszterelnök (Bánffy Dezső) is közülük került ki. A családnak volt több fővonala s azokon belül ágazata. Mikes Borbála nagyapja a beresztelki ágazatból származott.

Az uzoni Béldi család eredetéről több legenda is szól, de ténylegesen a 15. század közepén Uzonban tűnnek fel, s rövidesen Bodolán, Nyénen és Márkoson is van birtokuk. A fejedelemség idején számos hadjáratban tüntették ki magukat. Így hivatali méltóságokhoz is jutottak. Királybíró, főkapitány, főispán, fejedelmi követ került ki közülük. S ennek megfelelően birtokaik is szépen gyarapodtak. Báthory Zsigmondtól külön nemességet kapnak. Bethlen Gábor idejében válnak vezető családdá. Béldi Kelemennek 1614-ben 17 helységben 82 jobbágya volt. S ez a szám egyre növekedett. Béldi Pál I. Apafi Mihály főemberének számított, de ellensége, Teleki Mihály bevádolta, úgyhogy a török portára kellett menekülnie. A családnak van az ősi grófi ága és két nemesi ága. A grófi rangot 1770-ben Mária Teréziától kapták. Ez az ág buzgó katolikusságával tűnt ki. Legismertebb tagja talán Béldi Ákos Kolozs megyei és kolozsvári főispán, Borbála grófnő dédnagyapja volt. Ők a család mezőméhesi ágához tartoztak.

A zichi és vásonkeői Zichy családot nem sorolták a régi erdélyi arisztokráciához. Múltjukat a Zala megyei Zayk helységnévből eredeztetik, ott 1260-ban említik őket. Aztán számos családtag a királyok hadjárataiban tűnik fel. Hűségükért adományokat kapnak. A család rendre több vonalra, ágazatra szakad. István nevű ősük 1655-ben bárói, 1676-ban utódaival együtt grófi rangot kapott. A 18. század végén uradalmaik voltak a következő helységekben: Palota, Nagyvázsony (Veszprém vármegye), Adony (Fejér), Lébényszentmiklós (Moson), Divény (Nógrád), Komárom, Óbuda. A családból több tudós, művész, 1848-as szabadságharcos és miniszter is kikerült. A Zichy dédapa a család oroszvári főágazata vázsonyi ágából való.

Igen tanulságos az arisztokrácia házassági kapcsolatait tárgyaló fejezet. Ennek lényegét a grófnő így foglalja össze: „Tulajdonképpen mindenki mindenkinek rokona volt, mert a családi kapcsolatok úgy alakultak, egy társaságba jártak, egy bálba jártak mindenütt és egymást ismerték meg, és egymással házasodtak össze. És a szülőknek így is volt a céljuk, hogy a birtokok egyben maradjanak, tehát mindenki úgy rendezte a társadalmi összejöveteleket, hogy a fiatalok egymást ismerjék meg, s egymással folytassák az életet és kössenek házasságot." Erre a Mikes család felmenői közt bőven akad példa. Tulajdonképpen az ősök közt szinte valamennyi főúri család neve előfordul. A rang fokozatát alig vették figyelembe, még herceg is akad sorukban, ellenben rangon aluli házasságra nincs példa. A szerző azután számba veszi, hogy a különböző főúri családokkal hányszor kerültek házassági viszonyba a nagy- és dédszülők családjai. A családok elkülönült ágai is gyakran keresztbe házasodtak, s az első unokatestvérek frigye sem volt ritka.

A birtokokkal, örökléssel és gazdálkodással külön fejezet foglalkozik. Birtok leggyakrabban örökségként jutott valakinek, aztán a feleség jogán, továbbá adományként (királytól, fejedelemtől), vásárlás vagy csere eredményeként. Itt megismerhetjük Magyarcsesztve, Szászfenes, Offenbánya, Aranyosbánya, Kutsuláta birtoktesteinek a rövid történetét. A birtokok múlt századfordulós helyzetéről olvashatunk érdekes adatokat. Erdélyben a maguk 44 132 hold területükkel sorrendben az ötödik helyet foglalták el a nagybirtokosok közt. Akkoriban öt Mikes férfi osztozott ezen, köztük Kelemen, a Borbála grófnő nagyapja. Az ő felmenői Magyarcsesztvét tekintették uradalmi szék-

helynek, ahol két kastélyuk is volt, összesen 17 építmény. Az 1946-ban elvett birtokot 1998-ban részben visszaszolgáltatták, rajta csak romokat találtak. Uzonban legalább a kastély elég épen megmaradt. A család zabolai ága 1763-ban üveggyártó manufaktúrát létesített Bükszádon, ahol borvizespalackokat gyártottak. Ugyancsak ők a múlt századfordulón mintagazdaságot vezettek.

A Bánffy család birtokviszonyaiba érdekes betekinteni, bár a Mikes család a nagyapa révén nem részesülhetett a javakból. A Bánffyak 17 tulajdonosa 9 megyében 129 990 holdat birtokolt 1911-ben. Közülük a bonchidai Bánffy György gróf volt a leggazdagabb: 4 megye 34 helységében 69 401 holdnyi tulajdona volt. Őt a válaszúti Bánffy Albert báró követte 19 380 holddal, néhány családtag csak pár száz holdat mondhatott magáénak. A bárónő nagyapjának, a beresztelki ágból származó Bánffy Endrének 9 helységben volt birtoka, főleg Szilágy megyében, de nem tudott jól gazdálkodni. Viszont 9 gyermekkel szaporította a családot. Érdekességként olvashatunk a Kelemen- és Görgényi-havasok közt elhelyezkedő 38 873 holdnyi Bánffy-erdők közös hasznosításáról. Ezeket 1882-ben vették egységes kezelés alá Gödemesterházi Uradalom elnevezéssel, a maroshévízi Bánffy-fürdő is ide tartozott. Részvénytársaságként működtek külön Szolgálati Szabályzattal, szakembereket alkalmaztak. Az erdős területek kitermelésének a jövedelmét elosztották. A román agrárreform a terület egyharmadát kisajátította, de még így is 1944-ig jó hasznot hajtott a vállalat. Aztán a román állam rátette a kezét. A leszármazottak a rendszerváltás után pert indítottak a visszaszerzésért, de keresetüket 2013-ban végleg elutasították.

A Zichy és Klebelsberg családok vagyona kapcsán a hitbizományi uradalmakról olvashatunk, ezeket mindig a legidősebb fiú örökölte, de el nem adhatta. Ilyen volt a Zichy család balassagyarmati és divényi uradalma. A családnak Erdélyben csak Székelyföldváron volt szerény birtoka és Kolozsvárt egy főtéri palotája (Filstich–Kemény-ház). Bánffyné Zichy Jozefina örökségként kapta meg az anyai, Klebelsberg családtól Aranyosgerendet kastélyával együtt. Egymaga vezette éjjel-nappali munkával. 1947-ben bekövetkezett halálakor három akkoriban Erdélyben élő gyermekére hagyta. Bánffy István, József és Borbála a rendszerváltás után visszaszerezte, István 100 évre bérbe is adta. De ebből per keletkezett, aminek nyomán a birtokot és a kastélyt elvesztették. Ma parlagon állnak.

A *Sorsfordulók* című fejezet közel hoz napjainkhoz. Megállapítja, hogy e nagy családok vagyonukat nem csak saját nemzetségük hasznára, gyarapodására fordították. Támogatták a művelődést, különösen a művészeteket, az oktatást. Alapítványokat, egyesületeket hoztak létre közcélok támogatására, az egyházak fenntartásából, világi vezetéséből is részt vállaltak. 1848-ban és a következő évtizedekben a nálunk nagyrészt hiányzó polgárság szerepét is sokszor felvállalták. A dualizmus idején szinte végig a kezükben maradt a politikai vezetés. A 20. század azonban három nagy sorsfordulóval tette próbára e réteg életképességét. S ezekről már Borbála grófnő részben személyes élményei, részben a megelőző generációtól hallottak alapján sokkal többet tud. Az első nagy csapás a trianoni döntést követő 1921-es földreform volt. Ekkor birtokaik jelentős részét elveszítették, a megmaradt területek jövedelme már alig volt elegendő a kastélyok és udvartartás fedezésére, állami tisztségekre sem számíthattak. Legfeljebb a kisebbségi politikában hárult rájuk vezető beosztás. A második világháborút követő kommunista rendszer aztán nemcsak kisemmizte őket vagyonukból, hanem mindent elkövetett megalázásukért. Ennek a csúcsa az 1949. márciusi kitelepítés és kényszerlakhelyre (D. O.) kötelezés volt. A harmadik sorsfordulót 1989 hozta el, a kommunizmus bukásával. Aztán megszülettek a visszaszolgáltatási és kárpótlási törvények, amelyek egy máig sem lezárt küzdelemre késztették az egykori birtokos családo-

kat. Itt említi a szerző az erdélyi történelmi családokat összefogó Castellum Alapítványt, de erre vonatkozó adatai hiányosak és tévesek – még ha egy Facebook-címre is hivatkozik.

Mielőtt Mikes Borbála saját emlékeiről olvashatnánk, még az „oral history" hatóköréről, a 80 esztendőről tesz említést a szerző. Az első világháború idejéről csak a hadba vonultak és magasabb tiszti rangot elért rokonok nevei bukkannak elő, s az, hogy a katonák feldúlták a kastélyt: egy bútor sem maradt benne. (Vajon nem az 1916-os román betöréskor történt ez?) Az otthonmaradt feleségek, mint a Béldi nagymama aztán kénytelenek voltak kezükbe venni a gazdaság vezetését, s kitűnően helytálltak. A két világháború közt a család már nem annyira a földből élt, mint inkább a Gödemesterházi Bánffy-uradalom fűrészüzemének a jövedelméből. A család számos tagja ott dolgozott. Ebből tudták aztán fedezni a fiatalok külföldi taníttatását. Az 1940-es években a család több tagja részt vett a világháborúban, magasabb tiszti rangot értek el, így a háború végén nem mertek visszatérni. Az itthon maradottak nagy megpróbáltatása lett a „menekülés". 1944 őszén nyilvánvalóvá vált, hogy a háború elvesztését követően Erdélyt elfoglalják az orosz és román csapatok. A birtokosréteg a túlélés egyetlen lehetőségét a menekülésben látta: „ki lóháton, ki szekérrel, ki talicskával, kerékpárral, vagy akár gyalog indult útnak" csak a legszükségesebbet vive magával. Borbáláék Somogybogáton húzódtak meg a gróf Bolza családnál. Hazatéréskor aztán kifosztva találták a kastélyt, vagyonukat a CASBI (az 1945 februárjában létrehozott, az „ellenséges" javakat kezelő intézmény) lefoglalta, csak nehezen tudtak hozzájutni a birtokosoknak a törvény szerint még meghagyható 50 ha földhöz. Az 1949-es kitelepítést már személyes emlékei alapján idézi fel a grófnő. Volt a családból, akit Marosvásárhelyre, másokat a Duna-deltába, őket Kolozsvárra telepítették. A legtöbben pincelakást kaptak. Ők a várostól 4 km-re egy Szamos-parti házban húzhatták meg magukat. A két testvér nevelőszülőkhöz került, hogy onnan iskolába járhassanak. Talán ennek köszönhették, hogy leérettségizhettek. A mozgásképtelen édesapa mellett az édesanya munkára kényszerült. De a D. O-sok csak a legalacsonyabb munkát végezhették. Így Mikesné Jósika báróval együtt egy raktárban élelmiszer-fadobozokat bontott szét lécekre. 1949-ben, majd az 1956-ot követő perekben is több arisztokrata vád alá került. Béldi Ferencet azért ítélték 2 évre, mert arany cigarettatárcáját próbálta eladni. S a kitelepítettek mégis összetartottak. A kötelező rendőrségi jelentkezésekkor találkoztak egymással. Aztán együtt jártak a Szamos-partra a nyári hónapokban. De ezután már egyre kevésbé érvényesült a párválasztásnál az endogámia.

A Mikes család jövőjének alakítását most a Borbála öccsének, Imrének a fia, Mikes Zsigmond vette kezébe. Visszakapták az uzoni kastélyt és udvarát. Ő pedig otthagyta németországi állását, s 2005-ben hazatelepedett, s már itt alapított családot, két gyermeke is született. Nagy gonddal renováltatja a kastélyt, kastélyszállóvá szeretné alakítani. A sorstársakkal együtt létrehozta a Háromszéki Kastély- és Kúria-Egyesületet, melynek elnökéül választották. A szerzőhöz intézett levelében vallja, hogy ősei szellemében kíván élni, célja az abszolút értékek szolgálata és a „jó cselekvés". A nemesség tagjai akkor voltak kimagaslóak, ha „mertek nagyobban gondolkodni".

A könyv függeléke a kolozsvári óvári Mikes-palota 2020-ra elkészült felújításáról, valóságos újjászületéséről szól.

Az elbeszélő részt az igen gazdag, több mint száz szerző többször annyi művét és internetes címeket felsoroló *Szakirodalom és források* jegyzék zárja. Itt megtalálható jóformán minden általános genealógiai kézikönyv és a legújabb szakirodalom is.

A könyv felét a mellékletek teszik ki, s ezek négy csoportra oszlanak. Az első *Leszármazási táblák*at tartalmaz több mint 40 oldalon. A nagyszülők

szintjén előforduló négy család adatait tartalmazza táblázatba illesztve és nemzedékekre osztva. Először a család közös őseit sorolja fel, majd jön az ükszülők, dédszülők, nagyszülők, szülők adatsora, saját (a Borbála grófnőé) nemzedéke és végül az unokák generációja. Rengeteg név és életrajzi adat. Alaposabb összevetés egyértelművé teszi, hogy a szerző itt Gudenus János József híres ötkötetes munkájának a megfelelő családokra vonatkozó adatait csoportosította át nemzedékekre. Jelzi is, hogy a Gudenus-féle betűjeleket és számokat alkalmazza. A Gudenus-genealógia az 1990-es években jelent meg. Azóta történt jó néhány változás e családok életében, főleg haláleset. A Mikes családnál megtalálhatók a kiegészítések 2014-ig. De a Bánffy és Béldi családok esetében megáll az idő a múlt századnál. A Házsongárdi temető és a kolozsvári *Szabadság* című napilap gyászjelentés rovata is tanúsítja, hogy bizony történtek azóta is változások, talán még új születéseket is be lehetne venni.

Az *Őstáblák és ősjegyzékek* címet viselő mellékleteket Mikes Borbála és édesapja, valamint Pop Antal állította össze. Van itt táblázat és felsorolás, kézirathasonmás. A könyv használhatósága szempontjából legfontosabb Borbála grófnő saját összeállítású őstáblája, mely ötödíziglen sorolja fel őseit. A szépszülők szintjén már 32-en szerepelnek. Így sokkal áttekinthetőbb a leszármazás, mint az előző melléklet fejezetben. A *Gazdálkodás* című melléklet az egykori birtokviszonyokba és a birtokok vezetési módjába nyújt betekintést az eddig is bemutatott négy család szintjén. A kisajátítással és a visszaszolgáltatásért folytatott harccal kapcsolatos néhány dokumentum is korjellemző.

A 149 tételes képgyűjtemény önmagában is értéket képvisel, és tükrözi a család hányatott történetét. Fejezetekre osztva csoportosították a képeket. A *Státusszimbólumok*nál egy szépen megrajzolt családfa és a tárgyalt családok többé-kevésbé művészi kivitelezésű címerei láthatók. Aztán jönnek a *Kastélyok*. A magyarcsesztvei klasszicista épület és kápolnája, mikor még ép volt (ma csak puszta falai találhatók ott). Aztán az aranyosgerendi kastély még ép korában. A most helyreállított uzoni kastélynak van jövője. Hasonlóképpen jó állapotban van az egykor a családhoz tartozó két kolozsvári palota is. Négy kép a régi díszöltözeteket szemlélteti. Az ősök bemutatása az ükszülők nemzedékével kezdődik s a szülőkkel zárul. A saját nemzedék képei Mikes Borbála és testvére életét tükröző felvételekből válogat. A főnemesi életmód ábrázolását a születéstől a halálig terjedő pillanatok szerint csoportosították. Vannak még a gazdasági életről, vadászatról, lovaglásról, művészkedésről készített felvételek. Csak néhány kép viseli a *Pusztuló értékek* címet. Lerombolt kastélyok, megalázott, ládákat bontó arisztokraták és a romokon újra induló élet, a kiteljesedő család képei zárják a sorozatot. Román és angol nyelvű ismertetés teszi teljessé a könyvet.

A Mikes-címeres színes csempeképét borítóján hordozó ízléses kivitelezésű kötet újabb adalék az erdélyi arisztokrácia történetéhez. Rengeteg adatot, dokumentumot tartalmaz. Talán túl sokra is vállalkozik a szerző. Önmagában Mikes Borbála és közvetlen felmenőinek története is kitett volna egy tartalmas könyvet. Ami a 20. század második felében történt a családdal, az egyedi és korjellemző. Egy ország, egy világ szégyene, hogy megtörténhetett.

Gaal György

A LÉLEGZŐ VONALON TÚL, SZAVAK LÉLEGZETE

Árkossy István: *A lélegző vonal*. Művészeti írások

■ Nincs az az olvasó ember, akit ne gyönyörködtetne Árkossy István legújabb könyvének kézbevétele. Ahogyan eddig is megálltunk, megállunk grafikái és festményei, kompozíciói előtt is!

Árkossy István könyve a 13. a sorozatban. A Magyar Napló Kiadó azért indított új sorozatot, hogy „Azoknak a »sugárzó« életműveknek – és szerzőikről szóló monográfiáknak, tanulmánykötéteknek – adjon otthont, amelyek egyedi vagy átfogó erejűnek bizonyultak a magyar irodalomban, irodalomtörténetben. A könyvcsalád rádiuszai által befogott tér a teljes világ magyar nyelvű életműveit magába öleli. Az emberi és a nemzeti lét meghatározó kérdésein gondolkodó, a történelmet átvilágító, a mindenkori emberi helyzetet lényegszeűen felismertető lírai, epikai, drámai, esszéírói és műelemző munkákat tárja olvasói elé." S nem mellékesen említem meg, hogy a sorozat arculatának tervezője éppen Árkossy István. Nem mellékes az sem, hogy könyve első fülszövegét miért teljes egészében idézem, mert: „Árkossy István művészete egyforma erővel szűri át magába az egyetemes képzőművészeti hagyomány és a történelem, a magyar sors, a természet: a kozmosz és a fűszál, a példának tekintett alkotói szellemek és az Isten üzeneteit. A képzelet és a ráció erőit ötvöző képzőművészeti munkásságát az alkotó – mind sűrűbben – a kor alapkérdéseit érintő művészeti esszék írásával egészítette ki. Ez a könyv esszéírói életművének gyűjteménye. Tartalmi tagolódását a vizuális művészeti folyamatokra, életművekre, kiállításokra, egyéni arcokra, a múlt számos nagy mesterére, kortárs művészeti gondolkodókra, személyes emlékekre és a jelen idő emberi gondjaira nyíló fejezettematikák adják. A művek, alkotók, műfajok e gazdag halmazában csaknem a kötet egész boltozatát építő motívumpillér az Erdélyre koncentrálás, kitüntetten is: Kolozsvár emléke. A gyűjtemény láttató metaforákkal, lényeghordozó sűrítésekkel telített nyelve – a művészettörténet, a műelemzés, a szociográfia és a lélekanalízis jegyeit is magába oldva – irodalmi értékkel mutatja fel a rajzoló kéz hatalmát."

Mint aki nagyon is jól tudja, hogy csak azok maradnak életben, akiknek van valamilyen magyarázatuk az őket körülvevő világra, akár kultúrtörténeti esszé vagy szugesztív emlékezés legyen az.

Hogyan is írta Montesquieu, Cicero egyik könyvéről?: „..szavakat akart adni nekünk, de közben dolgokat hagyott ránk." Ahogyan most Árkossy István is. Mert az emberi élet tragédiája abban rejlik, hogy például látod a jövőt, de nem tudod kibetűzni, mert már nem marad rá időd. Árkossy István idejében megtette, mert azt is tudta, hogy a világról nem kell tudni sokat, csak éppen eleget! S az idő maga is kulturális dimenzió, hát élni kell a lehetőséggel, ha nyitva van az „időkapu". S az is nagyon számít, hogy a múlthoz való viszonyunk alapvetően legyen mitikus! Mert a sok esetben meg sem történt Idő hirtelen és véglegesen éppen így alakulhat át megtörténtté.

Közhely immár, hogy így vagy úgy, mindig a mások életéből építhetjük föl a történetünket. Ez viszont nem vonatkozhat azokra, akik életükben akkor voltak boldogok, ha kitartóan dolgozhattak, és felfedezőkedvüket is a stabil háttér és önazonosság alapozhatta meg. Ahogyan az emberi intelligencia is nagyon attól függ, hogy hova születtél, s hogy a gyerekkorban milyen körülmények vettek

Magyar Napló, Bp., 2021. Rádiusz könyvek

körül, s hogyan érzékelhetted az óvó szeretetet. Kolozsvárott a Farkas utcában születni és nőni fel, fölér egy fejedelmi előnnyel!... Hiszen a katekizmusok antropológiája és teológiája szerint is az ember romlandó testből és örök lélekből van, ami pótol valamit abból, hogy esztétikai kérdésekben nem kér kapaszkodót, mert a „létra" benne van! Hát ha még kezdettől „Erdély szellemi sugárútján" volt, van, elmenőben és hazatérőben is, ha csak lélekben is!

Világteremtő művészként, akinek képein, rajzain és rézkarcain egyaránt olyan teljes, újragondolt és mélyen elvont univerzum tárult és tárul elénk, mely a kozmikus szemlélettel, az univerzális érdeklődésből és egyszeri földi életből fakadó élménykomplexummal társult. Illetve most már a szavaival megfogalmazott értékek halmazával is. Lélegző vonalai után, most már szavainak lélegzete is – akár az oxigént kibocsátó növények – azt az esztétikai élményt nyújtja és erősíti, melyet akár grafikai kompozícióiban a kiérlelt motívumok, jelek, utalások asszociatív rendszere. Vagy festményeiben a nagy művészeti korok, a „reneszánsz és a barokk mestereinek az érzékletes, megelevenítő tárgy- és látványhűségébe ágyazva minősül át romantikus-szürrealista látomásokká. S e fantasztikus látomások, helyszínek egyszerre konkrét és sejtelmes voltának, sajátos kettősségének a hatását felfokozza az a festőgrafikai eljárás, amelynek eredményeképpen manapság ritkán tapasztalható, fölényes rajztudása már a felület lakkozása előtt a végtelen árnyalatokban felragyogó színek belülről fakadó sugárzásaként érvényesül" – írta róla egykor jogosan Banner Zoltán művészettörténész.

Ugyanaz a „sugárzás", mely Árkossy István Rádiusz Könyvében is, annak a Fénynek tudatát igazolja, „amely a magyar irodalomból izzott fel a nemzeti és az egyetemes kultúra értékrendjének" személyes és közösségi tükrében.

Köszönet érte! Szerzője pedig nyugodt lehet afelől, hogy életműve élni fog, akár az erdélyi hegyek.

Kónya-Hamar Sándor

A HORTHY-KORSZAK – EGY GYORSAN VÁLTOZÓ TÁRSADALOM

A Horthy-korszak vitatott kérdései. Konferencia, 2020. szeptember 14–15.

■ Általában véve konferenciakötetet ismertetni minőségileg más típusú kihívás, mint ha szintézis jellegű könyvet, forráskiadványt vagy alapkutatásokat tartalmazó szakmonográfiát kellene recenzálni. Ez elsősorban abból fakad, hogy nincs két azonos stílusú, azonos műveltségű szerző, gyakran hasonlóak sem. Ilyenkor mindig kell arra vigyázni, hogy egyrészt ne a tartalomjegyzék egyszerű felmondása történjék, esetleg minimális kommentárokkal megfűszerezve, másrészt pedig úgy kell kiemelni bizonyos fontos elemeket, amik a szóban forgó kötet savát-borsát adják, hogy a tartalom egészéről se készüljön aránytalan, torz kép. Ez különösképpen igaz, ha a téma érzelmeket korbácsolhat fel, mint az ún. Horthy-korszak emlékezete. Léteznek ugyanis olyan témák a történetírásban, melyek kapcsán állandóan lehet újat mondani, ha másképpen nem, értelmezés és újraértelmezés által. Ilyenek a totalitárius rendszerek természete, a hidegháború kiváltó okai vagy éppenséggel a két világháború közötti és a második világháborús időszak

Kossuth Kiadó, Bp., 2020.

nagy részét felölelő magyar valóság, amit konvencionálisan Horthy-kornak is szokás nevezni az ország élén álló, kormányzó Horthy Miklós után.

Ennek az időszaknak a meghatározó problémái, vitatott kérdései kapcsán rendezett konferenciát a tavalyi évben, a koronavírus járvány árnyékában az MTA, amelynek anyagai utóbb könyv formájában is megjelentek. A konferencia – és így a kötet – tematikus egységei a következők: társadalom és társadalompolitika, kimondatlanul ideértve a kor gazdasági viszonyait, a politikai rendszer jellege és meghatározói, oktatás- és művelődéspolitika, zsidóság (a „zsidókérdés" keserű szájízt ébreszthetett volna), antiszemitizmus, holokauszt. Valamint a kor külpolitikája és a második világháborús részvétel. Talán az összes többinek kis részben összegzése lehet a legutolsó szekció, melynek címe: *Horthy Miklós: Honmentő és/vagy honvesztő*? Ahogy már a címből is sejteni lehet, végső megoldást, kinyilatkoztatást ugyan ez a szekció sem nyújt, ugyanakkor markáns véleményeket fogalmaz meg, amelyek nemcsak elgondolkodásra alkalmasak, hanem értelmezési rendszerek előtt nyitják meg az utat. Gondolok itt például Romsics Ignác nemrégiben megjelent egyszerzős könyvére, mely a *Honmentők/Honvesztők* címet viseli, és hat vitatott államférfi rövid életrajzát tartalmazza, beleértve Horthy Miklósét is. A következő bekezdésekben, anélkül, hogy egyfajta bővített tartalomjegyzék lenne a cél, megpróbálom a változatos tematikájú előadásokból kiemelni azt, amit a recenzens fontosnak vagy kiemelten érdekesnek érzékel.

Az első szekció, amit Gyáni Gábor akadémikus elnökölt, a kor magyar társadalmát és az ezt szabályozni és alakítani kívánó politikákat állítja előtérbe. Már a szekció címe felveti a „hárommillió koldus" (ennek enyhébb megfogalmazása a „hárommillió gumicsizmás paraszt", de a lényeg ugyanaz) fogalmát, akiknek a fájdalmát már akkortájt megírta a népi írók egy része, és ami – mármint az a jelenség, amit tisztességes szegénységnek nevezünk – mind a mai napig sajnos aktuális, de egyúttal „hálás" kutatási téma is. Ugyanakkor a szekció nem szorítkozott kimondottan a vidéki szegénység kérdésére. A bevezető előadásban a szegedi egyetem gazdaság- és társadalomtörténész professzora, Tomka Béla foglalta össze az általa ismert – és jól ismert – helyzetét a témába vágó kutatásnak és történetírásnak. Szavaira a három felkért hozzászóló közül Bódi Zsombor esetében egy mondatot emelnék ki, ami, kissé pongyolán fogalmazva, igazán „fején találja a szöget". „Összességében azt mondhatjuk, hogy egy gyorsan változó társadalom áll előttünk a Horthy-korban." (38.) Hogy miért is pontos ez a megfogalmazás, ahhoz érdemes elolvasni Tomka és Bódi tanulmányait. Egresi Katalin a kor szociális jogalkotására reflektál, míg Szilágyi Zsolt *Alternatív Trianon, digitális forradalom* című írása kiemelt módon érdekes, legalábbis e sorok szerzője számára. A tanulmány szerzője ugyanis a tér és a területfejlődés perspektívájából közelíti meg a Trianon utáni Magyarország fejlettségének kérdését. Amennyiben e téma alapján interdiszciplináris megközelítésű, térképes, statisztikai adatokkal ellátott terjedelmesebb tanulmány vagy akár kötet születne, annak komoly sikere lehetne. Gondoljunk itt például arra, amit a térinformatikai forradalom napjainkban jelent.

A politikatörténeti egység és az ezt meghatározó fogalmak szekcióját Vonyó József elnökölte, bevezető előadását pedig Püski Levente tartotta, alkotmánytörténeti és jogtörténeti áttekintést nyújtva a Tanácsköztársaság bukásától indulva Szálasi Ferenc hatalomra jutásáig. Ezt egészíti ki Kerepeszki Róbert, aki a politikai rendszer társadalmi beágyazottságáról értekezik, és aki következtetéseiben azt állapítja meg, hogy a Horthy-kor politikai rendszere az idő múltával egyre inkább az autoriter jelleg irányába sodródott, és végül 1944 őszére totális diktatúrába torkollott; igaz, hogy ez sajátos körülmények között következhetett be. Ignácz Károly hozzájárulását elsősorban az önkormányzatiság szempontjából közelítve teszi, míg Paksa Rudolf a Juan Linz által felállított modell alapján próbálta meg a Horthy-kor rendszerét elhe-

lyezni a plurális demokrácia, autoriter rendszer és totalitárius diktatúra hármas osztatú táblázatának rendszerében.

Különösen érdekes vitákat generált a következő, a kor oktatás- és művelődéspolitikájáról szóló egység. Ujváry Gábor vitaindító előadására, melyben a kor kultúrpolitikájának eredményeit méltatta, Sipos Balázs öt, az árnyoldalhoz tartozó pontot fejt ki, Papp István más aspektusokat emel ki, míg végül Balogh Margit a Horthy-kor egyházpolitikai jellegzetességeiről értekezik, különös tekintettel a római katolikus egyházra. Ha valaki szeretné megtudni például, hogy a szegedi Dóm felszentelésekor milyen katolikus-protestáns protokolláris probléma lépett fel, érdemes megnézni Balogh Margit tanulmányának utolsó gondolatait.

A magyarországi holokauszt és a kor magyarországi antiszemita irányzatai kapcsán a bevezető előadást Karsai László tartotta, Kovács András, Szita Szabolcs és Molnár Judit felkért hozzászólók hozzájárulásával. A magyarországi holokauszt problémájáról, azzal együtt, hogy még sok feltárni való részlet akad, sokan írtak már, és közöttük kiváló minőségű munkákat, Randolph L. Brahamtől Lőwy Dánielig. Karsai László személye ezzel együtt garancia arra nézve, hogy érdekes és elgondolkodtató vitaindító tanulmányt olvashat, aki a könyvet kezébe veszi, ugyanis a szerző ismert arról, hogy szeret árnyalni, demitizálni minden irányban. Ahogy ezt Molnár Judit hozzászólásában kiemelte „Karsai László valójában nemcsak a magyar holokausztról szólt, hanem rövid historiográfiai csomópontokat villantott fel…" (107.) A hozzászólók teljesebbé tették a képet, a vélemények ütköztetését tekintve talán ez a szekció volt a legharmonikusabb.

A holokauszt problémáját körüljáró szekciót két olyan téma követi a kötetben, amelyek, ha kronologikusan el is különíthetők, a visszatekintésben nem választhatók el egymástól: a Horthy-korszak külpolitikája – az erről szóló szekció a revízió problémáját járja körül elsősorban – és a második világháborús részvétel. Habár a kor magyar külpolitikája nemcsak revíziós gondolatból állt, mégis, a revíziós gondolat jelenléte összességében véve tagadhatatlan. Ennek kapcsán Zeidler Miklós, Ablonczy Balázs, L. Balogh Béni és Hornyák Árpád fogalmazták meg, a konferencia keretei között, idevágó gondolataikat. Kulturált, de különösen parázs eszmecsere zajlott a szekcióban, legalábbis a nyomdafestéket látott szövegek tükrében. Ungváry Krisztián a háborús részvételi és kimaradási szándékot járja körül, a kiváló hadtörténész Számvéber Norbert a katonai részvételt írja le közérthető módon. Joó András pedig Kállay Miklós személyiségét a központba állítva – Ungváry esetében ez Bárdossy László, akinek nevéhez, bizonyos szintig igazságtalanul, a három nagyhatalommal szembeni hadüzenet kapcsolódott – azt írja le, milyen kísérletek zajlottak a háborús részvétel következményeinek elhárítására, és konkrétan miért is hiúsultak meg ezek. Külön emelném ki Pető Andrea írását, ami egy bizonyos kevésbé ismert hölgy, Kovács Istvánné népbírósági tanúvallomásának tükrében világít rá egyes korabeli információkra, ugyanakkor pedig bizonyos gondolkodásbéli trendekre is. Nem szükséges feministának lenni ahhoz, hogy ennek az eredeti forrásokra alapozott tanulmánynak a tanulságait értékelni tudjuk. A legutolsó egység központjába pedig az államférfi Horthy Miklós összteljesítménye áll, Turbucz Dávid, Bencsik Gábor, Olasz Lajos és Bern Andrea reflexióinak tükrében.

Sok mindent el lehetne mondani még a kötet kapcsán. Fel lehetne sorolni, milyen témák kerülhettek volna még szóba, lehetne kommentálni az aktuálpolitikai áthallásokat vagy kifejteni, hogy hányadik oldalon található megállapításokkal nem egyezik e sorok szerzőjének véleménye. Mégis, úgy érzem, mindez méltatlan szőrszálhasogatás lenne ez esetben, ugyanis értékelni kell a befektetett munka összességét, azt, hogy ez a konferenciakötet így, ebben a formában, a mostani nehéz helyzetben megszülethetett. Ez pedig csakis tiszteletet érdemel.

Lakatos Artur

ABSTRACTS

Zoltán Bicsok

■ ***Motifs Indicating a Military Lifestyle on the Seal Representations of the Szekler Noble Family***

Keywords: *seal representations, motifs, Szekler noble family, military lifestyle*

If we take a look at the seal material of the Szekler noble families reflecting military motifs, we notice the naturalistic and detailed representations as the main feature of these seals. A Hungarian (Szekler) infantry soldier holds a sword in his right hand and a severed, bleeding Turkish head in his left hand; a Hungarian (Szekler) horseman prepares to stab a Turkish soldier begging for mercy; another seal shows a rampant lion holding a sword, on the top of which a severed Turkish head can be seen; turbans lying on the ground and mutilated Turkish corpses – bloody scenes from the daily life in the medieval and early modern Turkish-Hungarian wars, represented on wax seals with a diameter of 1-2 cm – memories of heroic deeds, military merits and examples to follow at the same time, in a society where war was an essential feature of the way of life and military service was the basis of community identity.

István Botár

■ ***Thoughts and Problems around the Colonization of the Székelys***

Keywords: *problems, colonization, Székelys*

Although in the last decade more important monographs were published about the formation of the early Székely (or Szekler) settlement system, there are more important aspects that still need to be revisited. First of them is the question regarding the original locations where the Székelys lived previously. The traditional historiography based on dialect teleconnections, toponyms, anthropological data and written sources presumes that the initial main Székely territories were in the southern and western part of Transdanubia (the peripheries of Hungary). From here some groups of Székelys were moved in Bihar county (the border region between Hungary and Romania) by the end of the 11th century, others in Central Transylvania, and only in a third step did they find their final home in the Eastern Carpathians in the 13th century. Lately the colonization of the Székelys is pushed even earlier back to the 12th century. The paper confronts these commonly accepted standpoints with the archaeological and historical facts. West Danubia was not populated in the 10-11th century, the South Danubian anthropological material has no connection with the medieval anthropological material of Székely Land, written sources of the early 13th century mention the Székelys still far away from their actual territories. In concordance with this archaeological data proves 11-12th century elements (settlements, castles, churches) in the Eastern Carpathians that precede the arrival of the Székely population. Székelys cannot be attested archaeologically or in any other way in the region until the early 13th century, so until then the Eastern Carpathians belonged to the counties of the kingdom and the generally known Székely Land formed only during the 13-14th centuries.

János Fodor

■ ***György Bernády, the "Szeklers' Capital" and the Szeklers***

Keywords: *György Bernády, Mayor, Tîrgu Mureş, "Szekler question"*

György Bernády has become known to posterity as the founding Mayor of modern Marosvásárhely/Târgu Mureş, its Lord Lieutenant as well as a prominent politician during the interwar period. The aim of this article is to present the peculiar "Szekler" identity of the city's political discourse during György Bernády's politically active years. During his ten-year term as Mayor, between 1902 and 1912, the town discards its rural character, becoming a city on its way to modernization. Also, it is the period when the "Szekler question" becomes a highly disputed issue and starts to find a way through the daily political discourse. During WWI Bernády was also appointed State Secretary responsible for war refugees, and after 1919 he returned from Budapest to Transylvania, which became part of Romania, where he served as a leading figure of the Hungarian minority party. During this time the "Szekler question" and its various forms were used as defensive political communication strategy of that time.

Csaba Gidó

■ ***Roads and Railroads in Szeklerland – from the Reform Era to the Second World War***

Keywords: *Szeklerland, roads and railroads, Reform Era, Second World War*

The present-day appearance of the Szeklerland road and railway network is the result of a long process. As a result of the public road developments initiated in the Reform Era, the main routes in the region were modernized, and between 1868 and 1915

the present-day local and state railways of the Szeklerland were built. The region was thus integrated into the economic and social circulation of the Carpathian Basin. The First World War put a considerable strain on the road and railway network, and damaged roads and bridges were only temporarily restored. In the period 1920-1940, after the change of empire, Romanian governments spent only a minimal amount of money on infrastructure maintenance. After the Second World War, the focus shifted from railways to roads, and during the decades of communism, the main routes were paved with concrete and asphalt. Roads and railways have played an important role in the economic and social development of the region, transmitting civilisational values.

Zsolt Molnár

■ ***Trianon in Our Public Spaces***

Keywords: *cult of Trianon, Trianon memorials, Trianon symbols, politics of memory*

The public cult of Trianon began a century ago, in January 1921, with the inauguration of a group of statues in Szabadság Square in Budapest, followed by a series of monuments related to the issue. Over the past century, architects and sculptors have immortalised the Trianon tragedy, drawing attention to the injustice of the peace treaty and giving hope for the reunification of a divided nation. Despite their ever-changing symbolism, the Trianon memorials continue to send the same message today as they did a hundred years ago: Trianon is here among us. This study looks at the history of Trianon memorials from the 1920s to the present day. It shows how the ever-changing climate of remembrance politics over the last hundred years has influenced the public commemoration of Trianon and the symbolism of the memorials.

Botond Nagy

■ ***Households of Villages in the Dualism Era in Háromszék County***

Keywords: *households of villages, Dualism Era, Háromszék County*

The paper explores the main features of the current expenditure and revenue of the villages belonging to Háromszék County between 1880-1914. Based on the volume of principal amounts, three periods are delimited with clear characteristics on both the income and costs sides. While in the first stage the village mostly relies on the wealth of public ownership, in the years before the Great War the additional tax became the dominant material source. In the early days of the civil era, spending was limited to what was the most needed, then the Central Government's modernization efforts have placed an increasing burden on rural communities. Two main groups of sources are put to use: the annual budgets and accounts, respectively the municipal decisions that apply to every new item of expenditure and revenue.

Károly-István Novák

■ ***Udvarhely, the Typical Szekler Town of the "Blissful Times of Peace"***

Keywords: *Székelyudvarhely, typical Szekler town, Austro-Hungarian Monarchy*

After the Austro-Hungarian Compromise in 1867, a new chapter opened in Transylvania, the easternmost province. The Szekler and Saxon districts ceased to exist and the county administration became common. Small towns and market towns that could not meet the criteria of the city were transformed into large villages, almost unknown localities grew into urban industrial-mining centres.

Development was not very rapid on the disadvantaged periphery, such as the Mezőség/Câmpia Transilvaniei or Szeklerland. Before the railways were constructed, agricultural production in Szeklerland received little incentive from the national market, and small-scale manufacturing industry was pressured by competition from factory products. As there were very few factories in the area, the impoverished could not be absorbed by industry, and this increased emigration.

During the Austro-Hungarian Monarchy, education and culture developed spectacularly in Transylvania and especially in Szeklerland, with a high-quality school network, especially in the case of Marosvásárhely/TârguMureş, Székelyudvarhely/Odorheiu Secuiesc and Székelykeresztúr/Cristuru Secuiesc, later Sepsiszentgyörgy/Sfântu Gheorghe. The proportion and role of teachers and students was significant in these local communities.

Between 1867 and 1914, Székelyudvarhely/Odorheiu Secuiesc has retained and even expanded its central roles in the region, and despite the toll war, the late railway connection and the modest manufacturing industry, the small-scale-trading town was one of the dominant economic centres of Szeklerland. Remaining a school town, it had a vibrant cultural life. Despite its moderate financial situation, significant modernization processes began, many infrastructural developments have been carried out, which have significantly

increased the urbanization level of the town and thus the quality of life of its citizens. This arc of development came to a halt with the outbreak of the First World War, and then, after the war, the history of the city continued in a whole new situation.

Zsolt Orbán

■ ***The Identity(ies) of the Székelys***

Keywords: *Székely, group identity, ethnicity, myth*

In the last two decades there were many political, economical and cultural initiatives that tried to highlight the Székely (or Szekler) ethnicity, the otherness and uniqueness of Székely identity. The study aims to give an answer to the question: are Székelys entirely Hungarian or do they have a distinct identity?

Throughout the Middle Ages the Székelys were one of the three Transylvanian estates, their fraternity with the Hungarians being emphasized starting from the 18th century. The Hungarian Revolution of 1848 is considered a milestone, when Székelys put away their particular identity and embraced the Hungarian one, becoming members of the Hungarian political nation.

Although they identify themselves as Hungarians and are part of the Hungarian culture, the Székelys have always maintained a somewhat distinct ethnic identity. They have always seized the opportunity to accentuate their ancient, Hunnic origin, their millennial freedom, equality, autonomy, democracy, heroism, isolation. This can be tracked in the historiography, literature, press, public discourse, heritage-making politics, in promoting or (re)inventing traditions etc. in the last two centuries.

Mária Szikszai

■ ***Workshop Secrets of the Anthropological Present 1. Field diary, Szatmár/Satu Mare***

Keywords: *anthropology, field diary, Szatmár/Satu Mare, Swabians*

The text is a revised version of the anthropological field diary made during a research trip in the last week of July 2018. An anthropological field diary usually includes, but is not limited to, information and experiences experienced during the field research. The researcher talks to people, attends ceremonies, finds out property relations, maps social relations systems, and in the meantime documents all of this. The anthropological field diary includes the slow process by which the researcher goes from the moment he or she starts to write stories about the culture. The present text is based on a field study conducted in 2018, and was stylized, provided with fresh footnotes in 2021.

Zsuzsa Szőts P.

■ ***The Szekler Anthem Born from a Profane Psalm – the Story of a 100-year-old Song***

Keywords: *György Csanády, Cantata, Szekler Anthem, element of the commemorations*

György Csanády wrote the *Cantata* – the lines of the song written for a women's choir, that was part of a mystery-play – exactly 100 years ago, which later became known as the *Szekler Anthem*. The original text of the *Szekler Anthem* is composed of eight lines, inspired by the forced escape from the motherland and the loss of home. These are the feelings that only those can experience and relive who were once deprived of their homeland. The circumstances of the birth, the occasions of the performance, the adoption of the anthem by the society and the inseparable social background of the *Szekler Anthem* is closely related to the functioning of the Association of Szekler University and College Students. The rationale of the *Szekler Anthem* received and still receives a lot of criticism. Despite the objections, along Kölcsey's *Hymn* (*Himnusz*) and Vörösmarty's *Appeal* (*Szózat*), the *Szekler Anthem* is an important element of the commemorations organized on certain secular and religious holidays or events celebrating the history of the Hungarian and Szekler nation. This prayer chosen by the people has become our symbol, besides the Szekler coat of arms and flag, representing our regional cultural identity, the modern expression of our community's cohesion.

SZÁMUNK SZERZŐI

A lapszámot szerkesztette:
Hermann Gusztáv Mihály és
Kovács Kiss Gyöngy

Bicsok Zoltán (1976) – történész-levéltáros, PhD, Románia Nemzeti Levéltára Hargita Megyei Hivatala, Csíkszereda
Botár István (1976) – régész, PhD, Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda
Demény Péter (1972) – író, szerkesztő, Látó, Marosvásárhely
Fazakas László (1989) – történész, főszerkesztő, Erdélyi Krónika, doktorandus, Eszterházy Károly Egyetem, Eger
Fodor János (1989) – történész, PhD, egyetemi tanársegéd, BBTE, Kolozsvár
Gaal György (1948) – irodalom- és művelődéstörténész, PhD, Kolozsvár
Gidó Csaba (1973) – történész, PhD, történelemtanár, Kós Károly Szakközépiskola, Székelyudvarhely
Hermann Gusztáv Mihály (1955) – történész, PhD, Székelyudvarhely
Kónya-Hamar Sándor (1948) – esszéíró, költő, Kolozsvár
Lakatos Artur (1980) – történész, PhD, közgazdász, Kolozsvár
Matei László (1973) – festőművész, Kolozsvár
Molnár Zsolt (1973) – helytörténész, gimnáziumi mestertanár, Budapest
Nagy Botond (1976) – történész-levéltáros, PhD, Románia Nemzeti Levéltára Kovászna Megyei Hivatala, Sepsiszentgyörgy
Novák Károly-István (1976) – helytörténész, történelemtanár, Benedek Elek Pedagógiai Líceum, Székelyudvarhely
Orbán Zsolt (1976) – történész, történelemtanár, Márton Áron Főgimnázium, Csíkszereda, doktorandus, BBTE, Kolozsvár
Szikszai Mária – antropológus, PhD, egyetemi oktató, BBTE, Kolozsvár
Szőts P. Zsuzsa (1983) – kulturális örökségvédelmi szakelőadó, Kovászna Megyei Művelődési Központ, Sepsiszentgyörgy

TÁMOGATÓK

RMDSZ

NKA

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKÁRSÁG

CONSILIUL JUDEȚEAN CLUJ

MINISTERUL CULTURII

Hungarian American Coalition

„Az itt sorba rendezett nyolc tanulmány összeválogatásánál tekintettel voltunk arra, hogy időben minél szélesebb sávot fedjenek le, tematikájuk révén pedig képet adjanak arról, milyen irányú kutatások folynak jelenleg a székelyföldi történészberkekben. Eleve elzárkóztunk attól, hogy itt a »háromkötetes« székelységtörténet rövidített változatát adjuk, de azt sem szerettük volna, hogy más szerzőgárda révén feltétlenül annak meredek alternatíváit, netán épp cáfolatait tárjuk az olvasó elé. E válogatás csupán egy keresztmetszet, mely távol áll attól, hogy teljes legyen. […]

Ezekkel az előljáró gondolatokkal adjuk át a szót – egyelőre még nem a stafétát – a kötet fiatal szerzőinek, próbálván egyben megnyugtatni az aggodalmaskodókat: »a székelyek történetét székelyek (is) írják«…"

(Hermann Gusztáv Mihály)

ISSN 1222 8338

10 LEJ
800 FT

SUB PRESIUNEA SEMNELOR DE ÎNTREBARE – SCHIȚE DIN ISTORIA SECUIMII
UNDER THE PRESSURE OF QUESTION MARKS – SKETCHES FROM THE HISTORY OF THE SZEKLERS